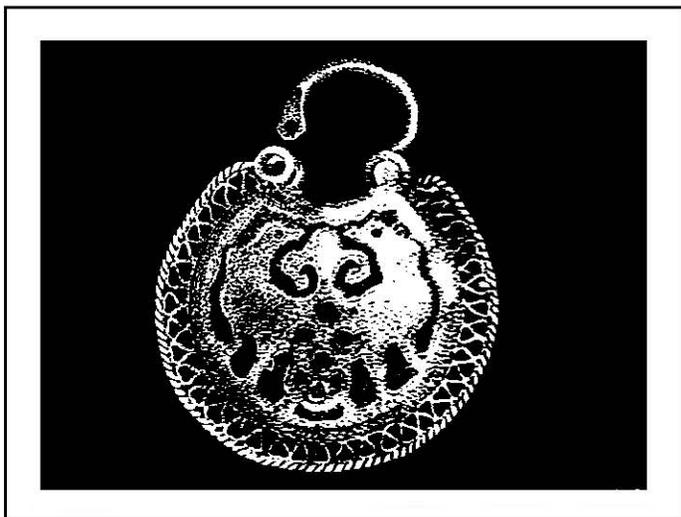

АРХЕОЛОГІЯ

61 * 1988

В сборнике помещены статьи по вопросам древнерусской и средневековой истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы по охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

В збірнику вміщено статті з питань давньоруської та середньовічної історії та археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

І. І. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Ф. Генінг* (заступник відповідального редактора), *В. Д. Баран*, *С. Д. Крижицький*, *В. Н. Станко*, *П. П. Толочко*, *О. Г. Шапошнікова*, *О. М. Приходнюк* (відповідальний секретар), *В. М. Даниленко*

Адреса редколегії

252014 Київ 14, вул. Видубецька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 295 53 81

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов

Основан в 1971 г.

61

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1988

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології АН УРСР*

Редактор *В. П. Лагодзька*. Художній редактор *А. Я. Вишневський*. Технічний редактор *І. М. Лукашенко*. Коректори *Н. О. Луцька*, *П. С. Бородянська*

ІБ № 9656

Здано до набору 15.05.87. Підп. до друку 12.11.87. БФ 25689. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,1. Ум. фарбо-відб. 9,45. Обл.-вид. арк. 10,0. Тираж 1000 прим. Зам. 3231. Ціна 2 крб.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Львівська обласна книжкова друкарня. 290000 Львів, вул. Стефаніка, 11.

0507000000-052

А _____ КУ-1-230-88

М221(04)-88

61 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

СТАТТІ

В. П. КОВАЛЕНКО

До типології літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII—XIII ст.)

Вивчення та порівняння різноманітних форм міського ладу на Русі є одним з найважливіших завдань історичної науки¹. Питання класифікації та соціальної типології міст і городищ неодноразово розглядалися спеціалістами². Це дало можливість виділити основні типи міських центрів, визначити їх характерні риси та функції, особливості соціально-економічного та культурного розвитку давньоруських міст на території різних земель-князів.

Однією з найбільших таких територій була Чернігово-Сіверська земля, в межах якої писемні джерела згадують 63 літописних міста. Звичайно, далеко не всі міста потрапили на сторінки хронік: дослідники неодноразово відзначали, що літописці не мали наміру складати адміністративно-територіальний довідник. Однак, безсумнівно, писемні джерела називають усі найважливіші міста, а також значну кількість різних дрібних центрів Чернігово-Сіверської землі, що дає можливість вважати зроблену середньовічним хроністом добірку придатною для розв'язання проблем типології міст князівства. Розгляд саме літописних міст зумовлений також тим, що вони краще вивчені археологічно. Саме археологічні дослідження останніх десятиліть суттєво розширили наші знання з історії літописних міст Чернігівщини. Особливо слід звернути увагу на роботи під керівництвом Б. О. Ря-

бакова (Чернігів, Любеч, Вщиж, Путивль, Воробіїн та ін.) та Т. М. Нікольської (міста землі в'ятичів)³. З 1970 р. літописні міста центральних районів Чернігово-Сіверської землі вивчали Новгород-Сіверська експедиція Інститутів археології АН СРСР і АН УРСР та Чернігівського історичного музею під керівництвом А. В. Кузи⁴ та археологічна експедиція Чернігівського історичного музею під керівництвом автора⁵. Під час досліджень розкопано значні площі в Чернігові, Новгороді-Сіверському та Блестовиті, розвідувальними роботами охоплені практично всі літописні міста ядра Чернігівського князівства: Листвен, Сновськ, Оргощ, Всеволож, Бахмач, Біла Вежа, Уненеж, Хоробор, Березий, Гуричів, Глебль, Сосниця, Стародуб, Морівійськ, Лутава. Все це дало можливість не тільки одержати нові матеріали з топографії та планування давньоруських міст, дослідити залишки оборонних, житлових та господарчих споруд, а й з'ясувати або уточнити час виникнення багатьох з цих пунктів⁶ та провести їх первісну типологізацію.

У соціально-економічному відношенні давньоруські населені пункти міського типу прийнято поділяти на міста, замки, військово-феодалні поселення або фортеці, городища-сховища тощо. Спроби виробити об'єктивні критерії та визначення, придатні для виділення із загальної маси населених пунктів (при сучасному стані їх вивченості) міст, здійснювалися неодноразово⁷. Особливу увагу своєю лаконічністю і значною мірою археологічністю привертає визначення Б. О. Рибаківа: «Середньовічне місто було складним і багатограним соціальним організмом. Типовим слід вважати сполучення в місті наступних елементів: фортеці, дворів феодалів, ремісничого посаду, торгівлі, адміністративного управління, церков»⁸. Разом з тим це визначення включає й основні риси міста, наявність кожної з яких може бути перевірена археологічно. Таким чином, використовуючи його як шкалу індикаторів, можна відрізнити міста від інших типів поселень.

На жаль, сучасний стан вивченості більшості літописних міст Чернігово-Сіверської землі суттєво ускладнює застосування цього методу, оскільки всі названі Б. О. Рибаківом ознаки (крім фортеці та посаду) можуть бути виявлені лише в результаті широких археологічних досліджень кожного міста.

В пошуках виходу з цього становища дослідники звернули увагу на думку К. Маркса та Ф. Енгельса, що «місто вже являє собою факт концентрації населення, знарядь виробництва, капіталу, насолод, потреб»⁹. Саме ступінь концентрації перерахованих ознак відрізняє феодальне місто від поселень інших типів. В археологічному відношенні така концентрація неодмінно повинна відбитися на площі населеного пункту¹⁰, що дозволяє використовувати його як об'єктивний критерій для виділення міст. Матеріали з 1395 укріплених поселень — більшість яких існувала на Русі — дали можливість А. В. Кузі прийти до висновку, що містами можна вважати населені пункти з укріпленою площею близько 2,5 га¹¹. На матеріалах південноруських міст до аналогічних висновків (близько 2 га) прийшов М. П. Кучера¹². На думку цих дослідників, лише такі пам'ятки наділені археологічними ознаками міста, названими Б. О. Рибаківом. Звичайно, розмір укріпленої площі населеного пункту не може замінити всі інші критерії виділення міста: його можна застосувати як індикатор, особливо на сучасному етапі, коли вивчення більшості міських центрів лише починається.

На території Чернігово-Сіверської землі на середину XIII ст. уже 17 літописних міст (27%) мали укріплену площу понад 2 га: Чернігів (понад 200 га), Новгород-Сіверський (30 га), Любеч (10 га), Курськ (10 га), Карачів (6 га), Брянськ (5 га), Клечеськ (4,6 га), Морівійськ, Трубчевськ, Сновськ, Серенськ (4 га), Вщиж (3,8 га), Блестовит, Путивль (2,5 га), Новосиль (2,4 га), Стародуб, Мценськ (по-

над 2 га). Отже, згідно з описаною вище методикою, розробленою П. О. Раппопортом, А. В. Кузою та М. П. Кучерою, вказані центри можуть бути віднесені до категорії міст.

Ці спостереження отримують повне підтвердження і при перевірці їх за допомогою запропонованої Б. О. Рибаківим системи ознак: у кожного з перерахованих міст археологічно зафіксовано укріплені дитинці, що відігравали роль фортець. Існування дружинного контингенту підтверджують численні знахідки зброї та речей побуту феодалів на території міст та їх некрополів, а також літописні згадки.

Феодалні двори, за свідченням писемних та археологічних джерел, існували на більшості з вказаних пунктів.

На всіх пам'ятках археологічними дослідженнями встановлена наявність посадів («окольних міст»), а Чернігів, Новгород-Сіверський, Курськ, Путивль згадуються і в писемних джерелах. В усіх цих містах зафіксовано сліди ремісничо-торговельної діяльності.

Нарешті, на території Чернігова, Новгорода-Сіверського, Путивля, Вщижа, Трубчевська знайдено кам'яні давньоруські культові споруди, в Любечі — залишки дерев'яної церкви. Церкви на території Курська відомі за писемними джерелами.

Укріплена площа останніх 46 літописних пунктів (73%) менша 2 га. На жодному з них не виявлено залишки давньоруських храмів, сліди ремісничої діяльності тут нечисленні. Переважна більшість з них (крім Севська, Листвена, Попаша, Виря, Глебля та, можливо, Сосниці, Козельська і Всеволожа) мала лише одну укріплену площадку (дитинець). Це дає нам підстави відносити їх до інших категорій населених пунктів: замків, фортець тощо. Останні, за станом на середину XIII ст., із зміцненням феодалної держави мали значно зближитися функціонально за рахунок стирання відмінностей між ними.

Так, фортеці в цей час, крім військової (основної) функції, були, як свідчать розкопки, і господарсько-адміністративними одиницями, вони брали активну участь у вилученні із залежної сільськогосподарської округи додаткового продукту. Саме тому П. П. Толочко пропонує називати їх військово-феодалними поселеннями¹³. Відокремити військово-феодалні центри від інших типів населених пунктів міського типу без широкого археологічного дослідження можливо (значного мірою умовно) лише за їх розташуванням.

У Чернігово-Сіверській землі до військово-феодалних поселень можуть бути умовно віднесені літописні міста, що розташовані на південно-східному кордоні князівства (Всеволож, Уненеж, Бахмач, Біла Вежа, Глебль), ряд центрів Курського Посем'я, а також деякі інші пункти: Річиця на Дніпрі, Синін, що контролював розташований тут міст, тощо. На думку Т. М. Нікольської, на землі вятичів подібні функції виконували Тешилів, Воротинськ та ін.¹⁴

Інші літописні міста Чернігово-Сіверської землі являли собою, мабуть, феодалні замки. При цьому необхідно відзначити, що замки, як і військово-феодалні поселення, також були місцем зосередження військових гарнізонів і у військовий час виконували певні захисні функції (що особливо наочно помітно з опису подій 1146—1147 рр.). Проте основними у них були господарсько-адміністративні завдання. У цьому зв'язку цікаво нагадати характеристику, дану С. В. Бахрушиним давньоруським містам доби феодалної роздробленості XIII—XV ст., яка відповідає і більш ранньому часу: «Для епохи феодалної роздробленості характерний тип міста, який не втратив ще рис власницької садиби, що розрослася. Місто XII—XV ст. передусім центр вотчинного князівського господарства і опорний пункт феодалного панування над навколишнім селянським населенням, те, чим у приватній вотчині був двір вотчинника»¹⁵.

Різними давньоруські міста і за формою міського ладу. На думку В. Т. Пашуто, умовно їх можна поділити на дві категорії: віль-

ні та приватновласницькі, що в свою чергу розподілялися на князівські, боярські та церковні міста. До вільних, як вважає дослідник, «відносяться всі ті міста, які вступали в «ряд» — договір з князем, що бажав зайняти міський стіл»¹⁶. Проте, на думку П. П. Толочка, «міст, що володіли колективним правом на імунітет, на Русі було все ж мало». В Київській землі до категорії вільних можна було б віднести лише Київ, але умовно¹⁷. На території Чернігівської землі жодне місто писемними джерелами не було зафіксоване. Щоправда, при описуванні окремих подій XI ст. (1023—1024 рр., 1078 р. та ін.), пов'язаних з міжусобною боротьбою за Чернігів, можна помітити вказівки на наявність деяких міських вільностей, активну участь городян у цій боротьбі і т. д. Проте більшість літописних повідомлень недвозначно вказують, що князі мало рахувалися з бажаннями чернігівського боярства, займаючи чернігівський стіл. Інші літописні міста Чернігово-Сіверської землі матеріали хронік характеризують як приватновласницькі. Розглянемо найбільш яскраві та цікаві повідомлення.

Любеч. Вже перша літописна згадка міста (882 р.) пов'язана з його захопленням Олегом, після чого тут останній «посади мужь свой»¹⁸. Пізніше Любеч став одним з міст вотчини чернігівських князів¹⁹, а на його дитинці вони побудували замок, повністю досліджений Б. О. Рибаківим.

Окрім Любеча, до вотчини входили також Всеволож, Морівійськ, Оргощ і ще три міста, в яких, ймовірно, слід вбачати Листвен, Лутаву I, можливо, Гурчів. У джерелах знаходимо вказівки на їх зв'язок з чернігівськими князями. Так, Морівійськ і Лутава, розташовані на ближніх підступах до Києва, неодноразово обиралися місцями князівських «снемів» (1160 р. у Морівійську, в 1155 та 1159 рр. — у Лутаві). При обстеженні дитинця літописного Морівійська у 1982 р. трапився уламок інкрустованої шпори XII—XIII ст.²⁰, що являла собою, за образним висловом А. М. Кирпичникова, «атрибут феодально організованих кінних воїнів, знак лицарського рангу та достоїнства»²¹. Щодо Лутави, Оргоща та Листвена, то навіть форма, планування та розміри городищ свідчать на користь їх інтерпретації як феодальних замків.

Сновськ, з усією «Сновською тисячею», був переданий, за рішенням Любецького з'їзду 1097 р., до складу вотчини Олега Святославича²². За контекстом літописної статті 1155 р., Сновськ входив до уділу Святослава Всеволодовича разом з Корачевом та Вороти-неском²³. Замість втрачених Святослав Всеволодович одержав від свого сюзерена Святослава Ольговича чотири інших міста, з яких нам відомі Березий та Вщиж. Археологічні дослідження останнього, проведені у 1940-х роках Б. О. Рибаківим, підтвердили наявність тут князівського замку, виявили численні предмети озброєння та побуту феодалів²⁴.

У Курську вже в першій половині XI ст. правили князівські посадники²⁵. Пізніше він належав Всеволоду Ярославичу, а в XII ст. був переданий Ольговичам разом з усім Посейм'ям. Князівські посадники в містах Посейм'я та Глеблі неодноразово згадуються також під 1146—1147 рр.²⁶

Стародуб ще під 1096 р. змальований літописцями як один з опорних пунктів Олега Святославича²⁷, здатний витримати 33 добу осадю. У 1147 р. він належав Ізяславу Давидовичу²⁸.

Не можна вважати «вільним» і Новгород-Сіверський: у другій половині XII ст. старший чернігівський князь практично повністю розпоряджається Новгород-Сіверським столом, що став «не тільки юридично, але й фактично молодшим, другим столом Чернігівської землі»²⁹.

До категорії приватновласницьких мають бути віднесені і міста Подесення. Ще у 1142 р. Вщиж та Орміна були передані Всеволодом

Ольговичем в уділ Володимиру Давидовичу³⁰, а з контексту статті 1146 р. випливає, що і всі «города Подесенская» належали чернігівському князю³¹.

Під 1159 р. літопис характеризує як приватновласницькі ще два міста: Облов — як «город княгинин Святославлей» і Ропеськ — як уділ Ярослава Всеволодовича³².

Князівськими були й міста землі в'ятичів (ст. під 1146 та 1147 рр.), в яких були посадики, а також Брянськ, Мценськ, Домагощ та ін.³³ В Гомії під 1165 р. згаданий син Святослава Ольговича³⁴. У Чичерську в 1168 р. Олег приймає Ростислава й дає на його честь обід³⁵, а ще раніше (1159 р.) місто було запропоноване Святославу Ольговичу як додаток Чернігівської волості. Рогачів ще в 1142 р. був переданий Всеволодом Ольговичем своїм братам³⁶, у 1180 р. він належав Святославу Всеволодовичу.

Під 1185 р. згадані князі в Трубчевську та Рильську³⁷, під 1169 р. — Глухові і т. д.

Практично, на карті Чернігово-Сіверської землі неможливо відшукати літописне місто, яке джерелами не характеризувалось би як належне тому чи іншому князю. Однак утримувачі їх, як і в Київській землі, по суті, не володіли спадковим правом. Князь, що сидів на чернігівському столі, зобов'язаний був наділити інших, молодших князів. Він мав право при зміні обставин відібрати міста (наприклад, за зраду сюзерену).

Зміна князів в Чернігові звичайно супроводжувалася перестановками і в інших «молодших» центрах. Тому, як вважає П. Т. Толочко, подібні князівські центри «врівніше відносити до категорії державних, ніж приватновласницьких»³⁸. Лише в XIII ст. намічається тенденція до закріплення наділів за різними гілками династії Ольговичів³⁹.

Значно ширшими правами імунітету повинні були володіти церковні та боярські міста, однак джерела не дають підстав для віднесення до цих категорій будь-якого з літописних міст Чернігово-Сіверської землі. Гіпотетично можна було б до числа боярських замків віднести (на ранніх етапах розвитку) Карачів, Рогачів та Гуричів, але лише на підставі етимології їх назв⁴⁰.

Різнилися літописні міста Чернігово-Сіверської землі і за економікою. На території Чернігова, Новгород-Сіверського, Любеча, Серенська, Вщижа та інших міст знайдено залишки ремісничих майстерень.

Про високий рівень розвитку будівельної справи свідчить наявність у містах кількох типів житлових та господарських будівель, системи захисних споруд, і, нарешті, зведення численних архітектурних пам'яток і навіть виникнення в Чернігівській землі в XII—XIII ст. своєї особливої архітектурної школи. Характерно, що сліди активної торговельно-ремісничої діяльності виявлені і на багатьох городищах малих літописних міст. Так, у літописному Листвені досліджено залишки залізоробного виробництва та ювелірної майстерні, в Лутаві виявлено сліди ливарної справи. Зростання питомої ваги торговельно-ремісничої діяльності в житті поселень міського типу було, вірогідно, магістральним шляхом їх подальшого розвитку, який при сприятливих обставинах мав привести (і часто приводив) до перетворення їх у справжні міські центри.

Разом з тим аналіз джерел дає можливість зробити висновок, що економічний розвиток літописних міст Чернігово-Сіверської землі, як і багатьох центрів Русі⁴¹, значною мірою базувався і на сільськогосподарському виробництві: саме землеробський потенціал округи забезпечував необхідний для існування міст додатковий продукт, що потрапляв сюди зі значних територій. Як відомо, саме його розміри, особливо на початкових етапах розвитку, визначали темпи росту й економічний потенціал міста, місце в ієрархічній системі феодального суспільства. Від його обсягу безпосередньо залежали і роз-

виток ремесел та торгівлі, розмах монументального і фортифікаційного будівництва.

Нарешті, міське населення, як свідчать матеріали археологічних розкопок, не втрачало і безпосереднього зв'язку з сільським господарством: орне землеробство і городництво, розведення домашньої худоби та птиці, а також заняття різними промислами відігравали важливу роль в житті городян. Серед зібраного на міських поселеннях інвентаря є знахідки сільськогосподарських знарядь — лемешів, чересел, а серпи, коси, жорна займають значне місце. Жорна та їх уламки з пісковика, шиферу чи вулканічного туфу, порхлиці часто трапляються на території всіх міст. Особливо відзначимо знахідки їх комплектів у Чернігові, Вщижі, Любечі, Новгороді-Сіверському, Серенську тощо. Навіть на дитинці літописного Серенська, міський характер якого не викликає сумніву, знаряддя сільського господарства та промислів у кількісному відношенні займають третє місце (5,7%) серед виробів з чорного металу після предметів побуту та озброєння, в той час як інструменти ремісників — четверте⁴². На заняття громадян землеробством вказує і «Життя Феодосія Печерського». Тут же знаходимо ряд цікавих відомостей про роль городництва в житті монастирів. Важливе місце займало і скотарство. Матеріали з розкопок на дитинці Серенська свідчать, що в стаді переважали свині та велика рогата худоба. Розводили також дрібну рогату худобу, коней. Під час досліджень 1980 р. на дитинці Новгорода-Сіверського в шарах середини XII ст. розкопано невеликий хлів, в якому згоріло двоє свиней.

Населення міст займалося також і різними промислами: бортництвом, рибальством та полюванням. Крім даних писемних джерел розвиток бортництва підтверджують і численні знахідки медорізок. Знаряддя рибного лову (гарпуни, ості, блешні, гачки, важки для сіток), а також значні маси риб'ячої луски та кісток, що нерідко трапляються при розкопках, свідчать про розвиток рибальства. Важливим додатковим джерелом харчування було мисливство, хоча для цього періоду характерне перетворення мисливства з «м'ясного» на «хутрове». Високий рівень розвитку сільськогосподарського виробництва і промислів свідчить, що в цей час міста Чернігово-Сіверської землі багато в чому ще зберігали аграрно-ремісничий характер. Такі міста взагалі характерні для середньовіччя: давньоруського, західноєвропейського, візантійського⁴⁴.

Таким чином, археологічні та писемні джерела підтверджують багатопланову основу розвитку міст Чернігово-Сіверської землі. Найбільш інтенсивно розвивалися міста, що поєднували кілька провідних функцій — ремесло, торгівлю, адміністративне управління, феодальне землеволодіння та культуру. На жаль, недостатня археологічна дослідженість міст Чернігово-Сіверської землі не дає можливості поки що виділити для кожного з них провідну функцію, що визначала і темпи розвитку.

Морфологічна класифікація городищ літописних міст Чернігово-Сіверської землі проводилася за схемою, розробленою П. О. Раппортом⁴⁵, з невеликим доповненням.

Всього на території Чернігово-Сіверської землі до середини XIII ст. писемними джерелами зафіксовано 63 літописних міста (з урахуванням умовних утримань середини XII—XIII ст.). Із одним з них (Трубчевськ) прийнято пов'язувати на різних етапах два різних археологічних комплекси (Квітунський та Трубчевський). Отже, всього обліку підлягає 64 комплекси пам'яток. З них вдалося визначити тип городища у 52 випадках (81,2%). Городища останніх 12 літописних міст (18,8%) не збереглися або не встановлено їх місцерозташування. Тому, якщо їх існування визначають за допомогою писемних джерел, а хронологію у ряді випадків вдається реконструювати за матеріалами посадів та іншими фрагментарними відомостями, то при мор-

фологічній класифікації вони, на жаль, повністю враховуватися не можуть.

I. Городища простої мисової форми представлені у 25 випадках (39%). Серед них можна виділити три підтипи:

а) Раніше інших, на думку П. О. Раппопорта, виникають городища, укріплені лише з напільного боку⁴⁶. Розташовані вони звичайно на невеликих мисах, висунутих у заплаву річки чи у багнисту долину. Від плато мис відокремлений валом та ровом; інші боки площадки земляних укріплень не мають (інколи схили мису ескарповані). Такі городища існують з VIII по XIII ст., але переважають у VIII—X ст. Серед літописних міст Чернігово-Сіверської землі вони трапляються чотири рази (6,2%). Як приклад можна згадати дитинець Дідославля.

б) Ймовірно, водночас з'являється й другий підтип простих мисових городищ з укріпленням на стрілці мису. Якщо кінцівка мису була дуже похилою або вузькою, тут будували додатковий вал. Прості мисові городища з обрізаною стрілкою мису відомі у двох літописних міст (3,1%): Воротинську та Росусі. Такий фортифікаційний засіб використовувався і при спорудженні городищ більш складних типів, наприклад, Квітуні та Глебля.

в) На рубежі X—XI ст. з'являється новий підтип простих мисових городищ, що набув потім найбільшого поширення і став уже домінуючим серед давньоруських городищ XI—XIII ст.: просте мисове городище із зімкнутою системою валів, що йдуть по всьому периметру площадки. З напільного боку укріплення посилювалися глибоким ровом, з інших (при необхідності) — за рахунок ескарпів. Яскравими зразками підтипу «в» є городища літописних Карачева, Мосальська та ін. Всього ж подібні городища репрезентовані у 16 випадках (25,0%). Крім того, три городища (Облов, Річиця, Чичерськ), тобто 4,7%, віднесені до першого типу загалом, оскільки погана збереженість оборонних споруд не дозволяє точно встановити підтип.

Отже, серед простих мисових городищ переважають городища підтипу «в», з укріпленням по периметру, в той час як більш прості фортифікаційні системи представлені поодинокими зразками. Разом з тим не виключено, що багато з городищ підтипу «в» початково мали вал лише з напільного боку і лише з часом їх укріплення були посилені.

II. Близькими за влаштуванням до простих мисових є городища острівного типу. Зауважимо, різниця між ними була незначною. Спорудження городищ острівного типу повністю залежало від умов навколишнього середовища. Серед них виділяються три підтипи:

а) городища на останцях; б) городища на підвищеннях серед боліт, забагненої заплави чи на острові серед річки; в) городища на вершинах пагорбів.

До першого з них відносяться городища літописних Рильська та Березого (останнє умовно, бо спочатку урочище Замчище являло собою, ймовірно, стрілку мису). Підтипи «б» та «в» серед літописних міст Чернігово-Сіверської землі не представлені. Рідко трапляються подібні городища й на Південній Русі, в чому, за слушним зауваженням П. О. Раппопорта, треба вбачати відсутність відповідних топографічних умов, а не якісь соціально-економічні причини⁴⁷.

III. Третій тип складають «...городища зі складномисовим планом, де на природно захищеному мисі розташовані дві чи три площадки, укріплені валами та ровами, тобто дво- чи тричастинні мисові городища⁴⁸. З'являються вони, ймовірно, в IX—X ст., але найбільш поширеними стають в XI—XIII ст. Серед літописних міст Чернігово-Сіверської землі тип III представлений 11 пам'ятками (17,2%). За кількістю укріплених площадок серед них можна виділити два підтипи: а) двоплощадкові (Вщиж, Мценськ та ін.); б) триплощадкові (Глебль).

Переважає підтип «а» (10 городищ з 11). Пояснюється це, ймовірно, відсутністю достатньо довгих мисів, придатних для створення міст. Крім того, городища з трьома укріпленими площадками взагалі поодинокі.

IV. В окремих типі виділяють городища з укріпленнями, що мають у плані правильну геометричну форму, яка не залежить від рельєфу місцевості. Виникають вони не раніше XI ст. як зовсім нове явище⁴⁹. Цей тип поділяється на два підтипи: а) круглі городища, незалежні від рельєфу місцевості (Оргош, В'яхань); б) півкруглі городища, що спираються на природне укріплення — яр чи берегове урвище (Спаш).

До IV типу можуть бути віднесені три городища (4,7%). Незначна кількість городищ правильної геометричної форми пояснюється відносно пізньою появою їх на історичному обрії — в XII—XIII ст., тобто коли більшість літописних міст Чернігово-Сіверської землі вже існувала⁵⁰. В той же час серед давньоруських городищ XII—XIII ст., назви яких не збереглися в джерелах, такі пам'ятки нерідкі (городища поблизу сіл Липове, Гайворон, Феськівка, Попова Гора та ін.). Серед старожитностей IV типу привертає увагу, безсумнівно, городище літописного Оргошу — як своїми порівняно значними розмірами, так і часом виникнення. Як показали археологічні дослідження, зведення тут валів з дерев'яними конструкціями всередині відноситься до X ст. Це найбільш раннє городище подібного типу на Лівобережжі.

V. Нарешті, до V типу належать городища зі складним планом, тобто такі, що склалися з кількох самостійних площадок і відповідно мали кілька ліній укріплень — всього 11 городищ (17,2%). Від складномисових їх відрізняє влаштування захисних споруд: у перших більшість мають природні укріплення, у останніх переважають штучні оборонні споруди.

Серед них можна виділити чотири підтипи: а) складнопланові городища з дитинцем мисового типу (Серенськ, Стародуб); б) складнопланові городища з дитинцем острівного типу (Новгород-Сіверський, Любеч); в) складнопланові городища з дитинцем, оборонні споруди якого не залежать чи мало залежать від рельєфу; г) складнопланові городища з кількома відокремленими площадками (Ліствен, Попаш).

Останній підтип у фортифікаційному відношенні можна було б розглядати як групу самостійних городищ, але в соціально-економічному та адміністративному відношенні вони утворювали єдиний організм, що дозволяє формально відносити їх до V типу.

Отже, матеріали статистичних відрхунків свідчать, що у літописних містах Чернігово-Сіверської землі переважали городища простої мисової форми, що склали 39% щодо загальної кількості. Така картина була характерна і для Русі⁵¹.

Порівняння городищ за морфологічними ознаками з даними аналізу літописних міст Чернігово-Сіверської землі за методикою, запропонованою П. О. Раппопортом, А. В. Кузою та М. П. Кучерою, дають можливість вважати, що більшість городищ I типу являли собою замки чи фортеці, лише два з них: Карачів та Новосиль (укріплена площа відповідно 7 та 2,4 га) були, вірогідно, містами.

Серед городищ III типу (складномисові), навпаки, переважають відносно великі, а половина з них є залишками міст (Сновськ, Курськ, Вщиж, Брянськ, Блестовит). Останні шість, можливо, були якоюсь перехідною ланкою до міст від інших категорій населених пунктів міського типу.

Складнопланові городища (V тип) також є залишками міських центрів (Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, Клечеськ, Путивль, Серенськ, Стародуб, Трубчевськ). Їх же майже рівномірний розподіл за трьома першими підтипами показує, що значний міський центр міг

виникнути з городища практично будь-якого типу. Отже, немає прямої залежності між формою городища і його подальшою долею.

Загалом вивчення планування літописних міст Чернігово-Сіверської землі повністю підтверджує спостереження П. О. Раппопорта, що «розвиток типів планування укріплених поселень відображає не стільки зміну соціальної їх суті, скільки хронологічні зміни, пов'язані з еволюцією військово-інженерного мистецтва»⁵². Таким чином, дані писемних і археологічних джерел свідчать, що на середину XIII ст. серед літописних міст Чернігово-Сіверської землі існували різні типи центрів, кожний з яких виконував свої функції. Безсумнівно, їх подальший поступальний розвиток йшов по шляху перетворення в справжні міста, але він був обірваний буремними подіями середини XIII ст.

В. П. КОВАЛЕНКО

К типологии летописных городов Чернигово-Северской земли (VIII—XIII вв.)

Резюме

В статье предпринята попытка типологизации летописных городов Чернигово-Северской земли VIII—XIII вв. Используя полученный в последние годы обширный археологический материал и применяя в качестве индикатора размер укрепленной площади населенных пунктов, удается выделить города (площадь свыше 2—2,5 га), замки и военно-феодалные поселения (крепости). На основе анализа формы городского строя отмечается, что на территории Чернигово-Северской земли письменные источники не зафиксировали наличия вольных городов. Однако в связи с тем, что держатели их не обладали, по сути, наследственным правом, правильнее относить эти города к категории государственных, чем частнобоярских.

Различались летописные города и по экономической основе своего развития, которая у большинства из них была многоукладной. Возрастание удельного веса торгово-ремесленной деятельности было магистральным путем развития поселений городского типа, однако в целом в это время большинство из них сохраняли еще аграрно-ремесленный характер.

Морфологическая классификация городищ летописных городов проводилась по схеме П. А. Раппопорта. Тип городища удалось определить в 52 случаях (81,2%), остальные не сохранились или до настоящего времени не обнаружены.

Таким образом, данные письменных и археологических источников свидетельствуют, что в середине XIII в. среди летописных городов Чернигово-Северской земли были представлены различные типы центров, каждый из которых выполнял свои задачи и функции.

¹ Пашуто В. Т. О некоторых путях изучения древнерусского города. — // Города феодальной России. — М., 1966. — С. 98.

² Довженко В. И. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 3—14; Карпов В. В. К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной историографии // Рус. город (проблемы горообразования). — 1980. — Вып. 3. — С. 61—83; Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов X—XIII вв. // Рус. город. — М., 1983. — Вып. 6. — С. 4—36; Очерки русского феодального города. — М., 1978. — С. 17—22; Раппопорт П. А. О типологии древнерусских поселений // КСИА АН СССР. — 1967. — Вып. 110. — С. 3—9; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — Киев, 1980. — С. 160—163 та ін.

³ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА. — 1940. — № 11. — С. 7—93; Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА АН СССР. — 1964. — Вып. 99. — С. 21—23; Никольская Т. Н. Земля вятичей. — М., 1981. — С. 296.

⁴ Коваленко В. П., Куза А. В., Орлов Р. С. Раскопки в Новгород-Северском // АО, 1979. — 1980. — С. 280—281; Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. Раскопки в Новгород-Северском // АО, 1980—1981. — С. 259 та ін.

⁵ Коваленко В. П., Карнабед А. А. Охранные работы в Чернигове // АО, 1979. — 1980. — С. 279—280; Коваленко В. П. Исследование летописных городов на Черниговщине // АО, 1981. — 1982. — С. 268—269; Коваленко В. П. Исследования летописного Сновска // АО, 1982. — 1984. — С. 271—272.

⁶ Коваленко В. П. Основні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII—XIII ст.) // УІЖ. — 1983. — № 8. — С. 120—125.

⁷ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956. — С. 477; Карпов В. В. Указ. соч. — С. 72; Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов

(на материалах Галичины и Волыни) // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. — Киев, 1980. — С. 117—133; *Большаков О. Г.* Средневековый город Ближнего Востока VII — середина XIII в. — М., 1984. — С. 10—11; *Куза А. В.* Указ. соч. — С. 4—36.

⁸ *История СССР*: В 12 т. — М., 1966. — Т. 1. — С. 536, 580.

⁹ *Маркс К., Энгельс Ф.* Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейербаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — Т. 3. — С. 47.

¹⁰ *Там же.*

¹¹ *Там же.* — С. 16—26.

¹² *Кучера М. П.* Размеры древнерусского города по данным городищ на территории Украинской ССР // *Древнерусский город.* — Киев, 1984. — С. 69—71.

¹³ *Толочко П. П.* Указ. соч. — С. 162.

¹⁴ *Никольская Т. Н.* Указ. соч. — С. 173.

¹⁵ *Бахрушин С. В.* Очерки по истории ремесла, торговли и городов Русского централизованного государства XVI—начала XVII вв. // *Науч. тр.* — М., 1952. — Т. 1. — С. 38.

¹⁶ *Пашуто В. Т.* Указ. соч. — С. 95—96.

¹⁷ *Толочко П. П.* Указ. соч. — С. 161.

¹⁸ *ПСРЛ.* — М.; Л., 1962. — Т. 2. — Ст. 16.

¹⁹ *Там же.* — Стб. 500.

²⁰ *Коваленко В. П.* Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // *АО*, 1983. — 1985. — С. 286.

²¹ *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — Л., 1973. — С. 57.

²² *Зайцев А. К.* Черниговское княжество // *Древнерусские княжества X—XIII вв.* — М., 1975. — С. 87.

²³ *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 479.

²⁴ *Рыбаков Б. А.* Вщиж — удельный город XII в. // *КСИИМК.* — 1951. —

№ 41. — С. 56—58.

²⁵ *Патерик Киево-Печерского монастыря.* — Спб., 1911. — С. 16—20.

²⁶ *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 332, 356.

²⁷ *Там же.* — Стб. 220—221.

²⁸ *Там же.* — Стб. 342.

²⁹ *Зайцев А. К.* Указ. соч. — С. 112.

³⁰ *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 312.

³¹ *Там же.* — Стб. 484.

³² *Там же.* — Стб. 502.

³³ *Там же.* — Стб. 342.

³⁴ *Там же.* — Стб. 523.

³⁵ *Там же.* — Стб. 498, 528.

³⁶ *Там же.* — Стб. 312, 621.

³⁷ *Там же.* — Стб. 538, 638.

³⁸ *Толочко П. П.* Указ. соч. — С. 161.

³⁹ *Зайцев А. К.* Указ. соч. — С. 113.

⁴⁰ *Никонов В. А.* Краткий топонимический словарь. — М., 1966. — С. 69.

⁴¹ *Толочко П. П.* Указ. соч. — С. 160—163.

⁴² *Никольская Т. Н.* Сельское хозяйство и промыслы в городах земли вятичей // *КСИА АН СССР.* — 1975. — Вып. 144. — С. 23.

⁴³ *Патерик Киево-Печерского монастыря.* — С. 16—20.

⁴⁴ *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. — С. 67—69; *Толочко П. П.* Указ. соч. — С. 160—161; *Стоклицкая-Терешкович В. В.* Основные проблемы истории средневекового города X—XV вв. — М., 1960. — С. 55—56; *История Византии.* — М., 1967. — Т. 2. — С. 249.

⁴⁵ *Раппопорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — М.; Л., 1956. — С. 184.

⁴⁶ *Там же.* — С. 23—25, 61—62.

⁴⁷ *Там же.* — С. 26.

⁴⁸ *Там же.* — С. 27.

⁴⁹ *Там же.* — С. 39—40.

⁵⁰ *Коваленко В. П.* Основні етапи ... — С. 125.

⁵¹ *Раппопорт П. А.* Очерки по истории ... — С. 61—62.

⁵² *Там же.* — С. 65.

О. П. МОЦЯ

Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними поховальних пам'яток)

Поглиблене вивчення окремих мікрорегіонів Давньоруської держави доповнює історичний процес, який проходив в середньовічні часи на території Східної Європи. В деталях і нюансах деяких подій, що зафіксовані і простежені в тому чи іншому районі Русі, можна побачити відображення закономірностей, характерних для всього механізму існування молодого східнослов'янської держави. Особливу увагу привертають дослідження територій, де відбувалися формування і розвиток нових відносин класового суспільства. На південноруській частині східнослов'янської держави одним з таких районів був Чернігів та його околиця.

Чернігів, зручно розміщений на середньовічних торгових шляхах зі Сходом, наприкінці I тис. н. е. став одним з найбільш значних торгово-економічних осередків на Лівобережжі Дніпра. На це вказує текст договору 907 р. між Візантією і Руссю, де Чернігів згадується зразу ж після Києва¹. Звичайно, такий економічно розвинутий пункт і його околиця не могли бути поза увагою правлячої верхівки Давньої Русі. Цьому сприяла і географічна близькість до Середнього Придніпров'я чернігівського регіону, де в другій половині I тис. н. е. формувалися нові відносини класового суспільства і розвивалася та міцніла майбутня столиця Русі². Економічний та географічний фактори сприяли тому, що Чернігівщина однією з перших територій ввійшла в «суперсоюз племен» — «Руську землю»³.

Археологічні пам'ятки згаданого регіону привертати увагу дослідників ще в дореволюційний час (Д. Я. Самоквасов та ін.), але особливо широкі дослідження розгорнулися в післявоєнні роки (Б. О. Рибаків, В. А. Богусевич, Д. І. Бліфельд та ін.). Отримані матеріали дали можливість розв'язати цілий ряд питань, пов'язаних з проблемами походження міста, розвитку соціальних відносин, етнічного складу населення і т. д.

На нашу думку, таким питанням є вивчення процесу феодалізації Чернігівської округи в перші століття існування Давньоруської держави, коли проходила боротьба «не життя, а на смерть» між великокнязівською владою і старою родовою верхівкою, що сходила з історичної арени. Дуже перспективними для розкриття цього процесу виявилися поховальні пам'ятки X ст., до розгляду яких і звертаємося в даній статті.

На історичній території Чернігова та його околиць проводилися дослідження ряду некрополів давньоруського часу. Це кургани за обрядом трупопалення на стороні (Шестовиця — № 15, 53, 60, 82, 94), на місці поховання (Чорна Могила, Безіменний, Гульбище, № 2 — розкопки Д. Я. Самоквасова, № 15 — Д. І. Бліфельда — в Чернігові, № 46, 58, 59, 83 — в Шестовиці, № 3 — в с. Новий Білоус, № 2, 3, 4 — Табаївка), трупопокладення в підкурганних ямах (№ 11 — розкопки Д. Я. Самоквасова і № 17 — Д. І. Бліфельда — в Чернігові; курган на Халявинській дорозі; великий курган в с. Гушин; № 2, 4, 21, 36, 41, 42, 78, 98, 100, 110, 121, 146 — Шестовиця; № 1 — Товстоліс)⁴. Датуючі матеріали (зброя, прикраси, побутові речі) більшості з них вказують на належність при житті похованих в цих могилах до привілейованих прошарків суспільства. Підтвердженням цієї думки є і залишки так званих зрубних гробниць, що досліджувалися в кількох вищезгаданих похованнях за обрядом інгумації (Чернігів, на Халявинській дорозі, Товстоліс, Гушин, Шестовиця). На думку більшості дослідників, вони є однією з ознак високого соціального становища померлого.

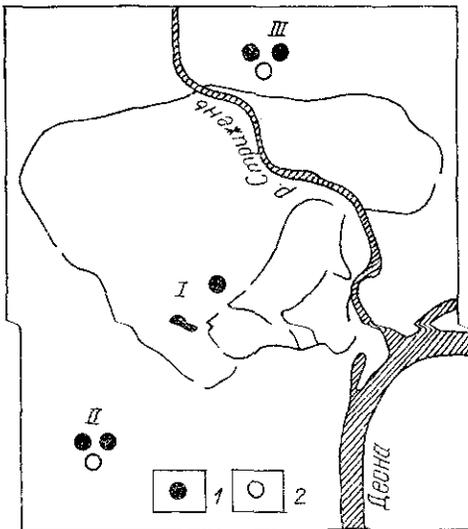

Рис. 1. Некрополі Х ст. на території Чернігова (план міста за Б. О. Рибаківим):

I — район Чорної Могили і кургану Князя Чорни; II — могильник на Болдіних горах; III — «старе кладовище в Берізках». Умовні позначення: 1 — трупоспалення на місці поховання; 2 — трупопокладення в підкурганних ямах.

Відмінності в обряді поховання, простежені в синхронних комплексах (кремація — інгумація), дають можливість прийти до висновку, що перед нами могили різноетнічного за походженням населення. На автохтонність обряду кремації наприкінці I тис. н. е. на Лівобережжі Дніпра, крім використання його носіями роменської культури⁵, вказують і досліджені неподалік від Чернігова могильники місцевого (тобто явно місцевого) населення поблизу сіл Пересаж і Звеничів⁶. Правобережне походження обряду трупопокладення в підкурганних ямах обґрунтовується як пануванням такого способу захоронення на синхронному київському некрополі⁷, так і відповідністю краніологічних серій київського та шесто-вицького могильників⁸. Появу вихідців з Правобережжя Дніпра в районі Чернігова можна пояснити перебуванням тут представників великокнязівської влади, які по-

винні були контролювати і направляти діяльність місцевої знаті. Остання, звичайно, не могла повністю відмовитися від сепаратистських прагнень. Можливо, як відзначав Б. О. Рибаків⁹, васали київського князя мали земельні наділи і за них вірою і правдою служили своєму сюзерену.

Картографування поховальних комплексів Х ст. в межах історичної території Чернігова дало ряд цікавих результатів (рис. 1). Виявилося, що в районі кладовища місцевої аристократії під стінами давнього міста в Х ст. вихідців з Правобережжя не ховали. Це підтверджує і відсутність трупопокладень кінця I тис. н. е. в зрубних похованнях на території міста. Відомі лише християнські поховання XI—XIII ст. Наприкінці 70-х років XX ст. О. О. Карнабід виявив залишки ще одного трупоспалення і горщик Х ст., що зараз експонується в місцевому історичному музеї.

На аристократичний характер цього кладовища вказують вже згадані кургани княжини Чорни і, особливо, Чорної Могили, розкопані Д. Я. Самоквасовим і пізніше інтерпретовані Б. О. Рибаківим, як поховання місцевого князя часів Святослава Ігоревича.

Нові дослідження деяких деталей поховального інвентаря: східне виготовлення оббивок ритонів з Чорної Могили¹⁰ і визначення бронзової фігурки божества як зображення Тора¹¹, на нашу думку, не суперечать правильності вищенаведеної інтерпретації, що тут було поховано за місцевими звичаями особу «світлого князя». Обидві знахідки виявлено в насипу кургану¹² на місці тризни. Вони не мають слідів перебування у вогні, тому їх можна розглядати і як символи влади, і як дарунки знатному померлому від прибулих на похорони, можливо, і від представників дружини великого князя київського, що розміщувалась в лівобережних районах (?). Якщо ж при визначенні етнічної належності померлого вказаним артефактам надати визначальну роль, то можна прийти до суперечливих висновків.

У першому випадку східне походження оббивок ритонів і шаблі, знайденої на кострищі, а також думка Л. О. Лелекова, що обряд Чорної Могили типологічно відповідає східноіранським обрядам¹³, дає підстави працьківщину цього поховання шукати на Сході. А в

другому — наявність бога Тора разом з характерними для поховального обряду скандинавів жертвними котлами¹⁴ дозволяє віднести згаданого чернігівського князя до вихідців зі Скандинавії. Звичайно, це не так. Обряд Чорної Могили генетично пов'язаний з більш ранніми похованнями лівобережних районів Дніпра, а багатство інвентаря, великі розміри насипу вказують на знатне становище похованого.

Інша картина простежується на двох некрополях, що розміщені на певній відстані від вищезгаданого аристократичного чернігівського некрополя (рис. 1). Йдеться про поховання X ст. в районі Болдіних гір та на «старому кладовищі в Берізках», які пов'язують з кладовищами приміських сіл давньоруського часу Гостиничі та Семинь¹⁵. На обох могильниках, крім багатьох поховань за обрядом кремації (кургани Безіменний, Гульбище, № 2, 15), знайдено і трупопокладення в підкурганних ямах, стінки яких викладені деревом (кургани № 11, 17). Факт проживання в безпосередній близькості до резиденції князів місцевої династії представників великокнязівської влади, яких тут і ховали, дає можливість вважати, що в X ст. місцева знать, яка володіла зовнішніми атрибутами влади, як і раніше відособлювалася від прийшлих. Всі її дії контролювалися і «направлялися» силами розквартированих поблизу представників центральної влади.

Аналогічна картина перебування представників великокнязівської адміністрації серед місцевого населення простежується і за матеріалами могильників Чернігівської округи (рис. 2). Прикладом може служити некрополь поблизу с. Гушчин, де Д. Я. Самоквасов дослідив кілька курганів за обрядом трупопокладення в підкурганних ямах, серед яких виділявся великий курган із залишками зрубної гробниці (поховання воїна з конем)¹⁶. В 1983 р. експедиція Інституту археології АН УРСР та Чернігівського історичного музею на цьому самому могильнику дослідила кілька курганів, що містили залишки трупоспалень на стороні та на місці поховань. Саме такий звичай місцевого поховального обряду існував наприкінці X ст.

В зв'язку з цим можна стверджувати, що адміністрація, яка направлялася в цей район великим князем, оселялася не на пустошах, а в уже існуючих населених пунктах, які, можливо, переходили в їх власність. Цікавий факт: на п'яти з шести розглянутих могильників Чернігівської округи серед поховань автохтонного населення виявлені могили прийшлих. З одного боку, цей факт свідчить про економічні можливості даного регіону в середньовічні часи, куди прагнули потрапити вихідці і з інших територій, а з другого — така концентрація в порівняно невеликому районі васалів київського князя свідчить, що в X ст. ще не закінчилася боротьба між центральною владою і місцевою аристократією, яка не збиралася добровільно відмовлятися від своїх привілеїв. З цього приводу можна згадати хоча б сватання древлянського князя Мала до княгині Ольги, коли древлянська знать, яка за це поплатилася життям, вважала такий союз патетним.

Звернемося до матеріалів відомого могильника поблизу с. Шестовиця. Велика кількість дружинних поховань зі зброєю, які за числом і багатством можуть конкурувати з київськими цього ж часу, підтверджують інтерпретацію даного пункту як дружинного табо-

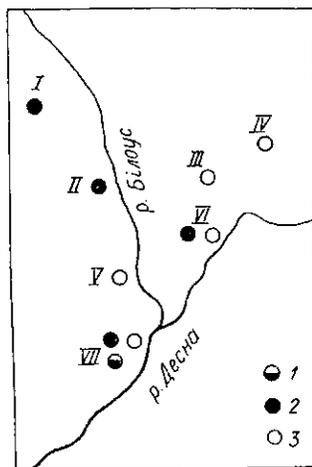

Рис. 2. Некрополі X ст. Чернігівської округи:

I — Табайвка; II — Новий Білоус; III — на Халаявчинській дорозі; IV — Товстоліс; V — Гушчин; VI — Чернігів; VII — Шестовиця. Умовні позначення: 1 — трупоспалення на стороні; 2 — трупоспалення на місці поховання; 3 — трупопокладення в підкурганних ямах.

ру¹⁷ — опорного осередку адміністрації київського князя, що перестав виконувати свої функції наприкінці X — на початку XI ст. в зв'язку з повною підпорядкованістю Чернігівської округи Києву і входженням її в великокнязівський домен. Життя на середньовічному населеному пункті поблизу с. Шестовиця на початку XI ст. не припинилося: тут в давньоруський час існувало ординарне поселення¹⁸.

Таке пояснення Шестовицького комплексу дає можливість по-новому інтерпретувати події 968 р. під Києвом, коли Ольгу і її внуків виручив з біди лівобережний воевода Претич¹⁹.

На думку О. Н. Насонова, на допомогу княгині прийшла дружина з лівого берега Дніпра. Це було чернігівське військо. Та обставина, що воїнами керував не князь, а воевода, дала можливість дослідникові твердити про відсутність в Чернігові князівського столу аж до 20-х років XI ст.²⁰ О. М. Рапов, погоджуючись з думкою Б. О. Рибаківа про наявність у Чернігові місцевого князя, пояснює його відсутність у чолі дружини тим, що він разом з Святославом Ігоровичем був у болгарському поході²¹.

На основі вивчення археологічних комплексів X ст. можна висунути ще одну гіпотезу: на допомогу сім'ї великого князя прийшов його безпосередній васал, якого Святослав спеціально залишив для контролю за Чернігівською округою. Він міг проживати в Шестовиці або в іншому місці. Крім стримання сепаративних тенденцій місцевої знаті такі гарнізони повинні були допомагати столиці Русі в екстраординарних випадках. Страх воеводи перед карою Святослава, якщо трапиться щось з княгинею та княжичами, не дуже схожий на відношення сюзерена і насильно підкореного васала, який, до того ж, вважає себе рівним і незаслужено притисненим: останній лише б радів невдачі свого сильнішого супротивника і не дуже поспішав би на виручку його сім'ї. А з боку слуги, який повністю залежить від володаря, така поведінка цілком оправдана.

В складі дружин київського князя, крім більшості слов'ян (не лише придніпровського походження), були і представники інших етносів, поховання яких виділяються обладнанням могил, орієнтацією, деталями інвентаря²². На могильниках Чернігова, Шестовиці, Табівки відзначені поховання кочовиків, вихідців з фінно-угорських областей Східної Європи, з Скандинавії. Поховання останніх переважають серед неслов'янських могил представників великокнязівського апарату цього часу, що і не дивно, оскільки скандинави з IX ст. використовувалися правлячою верхівкою Давньоруської держави²³.

Розглянуті матеріали X ст. вказують не на початок взаємовідносин Києва і Чернігівської округи, а на завершальний етап довгого і діалектично суперечливого процесу формування державної території в цьому регіоні Русі. Його початок відноситься до часів формування «Руської землі», коли частина сіверян, яка проживала на дослідженій території, включилася в новий, історично прогресивний процес. Численні багаті поховання за обрядом кремації (особливо ті, які виявлені поряд з могилами вихідців з інших місць) дозволяють стверджувати, що під владу великого князя переходила більшість місцевих вельмож, які вбачали в цьому акті багато вигод для себе. В результаті такого процесу, вірогідно, під час князювання Володимира Святославича тихо і без особливих ексцесів, що підтверджується відсутністю згадок у літописах, місцева князівська династія припинила своє існування.

**Феодализация
Черниговской округи в X в.
(по данным погребальных памятников)**

Резюме

В работе анализируются материалы богатых погребений X в., обнаруженные на территории Чернигова и его ближайшей округи. В результате анализа погребений в этом районе выяснилось, что кроме представителей автохтонного населения здесь проживали и выходцы из других территорий, которые входили в состав дружины великого князя и контролировали выполнение решений центральной власти местной аристократией.

¹ ПСРЛ. — М.; Л. — 1962. — Т. 2. — Стб. 22.

² Толочко П. П. Древний Киев. — Киев, 1983. — С. 12—62.

³ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 25; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1932. — С. 63.

⁴ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. — М., 1908. — С. 188—205; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 14—50; Бліфельд Д. І. Древньоруський могильник в Чернігові // Археологія. — 1965. — Т. 28. — С. 105—138; Бліфельд Д. І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // АП УРСР. — 1955. — Т. 1. — С. 14—18; Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977. — С. 114—139; Шекун А. В. Отчет Черниговской археологической экспедиции 1979 года // НА ІА АН УРСР. — 1979/67. — С. 23—25.

⁵ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — Киев, 1975. — С. 71—75.

⁶ Ширинский С. С. Курганы X в. у дер. Пересажа // КСИА АН СССР. — 1969. — Вып. 120. — С. 100—106; Шекун А. В. Отчет Черниговской археологической разведывательной экспедиции 1976 г. // НА ІА АН УРСР. — 1976/53. — С. 16—20.

⁷ Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1. — С. 138—212.

⁸ Алексеева Т. І. Антропологічний склад населення древньоруських міст // Матеріали з антропології України. — К., 1969. — Вип. 4. — С. 74.

⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 51.

¹⁰ Бочаров Г. Н. Художественный металл Древней Руси. X—начало XIII вв. — М., 1984. — С. 12.

¹¹ Пушкина Т. А. Бронзовый идол из Черной Могилы // Вестн. МГУ. История. — 1984. — № 3. — С. 86—87.

¹² Самоквасов Д. Я. Указ. соч. — С. 199.

¹³ Лелеков Л. А. К реконструкции раннеславянской мифологической системы // Сов. славяноведение. — 1973. — № 1. — С. 53.

¹⁴ Петрухин В. Я. Ритуальные сосуды из курганов Гнездова и Чернигова // Вестн. МГУ. История. — 1975. — № 2. — С. 86.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 51.

¹⁶ Самоквасов Д. Я. Указ. соч. — С. 188.

¹⁷ Ширинский С. С. Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 204.

¹⁸ Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО, 1983. — 1985. — С. 287—288.

¹⁹ ПСРЛ. — Стб. 54.

²⁰ Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 62—63.

²¹ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII вв. — М., 1977. — С. 95.

²² Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. по данным погребальных памятников: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1980. — С. 17—18.

²³ Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси: IX—первая половина X в. — М., 1980. — С. 44.

Скарби стародавнього Ізяславля

Минуло 20 років з часу закінчення археологічних досліджень пам'ятки поблизу с. Городище Шепетівського району Хмельницької області, які проводилися під керівництвом М. К. Каргера. Протягом восьми польових сезонів городище було повністю досліджене. Але багаті матеріали розкопок до цього часу не знайшли відповідного висвітлення в археологічній літературі¹. Так, зовсім не опубліковані матеріали численних скарбів, виявлених на городищі*, які є цінним джерелом для дослідження історії давньоруського художнього ремесла та костюму. Їх вивчення дає можливість також зробити деякі конкретні висновки щодо характеру пам'ятки про розвиток ремесла та культурних зв'язків давнього Ізяславля.

З 16 скарбів вісім складаються лише з одних дротяних скроневих кілець. Це є характерною особливістю переважно провінційних скарбів невеликих міст і фортець². Інші вісім — речові скарби, нечисленні, дещо складніші, але досить однорідні за складом. До них ввійшли переважно металеві предмети жіночого парадного вбрання місцевої знаті та дротяні скроневі кільця, більшість яких виготовлена з низькопробного срібла.

Майже всі скарби трапилися на невеликій глибині — 0,4—0,6 м в шарі пожарища, значить, вони не були зариті, а просто зберігалися в затишному місці. Лише скарб XVI був заглиблений на 1,6 м, а два інші — на 0,8—1,0 м. Умови виявлення скарбів невідомі: щоденникові записи розкопок не збереглися. Топографія скарбів дещо несподівана: лише один скарб, що складався з дротяних скроневих кілець, був знайдений на дитинці, всі інші — на посаді, при цьому шість з них трапилися в межах центрального, найбільш високого майдану селища (чотири — дуже близько один від одного на відстані від 5 до 15 м, два — на значному віддаленні). Два скарби виявлено всередині клітєй валу, ще один — у башті. Деякі скарби знайдено поблизу печей, куди, мабуть, були поспішно заховані.

Всі ці комплекси речей визначені М. К. Каргером в процесі розкопок як скарби. Більшість з них не є скарбами. Проте відсутність точних даних про умови виявлення кожного комплексу вимагає зберігати авторський список скарбів у повному обсязі**.

Розглянемо склад кожного скарбу окремо. А короткий аналіз індивідуальних знахідок та серійних прикрас (скроневі кільця, тринамістинні сережки київського типу***, колти) буде проведено нижче.

Скарб I. 1957 р. В прибережній частині дитинця, недалеко від печі, на глибині 0,4—0,6 м виявлено вісім перснеподібних скроневих кілець, виготовлених із срібного дроту.

Скарб II. 1957 р. На найвишому, центральному майдані городища, недалеко від рову, який відділяє дитинець від посаду, на глибині 0,2—0,4 м трапився скарб срібних речей:

1. Колти срібні з каймою із дротяних петель — пара; на чорному фоні зображення зіставлених птахів з поєднаними хвостами, що

* У 1983 р. опубліковано каталог виставки «Давньоруське місто Ізяславль», розгорнутої в залах Державного Ермітажу. Рисунок окремих речей із скарбів ввійшли до каталогу. Слід зазначити, що локалізація самого міста залишається дискусійною.

** Склад скарбів та їх опис здійснено на основі вивчення справжніх речей та інвентарного опису, переданих на зберігання в Державний Ермітаж, а також копій польових звітів, які зберігаються в рукописному відділі ЛВ ІА АН СРСР, фонд М. К. Каргера.

*** Традиційна назва «сережки київського типу» в даній праці зберігається за трьохнамістними скроневими кільцями.

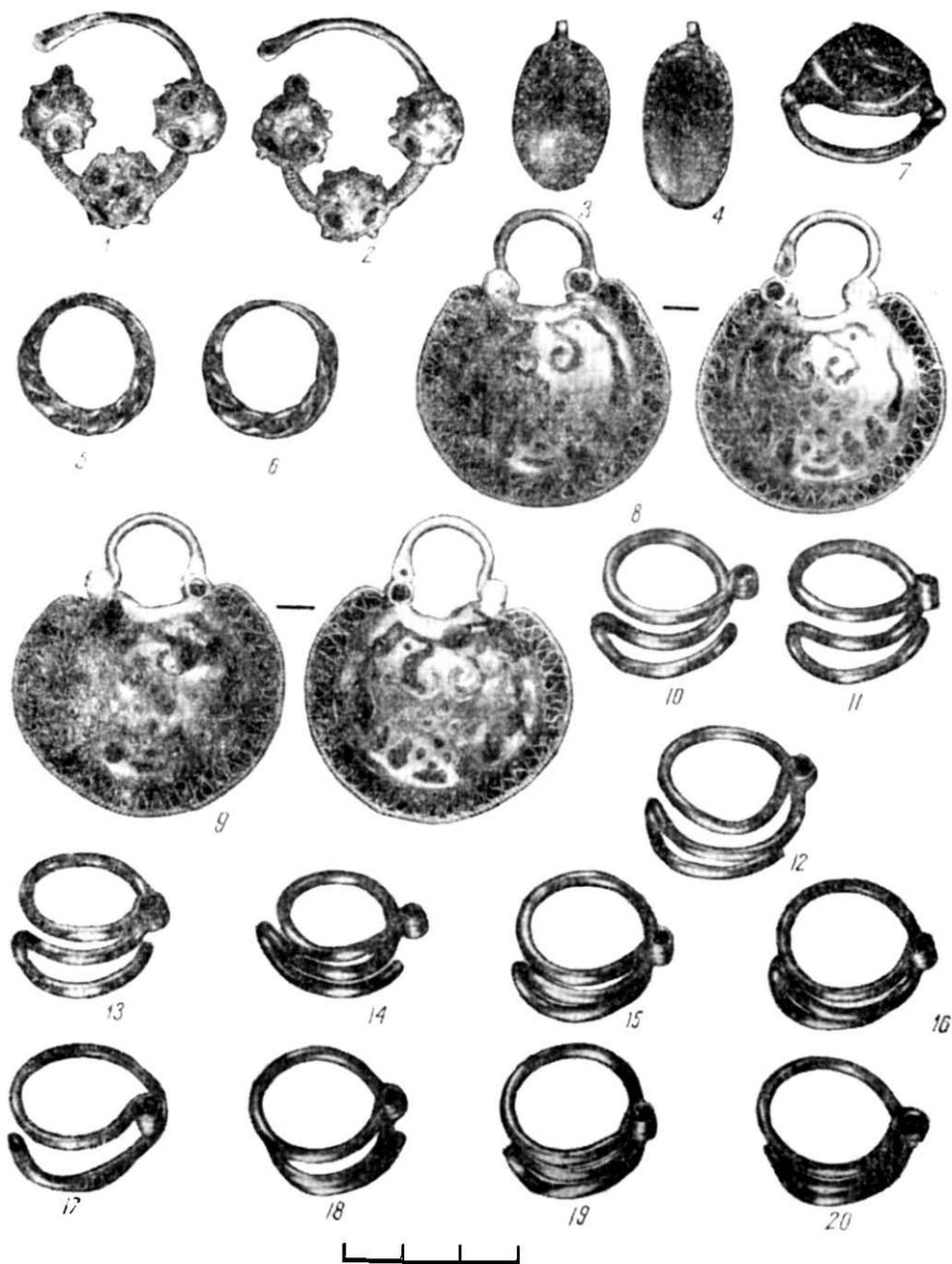

Рис. 1. Скарб II:

1, 2 — сережки київського типу; 3, 4 — кришталеві підвіски в срібній оправі; 5, 6 — персні срібні, кручені; 7 — перстень срібний з порожнистим щитком; 8, 9 — колты; 10—20 — дротяні скроневі кільця.

переходять в плетінку, по боках крина; контур випуклих зображень підкреслений гравіруванням без проробки деталей (рис. 1, 8—9).

2. Сережки київського типу срібні — пара; круглі ажурні намистини, прикрашені зерню і сканню (рис. 1, 1, 2).

3. Персні срібні кручені — пара (рис. 1, 5, 6). Ця проста прикраса не характерна для святкового наряду знатної городянки кінця XII—першої половини XIII ст. Проте іноді такі вироби, як срібні, так і золоті, трапляються в синхронних скарбах Київської землі³.

4. Перстень срібний з порожнистим шестикутним щитком, у центрі якого вигравіровано зображення птаха у профіль, на бокових відкосах гравірований рослинний орнамент (рис. 1, 7).

Персні з порожнистими гравірованими щитками різної форми — характерна деталь костюма дозолотоординської пори. Вони входять до складу шести київських скарбів⁴, трьох — з Княжої гори⁵ та інших давньоруських князівств⁶.

5. Підвіски овальні з гірського кришталю в срібній оправі з вушком для підвішування, мабуть, від намиста (рис. 1, 3, 4). Наприкінці XII— у першій половині XIII ст. на Русі із гірського кришталю виготовлялись намистини⁷, вставки до медальйонів⁸.

6. Скроневі срібні кільця перснеподібні півторазворотні загнуті кінцеві — 11, кінці розплющені і згорнуті у трубочку (рис. 1, 10—20).

Скарб III. 1957 р. В 4—5 м на північ від скарбу на тій же глибині (0,4 м) виявлено 13 срібних перснеподібних скроневих кілець, які можна віднести як до вищеописаного скарбу II, так і до скарбу VIII, знайденого на глибині 0,4 м приблизно в 5 м на північ від цієї знахідки.

Скарб IV. 1957 р. Приблизно в 15 м на північний захід від скарбу III на глибині 0,6 м було знайдено 18 срібних перснеподібних скроневих кілець.

Скарб V. 1958 р. У звіті відзначено, що скарб виявлено у башті, очевидно, в тій, що знаходиться біля південно-західного в'їзду на городище. Речі цього скарбу до опису не внесено, але склад його легко визначається за фотографією*:

1. Колт срібний з каймою з дротяних петель, закріплених на додатково напаяній по шву спайці щитків гладким дротом; на чорненому фоні щитків гравірувань зображення птаха з повернутою назад головою і піднятим хвостом; дужка обламана, на протилежному боці нечітко зображення зіставлених птахів по боках крину (рис. 2, 5).

2. Сережки київського типу — дві непарні; намистини круглі суцільні, прикрашені сканню і великою зерню, в одному випадку з проколами в центрі позначених сканню кружків, в іншому — з прорізями всередині чотирипелюсткової квітки (рис. 2, 3, 4).

3. Колодочки тиснені срібні зі стилізованими личинами на кінцях — 32 серединних і 4 кінцевих з петлями; 2 замочних кільця (одне обламане) (рис. 2, 1, 2). Золоті і срібні колодочки — часті знахідки в давньоруських скарбах до золотоординської пори⁹. До низок з колодочок підвішували колти та носили їх як самостійне намисто. Запропонована реконструкція є дещо умовною: відсутня пара колтів замінена тут сережками київського типу, до того ж непарними.

Скарб VI. 1959 р. Недалеко від південно-західної проїзної башти посаду на лінії внутрівальних клітей на глибині 0,6 м трапився невеликий скарб срібних речей:

1. Колти срібні без дужок з каймою з 18 і 8 (10 втрачено) порожнистих кульок, нанизаних на дрiт — пара (рис. 3, 5, 6); на щитках світле випукле зображення перегорнутої донизу лілії і спрощеного до невизнання зображення двох зіставлених птахів на чорненому фоні (чернь накладалася після попереднього суцільного гравірування поля); мотив зіставлених птахів тут фактично перетворився в самостійний орнаментальний мотив (пор. з колтами Стариківського скарбу¹⁰ та скарбу, виявленого на городищі поблизу с. Городище Деражнянського району Хмельницької області)¹¹; на щитках обох колтів на одному й тому самому місці помітний виробничий дефект — складка на щитку біля самого шва спайки.

2. Сережки київського типу — одна ціла і фрагмент з двох неповних намистин; намистини круглі суцільні, з прорізями, обрамлені сканню і утворюють чотирипелюсткові квітки, серцевина яких по-

* Реконструкція М. К. Каргера.

Рис. 2. Скарб V («скарб у бані-вежі»):

1, 2 — колдочки срібні; 3, 4 — сережки київського типу;
5 — колт.

значена великою зерню; типологічно близькі до сережки зі скарбу в башті (скарб V). Ціла сережка трапилася вище колтів на глибині 0,2 м (рис. 3, 7, 8).

3. Скроневі срібні кільця персненодібні, замкнені — два; напівзворотні, прямокінцеві — п'ять; напівзворотні, загнутокінцеві —

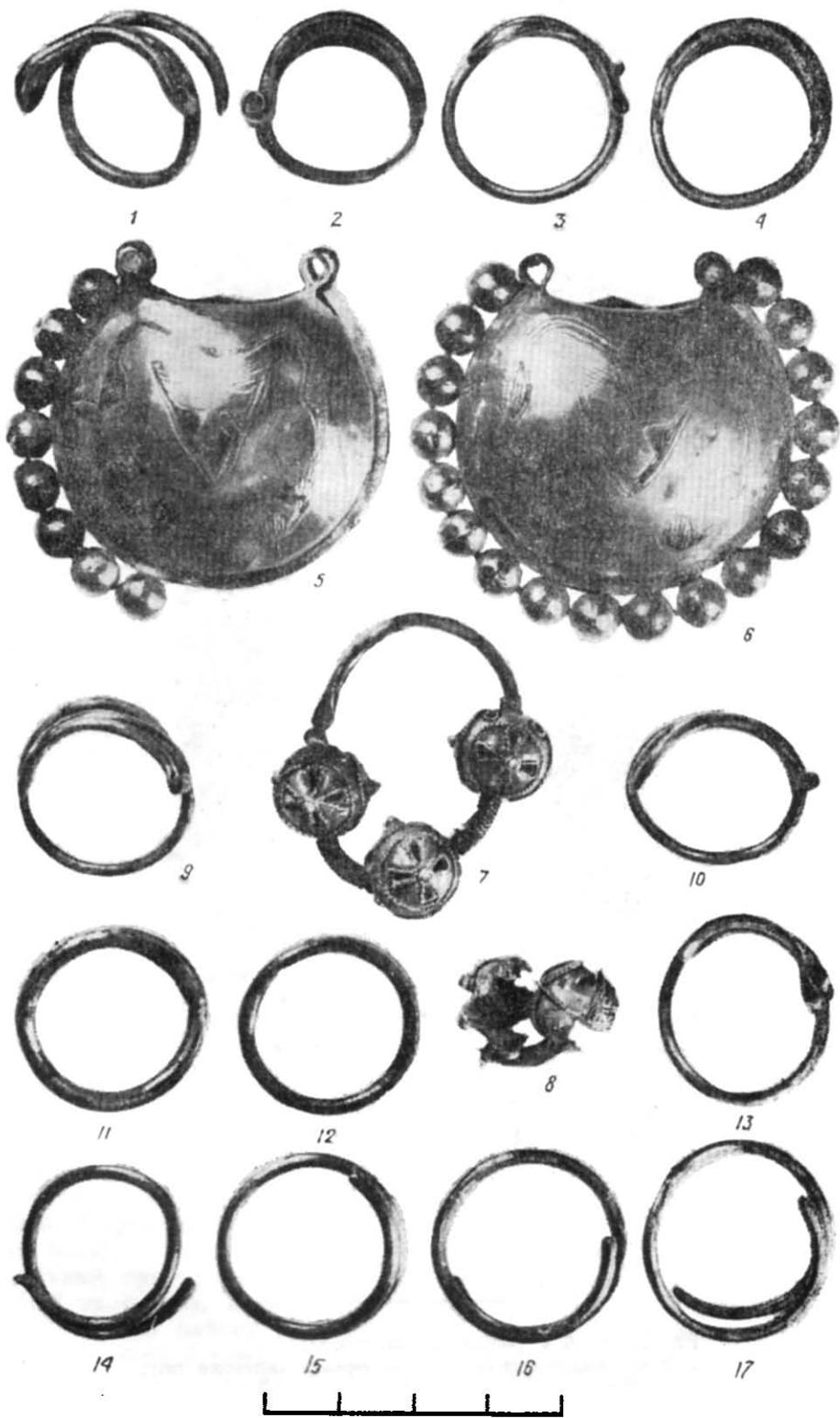

Рис. 3. Скарб VI:

1-4, 9-17 — дротяні скроневі кільця; 5, 6 — колти; 7, 8 — сережки київського типу.

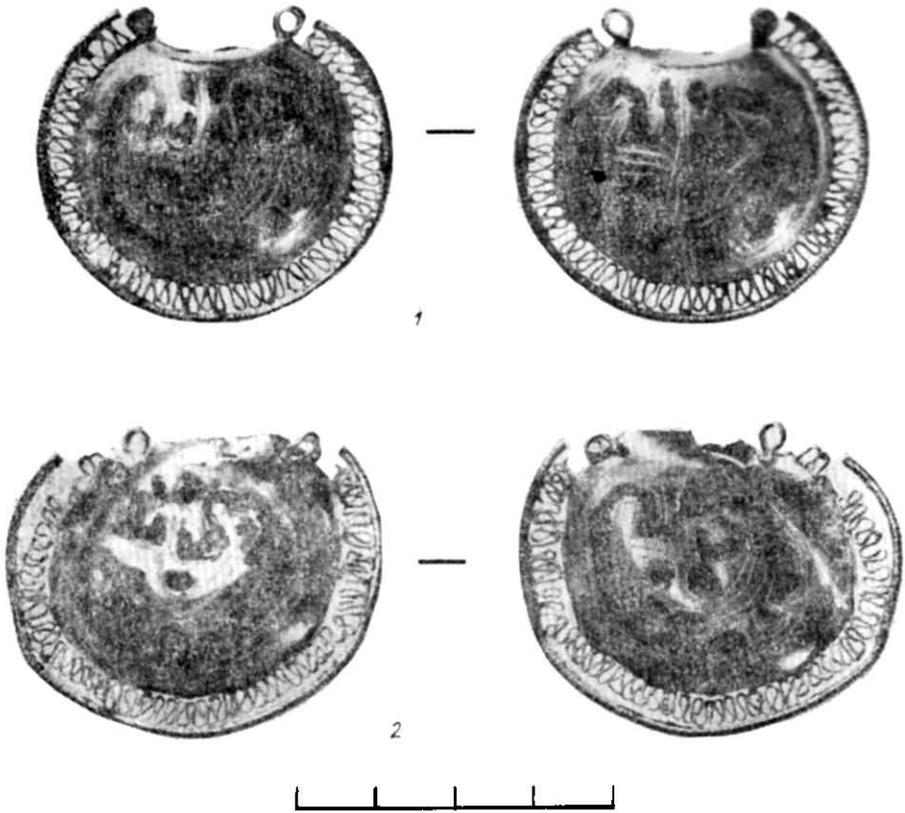

Рис. 4. Скарб VII:
1, 2 — колти.

шість; уламки і деформовані екземпляри — три. Всі скроневі кільця трапилися на глибині 0,2 м, однак за описом вони входять до складу скарбу. Очевидно, культурний шар у цьому квадраті був порушений пізніми перекопами (рис. 3, 1—4, 9—17).

Скарб VII. 1959 р. У південній частині посаду на глибині 0,4 м були знайдені:

1. Колти срібні з каймою з дротяних петель і напаяним поверх них рубчастим дротом — пара (один з них дуже зім'ятий, обидві дужки втрачені); на щитах гравіроване зображення птаха з повернутою назад головою і хвостом, що «розквітає» на чорному фоні (рис. 4, 1, 2).

2. Скроневі кільця перснеподібні — два (срібне та бронзове).

Скарб VIII. 1959 р. Неподалеку від скарбів II, III, IV, а саме в 5 м на північ від скарбу III і в 13 м на схід від скарбу VI на глибині 0,4 м знайдений ще один скарб, який справляє враження набору розрізаних прикрас, що випали з якогось комплексу:

1. Колт срібний з каймою з дротяних петель і напаяним біля її основи гладким дротом, дуже пошкоджений, гравіроване зображення на чорному фоні практично не читається (рис. 5, 5).

2. Серезка київського типу з двома круглими ажурними намистинами, що прикрашені великою зерню і сканню, третя намистина втрачена (рис. 5, 6); дужка колта помилково поєднана з серезкою.

3. Хрести-натільники янтарні з прямокутними виступами на місці сходження лопастей хреста — чотири; серединнохрестя їх прикрашені циркульним орнаментом (рис. 5, 1—4). Червоний колір та розміри хрестиків свідчать про те, що янтар поступав сюди безпосередньо з Прибалтики, а оброблювали його майстри, знайомі з київською

Рис. 5. Скарб VIII:

1-4 — янтарні хрестики; 5 — колт; 6 — сережка кийвського типу; 7-10 — дротяні скроневі кільця; 11 — щиток від персня; 12 — вставка кам'яна в оправі; 13 — перстень срібний з порожнистим щитком; 14 — камінь з підвіски; 15 — гудзик.

традицією (томління янтарю, стандартність форми і розмірів, характерних для південноруських міст напередодні золотоординської навали)¹². На можливість місцевого виготовлення янтарних хрестиків вказують окремі знахідки на городищі шматочків необробленого янтарю.

4. Перстень срібний пластинчастий з круглим порожнистим щитком, який прикрашений гравірованим орнаментом (рис. 5, 13), — порівняй з перснем із скарбу II (рис. 1, 3).

5. Щиток від персня круглий, який являє собою оправу без каменя (рис. 5, 11).

6. Вставка (чи накладка?) зеленого каменю, краплеподібна, в срібній оправі, з отворами по краях для кріплення до основи (рис. 5, 12).

7. Камінь з підвіски краплеподібної форми, без оправы (рис. 5, 14).

8. Гудзик позолочений (?), круглий, з вушком (рис. 5, 15).

9. Скроневі срібні кільця півтораоборотні, загнутокінцеві — чотири (рис. 5, 7—10).

Судячи з опису, у тому самому квадраті трапилися такі предмети, що входять до складу скарбу:

1. нашивна бляшка позолочена та її фрагменти; 2. фрагмент срібного персня; 3. бронзовий браслет, овальний в розрізі; 4. два фрагменти «парчі золототканої», можливо, від м'якого очілля. Там же виявлено ключ, ніж і пряжку, які прямого відношення до скарбу не мають, але частково свідчать про те, що він був захований в житлі чи біля нього.

Топографія скарбів II, III, IV, VIII нібито вказує на їх належність одному власнику. Вони розмішувалися на невеликій відстані один від одного — від 5 до 15 м. Але за складом скарб VIII швидше порушує, ніж доповнює комплектиність скарбу II. З іншого боку, в звіті за 1959 р. відзначалося, що один із скарбів 1959 р. є частиною скарбу, знайденого в 1958 р.¹³, тобто єдиного «скарбу в башті». Незважаючи на значну віддаленість скарбу VIII від скарбу в башті, вони могли б доповнити один одного, судячи за поодинокими, в першому і другому випадку, колтами. Обидва колти погані збереженості, через це зіставити зображення на їх щитках неможливо, але загальні конструктивні особливості (наприклад, напаяний до основи кайми з дротяних петель гладкий дріт) дозволяють висловити припущення про їх парність.

Скарб IX. 1959 р. у центральній частині городища на підвищеному майданчику, де трапилися скарби II, III, IV, VIII, саме в центрі його, виявлено один із найцікавіших городищенських скарбів. До нього входили:

1. Гривна шийна срібна плетена, виготовлена з шести переплетених попарно дротів, сплющені кінці її орнаментовані гравіруванням і скручені в трубочки для протягування шнура (рис. 6, 8). Подібні гривни відомі з багатьох скарбів Середнього Подніпров'я кінця XII—першої половини XIII ст. і за його межами¹⁴.

2. Колти великі срібні без дужок з каймою з 13 порожнистих кульок, нанизаних на дріт і зажатих між краями щитків; на щитках гравіровані на чорненому фоні зображення зіставлених голів дракона, які нібито виростають із плетінки по краях спрямованого вгору стилізованого рослинного паростка (рис. 6, 11, 12).

3. Колти срібні маленькі з каймою з дротяних петель; на щитках гравірований орнамент у вигляді плетінки на чорненому фоні. Характер плетінки ідентичний плетінці на наручах із київських скарбів¹⁵ (рис. 6, 15, 16).

4. Перстень срібний; до пластинчастої дужки його прироблено овальне денце щитка (рис. 6, 5).

5. Намисто з 50 намистин, у тому числі одна янтарна намистина у вигляді витягнутого многогранника неправильної форми, інші намистинки скляні (рис. 6, 7). Скляні намиста у складі подібних скарбів рідкісні.

6. Уламки свинцевих княжих печаток — 2: а) із зображенням святого воїна із списом і невідомого святого (рис. 6, 4); б) із зображенням святого воїна та архангела (Михайла?, Гавриїла?) (рис. 6, 3). Печатки датуються XII—XIII ст.

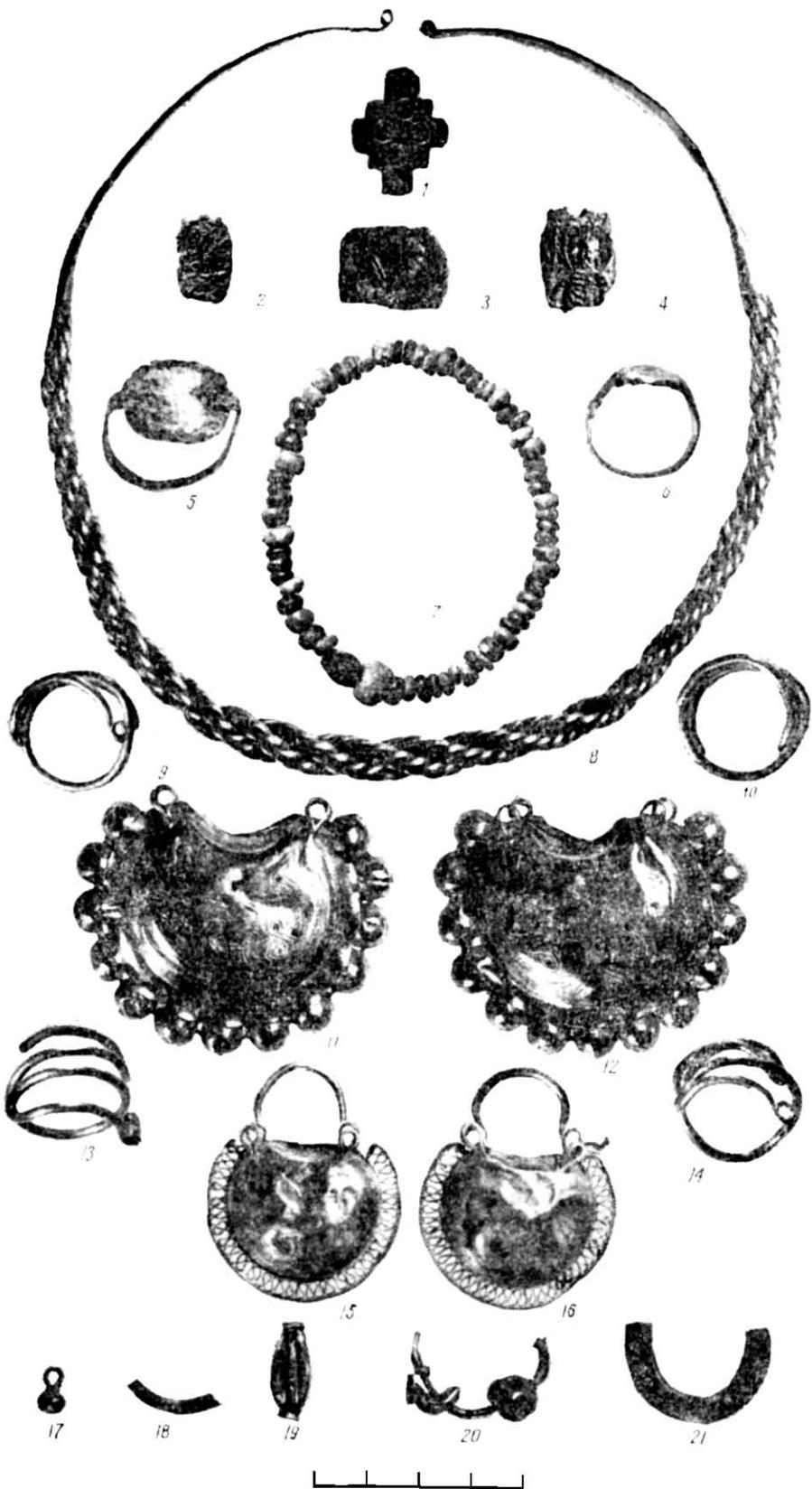

Рис. 6. Скарб ІХ:

1 — янтарний хрестик; 2—4 — печатки і пломба; 5, 6 — персні; 7 — намисто; 8 — шийна гривна; 9—10, 13—14 — дротяні скроневі кільця; 11, 12, 15, 16 — колти; 17 — гудзик; 18 — фрагмент браслета; 19 — намистина; 20 — фрагмент сережки київського типу; 21 — фрагмент бронзового предмета (пряжки?).

7. Дрогочинська плomba(?) дуже поганої збереженості, датується XII ст. (рис. 6, 2)*.

Ще одна дрогочинська плomba була виявлена в 15—16 м на північний схід від скарбу IX на такій самій глибині (0,4 м). Найявність плomb і печаток у складі скарбу поряд з жіночими срібними прикрасами малозрозуміла, але дозволяє припустити, що власник його був якщо не одним із впливових і заможних людей в місті, то в усякому випадку виконував якісь адміністративні обов'язки.

На цьому фоні плетена шийна гривна може бути в даному випадку не обов'язково жіночою, але і чоловічою прикрасою.

8. Хрестик янтарний з прямокутними виступами в місці сходження лопастей хреста. Середина хреста прикрашена циркульним орнаментом (порівняй хрестики зі скарбу VIII) (рис. 6, 1).

9. Скроневі срібні кільця перснєподібні-півторазворотні, загнuto-кінцеві — чотири (рис. 6, 9—10, 13, 14).

10. Сережка київського типу; на кільці сережки збереглися одна ціла суцільна, спаяна з двох половинок намистина та один уламок такої самої намистини (рис. 6, 20).

11. Гудзик, бронзовий, круглий, з вушками (рис. 6, 17).

12. Намистина срібна, тиснена, ребристо-продовгуватої форми (рис. 6, 19).

Такі намистини трапляються як у складі заможних скарбів¹⁶, так і серед більш «демократичних» за складом скарбів¹⁷.

13. Фрагмент персня скляного (рис. 6, 18).

14. Фрагмент бронзового предмета (пряжки?) (рис. 6, 21).

Скарб X. 1960 р. У північно-західній лінії клітей посаду на глибині 0,1 м трапилися скроневі кільця срібні та посрібнені бронзові — десять цілих і чотири фрагменти.

Скарб XI. 1961 р. У західній частині посаду біля печі на глибині 0,4 м були знайдені: 1) сережка київського типу; 2) скроневі кільця, срібні перснєподібні — 25.

Судячи з речей, що походять з такого самого квадрату (ножі, фрагменти замка, цілі посудини, дерев'яна обвуглена ложка), та виявленням скарбу поблизу печі, скарб XI був захований всередині житла. Тут же знайдені 25 скляних намистин і черепашки (чотири цілі і уламки), які входили до спільного намиста.

Скарб XII. 1961 р. Ще один скарб срібних прикрас було знайдено в одному з жител майже в центрі городища (глибина 0,8 м):

1. Кольти срібні з каймою із дротяних петель; на щитках зображення двох зіставлених птахів на чорненому фоні по краях перегорнутої лілії; фігури птахів додатково пророблені контурною черню (рис. 7, 6, 7).

2. Сережки київського типу срібні; намистини круглі, суцільні, з прорізами, обрамлені сканню і утворюють чотирипелюсткові квітки; виріб недбалый, в одному випадку додана п'ята пелюстка без прорізу (рис. 7, 9—10).

3. Браслет срібний, сплетений з кількох дротів з гладкими незімкнутими кінцями, на яких ледве помітні стерті гравіровані звірячі голівки (рис. 7, 8).

4. Скроневі срібні кільця, перснєподібні-півторазворотні — чотири (рис. 7, 1—4)**.

5. Уламок залізного ключа (рис. 7, 5).

Інші три скарби 1961 року, що складаються лише з скроневих кілець, були виявлені в центральній і західній частинах посаду.

Скарб XIII. Скроневі срібні кільця — 21; глибина — 0,8—1,0 м,

* Визначення та датування плomb і печаток здійснені М. П. Сотниковою.

** У різних місцях городища в тому самому 1961 р. поза скарбами виявлено ще 75 дротяних скроневих кілець, як срібних, так і бронзових.

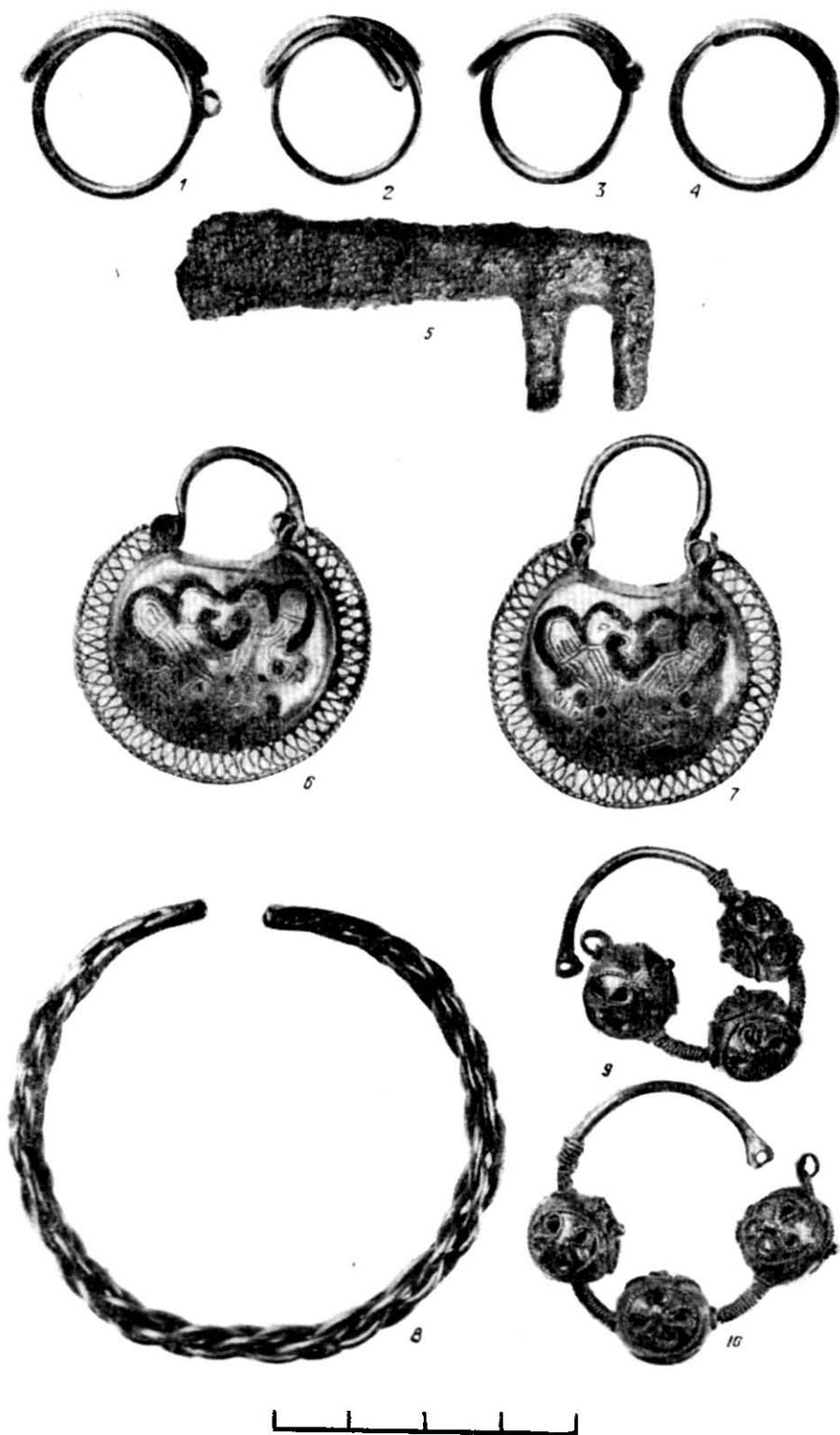

Рис. 7. Скарб XII:

1-4 — дротяні скроневі кільця; 5 — ключ залізний; 6, 7 — колти; 8 — браслет; 9, 10 — сережки кнївського типу.

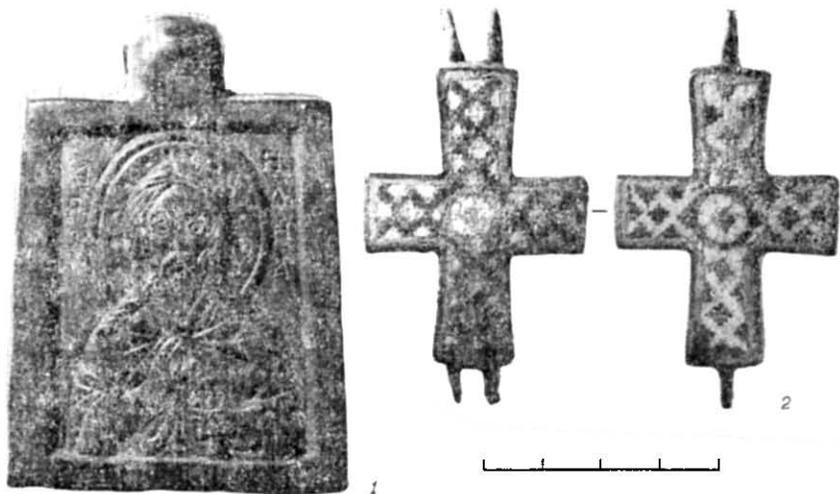

Рис. 8. Скарб XVI:
1 — іконка кам'яна; 2 — енколпiон.

Скарб XIV. Скроневі кільця у в'язці (срібні — дев'ять, бронзові — дві); глибина 0,4 м.

Скарб XV. Скроневі кільця: (срібне — одне, бронзові — п'ять); глибина — 0,4 м.

Скарб XVI. 1962 р. У звіті за 1962 р. відзначено «невеликий скарб ювелірних виробів зі срібла з черню, кам'яної іконки і бронзового хреста-енколпiона»¹⁸. До опису предмети цього скарбу, як і скарбу з башти 1958 р., не внесено. Лише під № 8479 значилися «фрагменти глиняної посудини зі скарбу», в якій, очевидно, і були заховані перераховані в звіті речі. За місцем знахідки посудини — в одній із клітей північно-західної лінії оборонних споруд, глибина 1,6 м — було визначено і місце виявлення скарбу. Відновити повний склад скарбу 1962 р. зараз неможливо. Розглянемо наявні вироби.

1. Іконка кам'яна різьблена з рельєфним зображенням пророка Іллі (рис. 8, 1). Т. В. Ніколаєва датує її XIII ст. за епіграфічними даними і відзначає ретельне виконання та вищий рівень майстерності порівняно з іншими знахідками цієї колекції, які визнані дослідницею виробами «місцевих міських ремісників, призначених для простих городян»¹⁹. Іконки в скарбах цього часу трапляються дуже рідко²⁰.

2. Енколпiон бронзовий, обидві стулки його декоровані перегородчастою емаллю, основний візерунковий мотив — традиційні городки (рис. 8, 2). Серед предметів, переданих в Ермітаж, цієї знахідки не виявлено. Збереглася лише фотографія, на основі якої найближчою аналогією ізяславській знахідці можна вважати бронзовий енколпiон із Звенигорода Галицького²¹. Форма хреста і орнаментация однієї із його стулок цілком ідентичні ізяславському хресту. На другій стулці звенигородського хреста в тій самій техніці зображено розп'яття. Датується він, очевидно, помилково X—XI ст. Обидва енколпiони, безумовно, привізні і виготовлені київськими емальєрами.

В Ізяславській колекції ювелірних виробів зі срібла з черню є ще два колти непарні, відносяться вони до одного типу колтів з каймою із дротяних петель, обидва депаспортизовані, але для повної картини при розгляді даної категорії предметів будуть зараховані разом з матеріалами скарбів (рис. 9). У одного з них кайма з дротяних петель закріплена напаяним в її основі гладким дротом (порівняйте з колтом із скарбів V, VIII), а поверху петель — рубчастим дротом (порівняйте з колтами із скарбу VII). Зображення на щитках колта чітке. На щитках другого колта зберігся чіткий рослинний орнамент, вико-

Рис. 9. Колти, знайдені окремо від скарбів.

аний гравіруванням на чорненому фоні. Характер орнаменту дуже близький до зображення на бронзовому колті з емаллю із Княжої гори, відлитому в імітаційній формі²².

За кількістю скарбів, за складом, характером і умовами їх знаходження, а також спільними причинами заховання скарбів (облога поселення золотоординцями) ізяславські скарби дуже близькі до скарбів із Княжої Гори²³. Найближчі аналогії окремим предметам із скарбів Ізяславля є серед пам'яток літописної Болохівської землі, в ареалі якої розміщений Ізяславль, а також в Чернігово-Сіверській і Муромо-Рязанській землях, в Києві і невеликих містечках поблизу Києва з розвинутим ремеслом. За аналогіями та стилем срібних виробів із черню датування речей із скарбів не виходить за межі другої половини XII—першої половини XIII, окремі предмети датуються рубежем XII—XIII ст. або навіть початком XIII ст.

Навіть простий перелік предметів із скарбів давнього Ізяславля (таблиця) свідчить, що їх власники належали до заможних городян. Привертає увагу однорідність скарбів городища. Серед них відсутні багаті скарби, лише два дещо виділяються (скарб II — своєю цілісністю, компактністю, скарб IX — нетиповим набором речей). Основними компонентами майже всіх скарбів є три категорії виробів: колти, сережки київського типу і дротяні скроневі кільця. Найціннішими в городищенських скарбах є колти і, можливо, тринамистинні сережки «київського типу». Переважають у скарбах персноподібні скроневі кільця з круглого в перерізі срібного дроту. Вони наявні майже у всіх скарбах, навіть «найбагатших», що свідчить про вплив місцевих традицій на формування парадного металевого вбрання знатної жінки цієї місцевості. Три названі категорії предметів виявилися найбільш інформативними для характеристики пам'ятки.

Зупинимося на них докладніше. Дротяні скроневі кільця. Відомо, що ареал поширення таких кілець, як срібних, так і бронзових, обмежується областю розселення племен південно-західної частини східного слов'янства. Вони трапляються в курганах X—XII ст. літописних волинян, древлян, дреговичів і полян і є їх яскравою етнографічною особливістю²⁴. Це переважно жіночі прикраси. Але в розглянутій групі виділяються і переважають загнукоткінцеві скроневі кільця, в яких один чи обидва кінці загорнуті в протилежний бік, при цьому один кінець буває розплющений і згорнутий в трубочку. Такі кільця знаходяться переважно в курганах Волині та землях південних слов'ян X—

Таблиця. Склад скарбів давнього Ізяславля

№ п/п	Скарб	І															
		II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	
Назва речі																	
1	Колти		2			1	2	2	1	4			2				
2	Гривни шийні									1							
3	Браслети виті											1					
4	Сережки київського типу тринамістинні		2			2	1		1	1		1	2				
5	Персні		3						2	2							
6	Скроневі кільця	8	11	13	18		13		4	4	10	25	4	27	11	6	
7	Колодочки					37											
8	Медальйони		2														
9	Хрестики								4	1							
10	Гудзики								1	1							
11	Намистини									50							
12	Печатки і пломби									3							
13	Іконка																
14	Енколпiон															1	
																1	

XII ст.²⁵ У курганах трапляється до 16 екз. таких виробів при одному похованому²⁶. Скарби вміщують від 4 до 25 кілець, якщо вони знайдені разом з іншими речами. Якщо ж скарби складаються лише з одних дротяних скроневих кілець, то їх нараховується від 6 до 27.

Цей елемент жіночого вбрання, що бере свій початок з племінних сільських прикрас, в період, який розглядаємо, трансформувався в обласну прикрасу, яка тоді поширювалася як серед сільського населення, так і в провінційному міському середовищі. Чим викликана своєрідність ізяславських скроневих кілець, що проявилася в численності загнукоткінцевих форм, поки що визначити важко. Можливо, це лише пізній результат розвитку місцевих племінних прикрас, але не виключено, що вони являють собою локальний варіант племінних прикрас, що дійшли в незмінному вигляді до середини XII—першої половини XIII ст.

Для вивчення пам'ятки ця категорія речей має значення насамперед як південно-західний етнографічний індикатор, дозволяє припустити, що основу населення фортеці складала, очевидно, не переселенці, як це часто практикувалося при заселенні південноруських фортець, а місцеві жителі.

Тринамістинні скроневі кільця представлені кількома варіантами: 1. ажурні намистини з подвійним сканним обідком навколо регулярних округлих отворів і зерню між ними (рис. 1, 1, 2; 5, 5); 2. намистини суцільні, прикрашені чотирипелюстковими квітами всередині позначених сканню кругів і прорізами на місці пелюсток (рис. 2, 4; 3, 7; 7, 9, 10); 3. суцільні намистини з проколами в центрі кілець з напаяних сканевих ниток і зерню (рис. 2, 3). Всі вони виготовлені наслідуючи київські зразки. Ажурні сережки першого варіанту надзвичайно близькі деяким екземплярам з київських скарбів²⁷. Сережки другого варіанту являють собою місцеву розробку тоді поширених в Середньому Подніпров'ї сережок із суцільними намистинами, прикрашеними шести- і восьмипелюстковими розетками і прорізами всередині²⁸. Сережки третього варіанту відрізняються місцевою своєрідністю. В Ізяславській колекції є й інші варіанти тринамістинних сережок, знайдених поза скарбами: з циліндричними намистинами з напаяною поверх дротяного каркасу зерню і з гладенькими суцільними намистинами. Все це свідчить про те, що ізяславські майстри були знайомі не лише з продукцією, але й технологічними прийомами київських майстрів. Деякі вироби виготовлені недбало (рис. 7, 9, 10).

Колти є найбільш яскравою і цікавою категорією речей городищенських скарбів. Їх знайдено 16 екземплярів (12 парні і 4 по одному екз.). З першого погляду на цю колекцію вражає різноманітність варіантів. За формально-типологічними ознаками всі колти можна поділити на дві групи: 1) великі колти ($d=6$ см) з каймою із порожнистих кульок — 4 екз.; 2) маленькі ($d=3,7-4,6$ см) з каймою із дротяних петель — 12 екз. Розподіл їх за скарбами вказує на те, що пара колтів (в скарбі IX — дві пари), як правило, була обов'язковим елементом парадного убору жінки поряд з парою тринамистинних сережок київського типу і комплектом дротяних скроневих кілець.

Перша група колтів представлена двома парами, виконаними в різній манері. Колти однієї з них (рис. 3, 5, 6) виготовлені майже традиційно — щитки колтів гладко спаяні між собою впритул, але для фіксації кайми з порожнистих срібних кульок по обидва боки шову припаяна вузька срібна стрічка, яка утворює жолобок. Кульки в каймі скріплені між собою пропущеним через них гнучким стержнем. Колти другої пари (рис. 6, 11, 12) конструктивно помітно відрізняються від всіх інших великих колтів. Щитки їх мають випуклу центральну частину і широкі плоскі «поля» навколо неї. Розташовані паралельно один до одного, щитки зовсім не стикаються між собою і прикріплені по краях вузької стрічки, яка немовби створює каркас. Між полями щитків затиснута кайма з порожнистих кульок, нанизаних для міцності, як і в попередньому випадку, на дріт. На опуклій частині вигравірувано зображення повернутих один до одного голів фантастичних істот (драконів?), тулуби яких утворюють плетінку. Прямі аналогії серед давньоруських колтів поки що підібрати не вдалося. За конструктивними особливостями найближчі аналогії всій групі великих колтів з каймою із порожнистих кульок ми знаходимо в складі скарбів з городища Деражнянського району Хмельницької області²⁹, тобто в межах літописної Болоховської землі. За загальнотипологічними ознаками ареал аналогій для цього типу колтів значно ширший. Шість таких колтів знайдено недалеко від Києва (Стара Буда — два³⁰, Дівич Гора — два³¹, Мартинівка — два³² і один колт в самому Києві)³³. Але більшість (понад 20) типологічно близьких колтів походить із Чернігово-Сіверської і Муромо-Рязанської земель³⁴. Ці колти різняться за рівнем майстерності, способом кріплення порожнистих кульок у каймі, за рисунком на щитках, а об'єднують їх спільність форми, розмірів, характеру кайми і певний сталий набір зображень на щитках. Переважають зображення фантастичного звіра чи хижого птаха з плетінкою, а також зіставлених птахів, грифонів з плетінкою по боках крина, просто рослинний орнамент або складна плетінка. Нерідко зображення на щитках колтів, знайдених у різних місцях, повторюється буквально, наприклад, хижий птах з плетінкою на колтах Мартинівського і Терехівського скарбів³⁵, фантастичний звір з плетінкою на колті із Чернігова³⁶ і з Святоозерського скарбу з-під Чернігова³⁷, нарешті, матриці для тиснення вищеназваних колтів з Ізяславля і безпаспортні матриці колишнього Рум'янцівського музею, ототоженні Б. О. Рибаківим з чернігівськими колтами³⁸. В літературі не раз відзначалося, що орнамент на щитках колтів цієї групи, як і наручів, повторює ті самі сюжети, що і добре датовані скульптурні пам'ятки Володимира, Чернігова³⁹. Ця схожість служить у деяких випадках основою для датування речей.

Таким чином, ареал поширення типу великих колтів складається з трьох регіонів: 1) Болохівська земля, 2) Київщина, 3) Чернігово-Сіверська і Муромо-Рязанська землі. В чистому вигляді — з стійким поєднанням всіх основних ознак — цей тип представлений в третьому регіоні. На Київщині ми бачимо лише слабкі наслідування, за винятком пари колтів із Мартинівського скарбу, які сприймаються як привізи. В Болохівській землі цей тип дуже змінений місцевими ювелірами: за характером зображення на щитках він, з одного боку, тяжіє

до власне київських срібних колтів з ажурною каймою (окремо стоячі птахи і рослинний орнамент на колтах із Божська), а з іншого — уже засвоїли чернігово-рязанський «звіриний» стиль з плетінкою (пара ізяславських колтів із скарбу IX). Цікаво, що з 14 пунктів, де знайдені великі колти з порожнистими кульками в каймі, тільки в 5 їм супутні в комплексі деякі інші типи колтів: у Києві — золоті з перегородчастою емаллю і срібні з ажурною каймою, в Ізяславлі — колти з каймою із дротяних петель, а на основній ї, можливо, вихідній території їх поширення (3-й регіон) — зірчасті колти і колти з каймою із дрібних литих кульок з напаяним зверху дротом. Останній із названих типів не слід вважати самостійним, оскільки ареал і сюжети зображень на щитках колтів майже повністю збігаються з типом великих колтів з порожнистими кульками в каймі (Київ⁴⁰, Княжа Гора⁴¹, Сахнівка⁴², Святе Озеро⁴³), який ми розглядаємо, правда, в Болохівській землі вони поки що не знайдені. Розмір їх нестійкий, коливається від 35 до 5 см в діаметрі.

Цікаво, що лише чотири пари великих колтів із каймою із порожнистих кульок (приблизно з 40) знайдено в великих містах — Києві, Чернігові, Рязані, решта — в провінції, причому в різних місцевостях вони мають свої особливості (наприклад, рязанські колти ніколи не переплутаеш з чернігівськими), що вказує на їх місцеве виробництво. А це в свою чергу дає змогу припустити, що тип великих колтів склався і поширився наприкінці XII, рубежі XII—XIII ст., коли розвинуте ремісниче виробництво з'явилося повсюди, в тому числі і в невеликих центрах давньої Русі. На основі кількості знахідок і рівня майстерності можна думати, що цей тип утворився в Чернігово-Сіверській і Муромо-Рязанській землях, де він постає в найбільш завершеному вигляді. В Ізяславлі (і Болохівській землі зокрема) він з'явився, ймовірно, в результаті якихось контактів між представниками вищої знаті цих двох віддалених один від одного регіонів. Вся продукція ювелірів, які працювали в невеликих ремісничих центрах, переважно на замовлення, значною мірою залежала від смаків і волі замовника.

Вплив київських традицій на продукцію ізяславських ювелірів більш відчутно проявляється на матеріалах другої групи городищенських колтів.

Друга група представлена 12 екземплярами маленьких ($d=3,7-4,5$ см) срібних колтів з каймою із дротяних петель і напаяним на них дротом. Для виготовлення кайми використовався як волочильний, так і сплющений дріт. Тиснені щитки спаяні один з одним впритул, за формою вони круглі, з виїмкою в верхній частині, в деяких випадках злегка витягнуті в вертикальному напрямі (рис. 1, 8). На щитках маленьких колтів зображені переважно птахи попарно чи по одному, плетінка чи рослинний орнамент. І хоча всі вони виконані гравіруванням і черню по сріблу, за технікою виконання ці колти помітно відрізняються один від одного. В одному випадку світле випукле зображення підкреслено контурною лінією, наведеною різцем по краю рисунка, в інших — світлі випуклі фігурки додатково оброблені різцем всередині, причому насиченість внутрішньої обробки фігур різцем на двох боках одного і того самого колта з однаковим зображенням на обох боках може бути різною. Напевно, майстер не ставив завдання повторити одні й ті самі лінії. На третьому варіанті світле випукле зображення на поглибленому чорненому фоні додатково оброблено контурною черню (рис. 7, 6, 7).

Зображення птахів на маленьких колтах, з одного боку, переключається із зображенням на круглих вставних щитках київських срібних колтів з ажурною каймою⁴⁴ і, безумовно, походять від орнаментики золотих колтів XI — першої половини XII ст. З іншого боку, на деяких маленьких колтах відобразився вплив орнаментики, характерної для великих колтів. Так, взявши за основу матрицю для відтворення на щитку колтів двох птахів по боках крина з зімкнутими хвоста-

ми, що переходять в плетінку, майстер гранично схематизував рисунок, перетворивши плетінку в ажурну лускату решітку (рис. 1, 8, 9).

Ареал цього типу колтів досить широкий — від Києва до Новгород-рода і від Бреста до Слобідки на Верхній Оці (літописний Домагош)⁴⁵. Але у всіх названих пунктах знахідки таких колтів поодинокі, за винятком Ізяславля. Тут їх знайдено майже стільки, скільки в усіх інших місцях давньої Русі разом взятих. Всі вони, за винятком Новгородського і Брестського екземплярів, датовані другою половиною XII—першою половиною XIII ст. Новгородський колт знайдено в шарі середини XI ст., брестський — в шарі кінця XI—початку XII ст.⁴⁶ Ці два факти поки що важко пояснити. На щитках маленьких колтів з дротяною каймою зображувалися переважно зіставлені птахи, але без плетінки, на відміну від великих колтів, чи наносився рослинний орнамент з обов'язковим крином у центрі. Відомі випадки нанесення на маленькі колти зображення, характерного для колтів з каймою із порожнистих кульок — фантастичного звіра з листком у роті і піднятою лапою⁴⁷.

Але цей виняток лише підтверджує загальну тенденцію. Адже названа пара колтів знайдена в басейні Верхньої Оки, тобто в ареалі великих колтів. Це, безумовно, свідчить про синхронність, хоча б часткову, двох розглянутих типів. Тим більше, що є приклади і зворотного зв'язку, коли на великих колтах (рис. 3, 5—6) відтворюється рослинний орнамент, детально розроблений на маленьких колтах⁴⁸, при цьому на великих колтах він спрощується до невпізнанності.

Цікавим є продовження традиції прикрашати будь-який виріб каймою з дротяних петель* до XIV—XV ст., засвідчене в Новгороді⁴⁹.

Привертає увагу, що імітаційні форми та вироби, відлиті в них, які побутували на рубежі XII—XIII ст.**, своїми рисами (від конструктивних особливостей до зображень на щитках) повторюють колти розглянутих вище двох типів⁵⁰. І лише один з них відтворює типово київський колт з ажурною каймою⁵¹. А це свідчить про те, що в розглянутий період, напевно, на рубежі XII—XIII ст., саме ці два типи колтів були найбільш поширеними в міському середовищі південноруського населення і їх охоче брали за зразок для наслідування (імітації).

Всі колти, знайдені на городищі, виготовлені місцевими майстрами. На це вказує не лише рівень майстерності їх виготовлення, але й знахідки ювелірних інструментів (щипчики, пінцети, ллячки, тиглі, ваги) і серед них найбільш красномовні бронзові матриці для тиснення колтів. На одній із них — зображення фантастичного звіра з листком у роті і піднятою лапою (рис. 10, 1). Поверхня матриці вкрита сіткою дрібних тріщин від ударів, що вказує на багаторазове їх використання. Друга матриця із зображенням фантастичного звіра з плетінкою на місці крила і хвоста із повернутою назад головою справляє враження незакінченої і невикористаної (рис. 10, 2). Обидві матриці за характером зображень дуже близькі до двох із чотирьох безпаспортних матриць із колекції колишнього Рум'янцівського музею⁵², але ізяславські матриці виготовлені більш грубо і схематично. Колтів, відлитих за цими матрицями, не знайдено. Але колти, відлиті за однією із матриць колишнього Рум'янцівського музею, Б. О. Рибаківу вдалося знайти серед чернігівських старожитностей⁵³. Для другої матриці (рис. 10, 1) аналогічних за рисунком колтів не виявлено, але є дуже подібні⁵⁴. Матриці з таким сюжетом відомі на Райковецькому городищі і в Серенську⁵⁵. Таким чином, матриці, як і готові вироби ізяславських ремісників, підтверджують наявність історико-культурних зв'язків Ізяславля з Києвом та Черніговом.

* Те ж, що і кайма із гофрованого дроту.

** Г. Ф. Корзукіна відносила їх появу до початку XIII ст.

Рис. 10. Матриці, знайдені на городищі.

Перелік речей із скарбів Ізяславля демонструє класичний загально-норуський комплекс срібних прикрас, що сформувався до середини XII ст. і був характерним для знатної городянки другої половини XII—першої половини XIII ст., але зі своїми особливостями. Наявність значної кількості дротяних скроневи́х кілець в складі кожного скарбу поряд з типовими продуктами міського ремесла (колтами і сережками київського типу) свідчать про те, що не лише основне населення, але й місцева знать були вихідцями із місцевого волинського середовища. Зв'язки з іншими землями, простежені на матеріалах скарбів, побічно вказують на культурну, а може, і політичну орієнтацію представників місцевої знаті. Вивчення скарбів стародавнього Ізяславля дає можливість зрозуміти характер поселення, а також його місце і роль в історико-культурному процесі. Опубліковані матеріали являють собою значний інтерес для історії, художнього ремесла давньої Русі.

А. А. ПЕСКОВА

Клады древнего Изяславля

Резюме

Статья посвящена публикации и анализу богатейших материалов небольшого древнерусского города-крепости, расположенного у с. Городище Шепетовского района Хмельницкой области и полностью раскопанного под руководством М. К. Каргера в 1957—1964 гг. На городище, отождествленном М. К. Каргером с древним Изяславлем, было обнаружено 16 кладов (восемь из них состоят из проволочных колец). В статье рассматривается состав каждого клада в отдельности с кратким анализом украшений, представленных индивидуальными находками. Серийные украшения (височные кольца, трехбусинные серьги киевского типа и колты) рассмотрены в совокупности во второй части статьи.

Анализ украшений, входящих в состав кладов, показал, что большинство их изготовлено местными мастерами на основе общерусских традиций. По аналогиям и стилю серебряных украшений с черной датировка вещей из кладов Изяславля не выходит за пределы второй половины XII—первой половины XIII вв. Отдельные вещи датируются рубежом XII—XIII вв. или даже началом XIII в. Владельцами их были представители местной знати. Парадный женский убор, судя по материалам кладов Изяславля, в основе своей общерусский, формировался здесь при сильном влиянии местных традиций, о чем свидетельствует обилие проволочных височных колец. В то же время прослеживаются историко-культурные связи Изяславля, с одной стороны, с Киевом, а с другой — с Чернигово-Северской и Муромо-Рязанской землями. Рассмотренные материалы отражают характер и уровень ювелирного ремесла одного из провинциальных городских центров древней Руси во второй половине XII—начале XIII вв.

¹ Пескова А. А. «Древний Изяславль» // КСИА АН СССР. — 1981. — Вып. 164. — С. 66—73; Овсянников О. В., Пескова А. А. Замки и ключи из раскопок

Изяславля // КСИА АН СССР. — 1982. — Вып. 171. — С. 93—99; *Миролобов М. А.* Древний Изяславль как археологический памятник. — Труды ГЭ. — 1983, — № 23. — С. 139—143.

² Такі скарби Княжої Гори, Дівич Гори поблизу Сахнівки (див.: *Корзухина Г. Ф.* Русские клады. — М.; Л. — 1954. — Клады 116, 118, 124, 126. — С. 127, 129—130; на Райковецькому городищі виявлено кілька сотень екземплярів дротяних скро-невих кілець, але вони не атрибутовані як скарби (див.: *Гончаров В. К.* Райковець-кое городище. — Киев, 1950. — С. 109).

³ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Клады 105, 117; 125 и др. — С. 122, 128, 130.

⁴ *Там же.* — Клады 76, 80, 97, 100, 103, 107. — С. 110, 111, 117, 119—124.

⁵ *Там же.* — Клады 116, 117, 123. — С. 127—128, 130.

⁶ *Там же.* — Клады 152, 163. — С. 138—139, 144.

⁷ *Там же.* — Клады 164. — С. 144—145.

⁸ *Там же.* — Клады 101, 167. — С. 119, 146.

⁹ *Там же.* — Клады 79, 108, 117, 120, 122, 157. — С. 111, 124—125, 128—130, 140—141.

¹⁰ *Гуцин А. С.* Памятники художественного ремесла древней Руси, X—XIII вв. — М.; Л., 1936. — Табл. XIII, 5, 7.

¹¹ *Якубовський В. І.* Давньоруський скарб з Городища Хмельницької обл. // Археологія. — 1975. — Вып. 16. — Рис. 9, 1—3.

¹² *Розенфельдт Р. А.* Янтарь на Руси (X—XIII вв.) // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 204—205.

¹³ *Каргер М. К.* Отчет о раскопках Галинко-Вольнской археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР // Архив ЛО ИА АН СССР. — 1964. — С. 10.

¹⁴ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Клады 100, 117, 128, 135 и др.

¹⁵ *Там же.* — Табл. XXXVII, 10; Табл. XL.

¹⁶ *Там же.* — Клад 85. — С. 113.

¹⁷ *Там же.* — Клад 117. — С. 128.

¹⁸ *Каргер М. К.* Указ. соч. — С. 4.

¹⁹ *Николаева Т. В.* Древнерусская мелкая пластика из камня (XI—XV вв.) // САИ. — 1983. — Вып. ЕІ. 60. — С. 24—25.

²⁰ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Клады 74, 138. — С. 110, 134—135.

²¹ *Олеский замок.* Путівник. — Львів, 1981. — С. 98.

²² *Корзухина Г. Ф.* Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА. — 1950. — № 14. — С. 226. — Рис. 3, 2.

²³ *Корзухина Г. Ф.* Русские клады. — Клады 113—125. — С. 126—130.

²⁴ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—VIII вв. — М., 1982. — С. 93.

²⁵ *Там же.* — С. 100, 205. — Табл. XXXI, 10, 16, 30—35, 44.

²⁶ *Там же.* — С. 100.

²⁷ *Корзухина Г. Ф.* Русские клады. — Табл. XXXI, 7—8; XXXVI, 1—3, 7, 9; XLVII, 28—29, 31.

²⁸ *Там же.* — Табл. XXIX, 4; XLVIII, 30; L, 5—8, 15—22.

²⁹ *Якубовський В. І.* Вказ. праця. — Рис. 9, 1—3.

³⁰ ОАК. — Спб. — Пг. — 1908. — Рис. 236.

³¹ *Ханенко Б. И., Ханенко В. И.* Древности Приднепровья. — Киев, 1902. — Вып. 5, табл. XXIX, № 969, 970.

³² *Бобринский А.* Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. — Спб., 1887. — Табл. XX, 7, 8.

³³ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Табл. XLIV, 1.

³⁴ *Там же.* — Клады 150—152, 154, 157—159, 164 и др. — С. 138—142, 144—145.

³⁵ *Бобринский А.* Указ. соч. — Табл. XX, 7, 8; *Гуцин А. С.* Указ. соч. — Табл. XIV, 4.

³⁶ *Рыбаков Б. А.* Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — М., 1949. — № 11. — Рис. 23.

³⁷ *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. — М., 1948. — Рис. 78.

³⁸ *Рыбаков Б. А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. // СА. — 1940. — № 6. — Рис. 78. — С. 252.

³⁹ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — С. 71; *Даркевич В. П., Монгайт А. Л.* Старо-рязанский клад 1966 года // СА. — 1967. — № 2. — С. 223.

⁴⁰ *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. — Рис. 83а.

⁴¹ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Табл. XVIII, 25.

⁴² *Ханенко Б. И., Ханенко В. И.* Указ. соч. — Табл. XXVIII, 971—972.

⁴³ *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. — Рис. 79.

⁴⁴ *Корзухина Г. Ф.* Указ. соч. — Табл. XXIX, 1; XXX, 2; XXXI, 1; XLI, 1, 2 и др.

⁴⁵ *Там же.* — Табл. XXX, 2; *Ханенко В. И., Ханенко В. И.* Указ. соч. — Табл. XXVIII, № 968; *Никольская Т. Н.* К вопросу о феодальных замках в земле вятичей // Культура древней Руси. — М., 1966. — С. 188. — Рис. 1; 2; *Загорюльский Э. М.* Возникновение Минска. — Минск, 1982. — Табл. XVII, 1, 2; *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981. — Рис. 5, 1.

⁴⁶ *Седова М. В.* Указ. соч. — С. 18.

⁴⁷ *Никольская Т. Н.* Указ. соч. — С. 188. — Рис. 3, 1, 2.

⁴⁸ *Кондаков Н. П.* Русские клады. — Спб., 1896. — С. 203. — Рис. 120.

⁴⁹ *Седова М. В.* Указ. соч. — С. 168. — Рис. 64, 9, 13.

⁵⁰ Корзухина Г. Ф. Киевские ювелиры... — Рис. 1, 3, 4; 3, 1, 2; Корзухина Г. Ф. Русские клады. — Рис. 94; Никольская Т. Н. Кузнецы железа, меди и серебра от вятич // Славяне и Русь. — М., 1966. — С. 129. — Рис. 2, 11, С. 127; — Рис. 1. — С. 129, Рис. 2; Седова М. В. Указ. соч. — Рис. 5, 3—6; Гуревич Ф. Д. К истории культурных связей древнерусских городов Понеманья с Киевской землей (по материалам ювелирного ремесла) // Культура средневековой Руси. — Л., 1974. — Рис. 1.

⁵¹ Седова М. В. Указ. соч. — Рис. 5, 8.

⁵² Рыбаков Б. А. Знаки собственности... — Рис. 78, 82.

⁵³ Там же. — С. 251—257.

⁵⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. — Рис. 83, а; Никольская Т. В. К вопросу о феодальных замках... — С. 188. — Рис. 3, 1, 2; Гуцин А. С. Указ. соч. — Табл. XV, 4.

⁵⁵ Гончаров В. К. Указ. соч. — Табл. XIX, 1; Никольская Т. В. Указ. соч. — С. 129. — Рис. 2, 11.

О. П. КАЛЮК, М. А. САГАЙДАК

Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу

Стационарні розкопки Подолу — найбільшого торговельно-ремісничого посаду давнього Києва — доповнюються регулярними спостереженнями за земляними роботами, пов'язаними з ремонтом підземних комунікацій. У ході спостережень одержано нові дані про топографію та стратиграфію Подолу, зібрана велика колекція речей.

У грудні 1983 р. на проїжджій частині вул. Набережно-Хрещатицької, між вул. Хоревою та Верхній Вал, виявлено заглиблену частину — підкліт — давньоруської зрубної будівлі, що загинула від пожежі, а потім занесена потужним шаром алювію. Зруб, орієнтований стінами за сторонами світу, мав розміри 3,0×3,0 м і був спущений у котлован глибиною 0,8—1,0 м, викопаний у піщаному наносі (рис. 1).

По всій площі зруб був заповнений битим керамічним посудом. За товщиною шар кераміки не був однорідним: біля стін уламки залягали в один-два яруси черепків, тоді як по центру заповнення його потужність досягала 0,38—0,40 м. При цьому піску між черепками не було, часто траплялися денця посудин — в два—чотири яруси, — розміщені одне в одному. Місцями заповнення зрубу та перекриваючий його намівний шар були пошкоджені ямами XVII—XX ст. Залишків наявності печі в дослідженій будівлі не знайдено.

В умовах рятувних робіт вибрано понад третину заповнення зрубу, що дало понад 12 тис. фрагментів кераміки. Серед неї траплялися окисовані залізні речі: фрагмент ключа першого типу ключів для внутрішніх замків; нижня частина замка типу «Б»; овальне прорізне двобічно загострене кресало. За новгородськими аналогіями, співіснування подібних речей припадає на XII ст.¹ Не суперечить даті, визначеній за датуванням залізних виробів, і датування переважної більшості кераміки за типами вінець. Можливо, конкретизують час виникнення керамічного комплексу на Набережно-Хрещатицькій рельєфні знаки на денцях посудин².

З шару походять також фрагмент плоскоподібного тигля, покритого з обох боків суцільним шаром склоподібної маси червоно-коричневого кольору, уламок точильного бруска, кістяний виріб у вигляді проколки, кістки тварин, чотири шматки залізного шлаку.

Переважна більшість знахідок — це уламки керамічного посуду, що не був у користуванні. Він представлений уламками виробів широкого асортименту — горщиків, глечиків, світильників, амфорок київського типу, черепків, корчаг з плоским дном, сковороди. Посуд має чисті поверхні оранжевого, жовтого та світло-сірого кольорів при білому або світло-сірому кольорі зламу.

Переважання нового посуду та відсутність печі свідчать про специфічне призначення будівлі. Очевидно, вона служила для зберігання продукції гончарського виробництва, тим більше, що на багатьох уламках посудин добре збереглася посічена обгоріла солома, яку гончарі використовували для зберігання виробів або при їх транспортуванні.

Посуд із зрубу виготовлений спірально-джгутовим наліпом з наступним видавлюванням стінок вручну та їх обточуванням на гончарному крузі. Для його виготовлення використовувалася різна за скла-

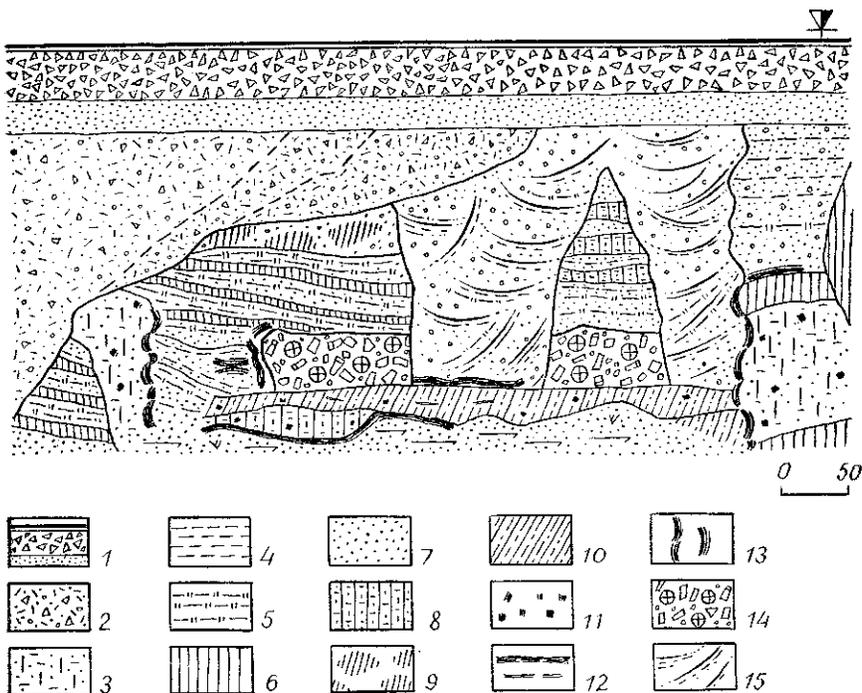

Рис. 1. Стратиграфія заповнення зруба.

Умовні позначення: 1 — дорожнє покриття; 2 — будівельне сміття; 3 — давній перекоп; 4 — прошарки глини; 5 — спонділова глина; 6 — гумус; 7 — пісок, 8 — слабогумований шар; 9 — зола; 10 — горлий шар; 11 — деревне вугілля; 12 — дошки; 13 — вінець зруба; 14 — завал кераміки; 15 — розмиви та перекопи.

дом формувальна маса, основою якої служила штучна суміш глин з переважанням каолінового компоненту. Для збіднення суміші вводилися різні добавки. До тіста № 1 додавався залізовмісний річковий пісок, до тіста № 2 — шамот у вигляді округлих зерен діаметром 2—4 мм, за складом ідентичний суміші, та попередньо просушений подрібнений каолін. До останнього додавали піску в чотири рази менше, ніж до тіста № 1, вміст заліза в ньому також нижчий*.

Особливу цінність керамічний комплекс з Набережно-Хрещатицької має для розробки типології давньоруської кераміки. З метою класифікації кераміки, знайденої в зрубі, була використана скорочена програма статистичної її обробки, запропонована В. Ф. Генінгом³. Умовні позначення показників форми, використані у даній публікації, взяті з статті С. П. Пачкової та В. О. Петрашенка⁴. До статистичної обробки були залучені фрагменти верхніх частин посудин. Досліджено 123 уламки із 1109 виявлених.

Як видно з дослідження, переважають горщики з середнім (16—25 см) діаметром вінець (P_1) — 65,1%, 26,8% з великим (26—33 см) діаметром, 8,1% — з малим (11—15 см).

За діаметром шийки (P_2) переважають посудини середнього (16—25 см) розміру — 61,5%, 30,1% — з малим (до 15 см), 17,3% — з великим (понад 26 см). Одна з посудин має шийку дуже малого (до 10 см) діаметра.

За параметром найбільшого розширення по тулубу (P_3) вимірні горщики поділяються на чотири групи: 49,6% горщиків з малим (16—25 см) розширенням тулубу, 45,6% — з середнім (26—35 см). Мало посудин з великим (36—45 см) та дуже малим розширенням по тулубу; вони становлять відповідно 3,2 та 1,6% всіх горщиків.

* Петрографічні визначення виконані в інституті Укрпроектреставрація Т. Є. Нестеренко.

Таблиця 1. Вимірювання показників форми горщиків

Показник	Всі горщики		Горщики з тіста № 1		Горщики з тіста № 2	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
$\Phi A = P_6 : P_2$						
1. ΦA_1	77	62,6	55	64,7	22	57,9
2. ΦA_2	46	37,4	30	35,3	16	42,1
$\Phi B = (P_1 - P_2) : 2P_6$						
1. ΦB_1	2	1,6	2	2,4	—	—
2. ΦB_2	41	33,3	32	37,6	9	23,7
3. ΦB_3	79	64,3	50	58,8	29	76,3
4. ΦB_4	1	0,8	1	1,2	—	—
$\Phi B = P_7 : P_3$						
1. ΦB_1	4	3,3	4	4,7	—	—
2. ΦB_2	95	77,2	63	74,1	32	84,2
3. ΦB_3	24	19,5	18	21,2	6	25,8
$\Phi \Gamma = (P_3 - P_2) : 2P_7$						
1. $\Phi \Gamma_1$	7	5,7	7	8,2	—	—
2. $\Phi \Gamma_2$	102	82,9	67	78,8	35	92,1
3. $\Phi \Gamma_3$	14	11,4	11	13,0	3	7,9

За висотою шийки (P_6) виділяються дві групи посудин. Переважають горщики з низькою шийкою (1,1—2,5 см); їх налічується 82,1%. Решта — 17,9% посудин — мають шийку середньої висоти (2,6—3,1 см).

Дві групи виділяються і за висотою плічок (P_7). Більша об'єднує 65,0% посудин з дуже низьким плечем (до 5,0 см), 35,0% горщиків мають низьке (5,0—7,5 см) плече.

Всередині виділених за параметрами посудин груп існує ієрархія величин, пов'язана з певною стандартизацією такої категорії кухонного посуду, якою є горщик. В колекції переважають посудини з вінцями діаметром 21—25 см, що мають тулуб діаметром 22—27 см при висоті шийки від 1,8 до 2,3 см.

Горщики, виготовлені з різних за складом формувальних мас, різняться і за розмірами. В групі горщиків з тіста № 2 переважають посудини з середнім та великим діаметром вінця та тулуба, що мають низьку або середню шийку при низькому або дуже низькому плечі. На відміну від них, горщики з тіста № 1 характеризуються меншим діаметром вінця — 11,8% з них мають вінця малого діаметру. Відповідно зменшилися інші їх розміри — діаметр шийки та тулуба, що суттєво вплинуло на різницю в об'ємах посудин, виготовлених з різного керамічного тіста.

Оскільки розміри не дають уяви про пропорції та профілювання посудин, охарактеризуємо горщики за показниками форми.

За висотно-горловинним показником (ΦA) виділяються дві групи посудин. Перша — ΦA_1 — об'єднує 62,6% низькогорлих горщиків (показник 0,06 — 0,11). До другої — ΦA_2 входять 37,4% середньогорлих посудин, показник 0,12—0,18 (табл. 1).

Чотири групи утворюються за показником профілювання шийки (ΦB). Найбільшу (64,3%) складають горщики з сильнопрофільованою шийкою (ΦB_3 ; показник 0,54 — 1,03), 33,3% середньопрофільованих (ΦB_2 ; показник 0,29 — 0,53). Мало горщиків з слабопрофільованою шийкою (ΦB_1 ; показник 0,07—0,28) та дуже сильнопрофільованою шийкою (ΦB_4 ; показник понад 1,04).

За висотним показником плічок виділяються три групи посудин: 77,2% — середньовисокі (ΦB_2 ; показник 0,13—0,21), 19,5% — високі (ΦB_3 ; показник 0,22—0,33), 3,3% — низькі (ΦB_1 ; показник 0,08—0,12).

За показником випуклості плічок ($\Phi \Gamma$) виділяються три групи. Переважають — 82,9% — горщики з середньовипуклим плічком ($\Phi \Gamma_2$; показник 0,39—0,72), 11,4% посудин з слабовипуклим ($\Phi \Gamma_3$; показник

Таблиця 2. Виділення груп посуду однакових пропорцій

Група пропорцій (ФА:ФБ:ФВ:ФГ)	Всі горщики		Горщики з тіста № 1		Горщики з тіста № 2	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
1122	1	0,8	1	1,2	—	—
1221	2	1,6	2	2,4	—	—
1222	16	13,0	12	14,1	4	10,5
1223	1	0,8	1	1,2	—	—
1232	3	2,4	3	3,5	—	—
1313	2	1,6	2	2,4	—	—
1321	4	3,3	4	4,7	—	—
1322	36	29,4	21	24,7	15	39,4
1323	5	4,1	4	4,7	1	2,6
1332	6	4,9	4	4,7	2	5,3
1432	1	0,8	1	1,2	—	—
2212	1	0,8	1	1,2	—	—
2222	7	5,7	5	5,8	2	5,3
2223	1	0,8	—	—	1	2,6
2232	10	8,1	8	9,3	2	5,3
2313	1	0,8	1	1,2	—	—
2321	1	0,8	1	1,2	—	—
2322	18	14,7	10	11,7	8	21,1
2323	2	1,6	1	1,2	1	2,6
2432	3	2,4	1	1,2	2	5,3
2333	1	0,8	1	1,2	—	—
2123	1	0,8	1	1,2	—	—
Всього	123	100,0	85		38	100,0

0,73—1,25), решта (5,7%) посудин характеризується дуже випуклим плечем (ФГ₁; показчик 0,23—0,38).

Отже, за пропорціями, відображеними показниками форми, горщики з різних формувальних мас подібні, але посудини з тіста № 1 більш різноманітні (табл. 2).

Найбільш диференціюючою ознакою посуду, виготовленого на крузі, при кореляції ознак, що характеризують кожен взятий окремо горщик, є форма вінець. Разом з тим вдалося встановити, що вінця однієї форми (профілю) виготовлялися за допомогою різних прийомів моделювання. Тому проведемо типологію горщиків з Набережно-Хрещатицької за формою вінець з урахуванням відмінностей прийомів моделювання вінець однакових профілів та складу керамічного тіста.

За формою вінець горщики відповідають другому, третьому та четвертому типам вінець київської кераміки за типологією, розробленою П. П. Толочком⁵.

Горщики типу II становлять 14,7% всього посуду (15,3% — з тіста № 1 та 13,1% — з тіста № 2). Це посудини з широким деградованим манжетом на плавно відігнутий шийці (рис. 2, 1—2, табл. 3). Манжет утворювався при уплющенні валика, що виникав по краю зовнішньої поверхні шийки її загладжування. Це — низькогорлі — 55,6% та середньогорлі — 44,4% посудини з сильнопрофільованою шийкою — 83,3%. Лише 16,7% горщиків мають середньопрофільовану шийку. Серед посудин цього типу переважають (83,3%) горщики з низькими слабовипуклими плічками, середньовисоких — 16,7%; 11,1% слабовипуклих та 5,6% горщиків мають плече середньовипукле.

Вінця типу III мають 33,3% горщиків, всі вони виготовлені з тіста № 1, що складає 48,2% всіх посудин. Горщики цього типу мають вінця у вигляді витягнутого по вертикалі (варіант 1, 11,7%) або дещо зплющеного (варіант 2, 36,5%) пташиного дзьоба (рис. 2, 3—6); 61,0% посудин цього типу має низьку, решта — середньовисоку горловину, 46,3% горщиків характеризується середньопрофільованою шийкою, стільки ж посудин мають сильнопрофільовану шийку; 4,9% горщиків з слабопрофільованою шийкою, а 2,5% — сильнопрофільована. Біль-

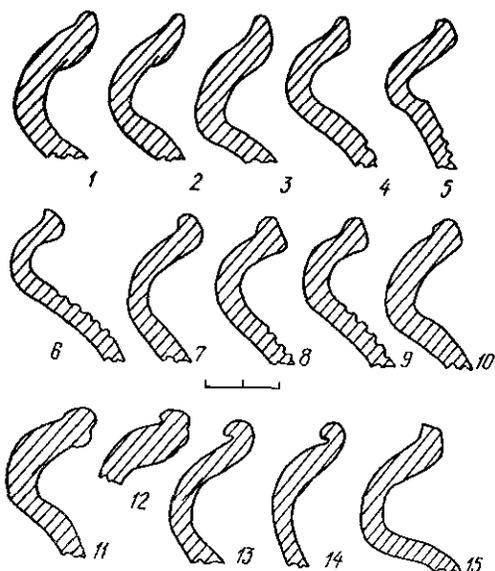

Рис. 2. Профілі верхніх частин горщиків (1—15).

дігнутої назовні (рис. 2, 7—8). Таким же валиком оформлені вінця 57,9% горщиків з тіста № 2, але в цьому випадку валик утворився за рахунок переміщення керамічної маси з шийки до вінця під час профілювання та обробки зовнішньої поверхні виробу (рис. 2, 9 10). Повторне загладжування поверхні, що супроводжувалося переміщенням невеликих порцій формувальної маси до вінця, сприяло появі валиків фестончатого перерізу (рис. 2, 11, 12).

Округлим валиком оформлені вінця ще 21,1% горщиків з тіста № 2. Валик утворювався за рахунок скручування в спіраль потоншого під час профілювання краю вінця (рис. 2, 13, 14). Таким же чином модельовані вінця ще 7,9% посудин з тіста № 2, але їх край майже горизонтально зрізаний (рис. 2, 15).

За профілем шийки горщики, вінця яких формувалися з спіралі, відрізняються від інших посудин. Шийка таких горщиків має злегка відтягнутий край.

Серед горщиків типу IV переважають — 67,2% — посудини з низькою горловиною; 32,8% посудин мають горловину середньої висоти. У 71,9% горщиків типу IV сильнопрофільована шийка, решта посудин характеризується шийкою середнього профілювання. Посуд типу IV переважно низькоплечий — 78,1%; трапляються посудини з плічком середньої висоти або дуже низьким плічком. Горщики цього типу мають здебільшого (84,4%) слабовипуклі плічка, у 12,5% посудин плічка

шість (73,2%) горщиків типу III — це вироби з низьким плічком; у 19,5% — середньовисоке; решта посудин (7,3%) характеризується дуже низьким плічком. Серед горщиків типу III переважають (80,5%) посудини із слабовипуклим плечем: середньовипукле плече мають 12,2% горщиків; у 7,3% посудин плече дуже слабовипукле.

Четвертий тип горщиків — найчисленніший, він поєднує 52% всіх горщиків, або 36,5% посудин з тіста № 1 та 86,9% посудин з тіста № 2. Вінця горщиків типу IV оформлені округлим валиком. Зовнішня подібність в оформленні вінця горщиків з тіста, різного за складом, має різну основу: валик горщиків з тіста № 1 являє собою обточений край шийки, плавно від-

Таблиця 3. Співвідношення типів горщиків із зруба

Тип, варіант	Всі горщики		Горщики з тіста № 1				Горщики з тіста № 2			
	кількість	%	кількість	%	% від загальної кількості	середній об'єм (л)	кількість	%	% від загальної кількості	середній об'єм (л)
II	18	14,7	13	15,3	10,6	7,1	5	13,1	4,1	11,8
III	41	33,3	41	48,2	33,3	—	—	—	—	—
III, 1	—	—	10	11,7	8,1	5,1	—	—	—	—
III, 2	—	—	31	36,5	25,2	6,9	—	—	—	—
IV	64	52,0	31	36,5	25,2	—	33	86,9	26,8	—
IV, 1	—	—	31	36,5	25,2	6,6	—	—	—	—
IV, 2	—	—	—	—	—	—	22	57,9	17,9	6,5
IV, 3	—	—	—	—	—	—	8	21,1	6,5	10,1
IV, 4	—	—	—	—	—	—	3	7,9	2,4	12,0

Таблиця 4. Коефіцієнти подібності між типами горщиків, %

Тип, варіант	Показник форми горщиків				Склад керамічної маси	Модельвання вінець	Наявність виїмки для кришки	Профіль шийки	Орнамент	Загальна подібність
	ФА	ФБ	ФВ	ФГ						
II; III	94,6	63,0	88,9	93,4	72,2	100,0	0	100,0	85,7	77,5
II; IV	88,4	88,6	94,8	92,0	76,2	53,1	0	82,8	84,1	73,3
III; IV	93,8	74,4	94,3	95,8	48,4	53,1	100,0	82,8	72,4	79,4
III, 1; III, 2	98,7	68,7	87,5	87,4	0	100,0	100,0	100,0	96,8	93,2
IV, 1; IV, 2—4	73,9	88,7	92,4	86,5	100,0	75,8	100,0	75,8	55,0	72,0
IV, 2; IV, 3	83,0	68,2	93,2	96,6	100,0	0	100,0	0	80,7	69,1
IV, 1; III, 1	79,4	94,5	87,4	87,4	100,0	100,0	100,0	100,0	87,0	92,9
II, 1; IV, 1	99,5	61,7	92,7	84,6	100,0	100,0	0	100,0	87,0	80,6
II, 1; III, 2	98,5	54,1	94,1	94,3	100,0	100,0	0	100,0	87,8	81,6
II, 1; II, 2	38,5	75,4	76,9	76,9	0	100,0	100,0	100,0	95,4	73,6
II, 1; IV, 3	76,0	65,4	98,1	84,6	0	0	0	0	77,9	44,6
III, 2; IV, 2	93,2	56,9	89,2	86,5	0	100,0	100,0	100,0	53,2	75,4
Горщики з тіста № 1 та № 2	93,2	82,5	95,3	86,7	0	77,1	97,9	75,8	57,3	73,9

середньої висоти і тільки дві посудини (3,1%) мають дуже слабо-вишуклі плічка.

Примітною рисою горщиків типів III та IV є заглиблення з внутрішнього боку вінець.

Порівняльний аналіз типів горщиків, проведений за групою ознак, які використали С. П. Пачкова та В. О. Петрашенко при вивченні кераміки городища Гринчук⁶, засвідчує найтісніший зв'язок — 90,1% — посуду типів III та IV. Зв'язок посуду типів II та III, II та IV становить відповідно 77,3 та 77,4%. Не змінюється він і з урахуванням відмінностей в складі керамічного тіста, прийомів моделювання вінець та особливостей орнаменталії, досягаючи в кожній порівнюваній парі типів 79,4, 77,5 та 73,3% подібності.

Найбільш подібні групи горщиків, виготовлених з однієї формувальної маси. Всередині окремих типів та між посудинами різних типів, однакових за складом керамічного тіста, вона коливається від 69,1 до 92,9%, тоді як подібність однотипного посуду, виготовленого з тіста обох складів, нижча і становить 44,6—75,4% (табл. 4).

Більшість горщиків із зруба (91,8%) орнаментовані. Орнаменти являють собою врізані горизонтальні та хвилясті лінії, що використовувалися самостійно (прості орнаменти; рис. 3, 1—3) або як складові елементи складних орнаментальних композицій (складні орнаменти; рис. 3, 4—9). Як допоміжний елемент у складних орнаментах зрідка застосовувалися насіннеподібні заглиблення (рис. 3, 5). Серед простих орнаментів найбільш поширеною (86,7%) є горизонтальна лінія в три—десять рядів (95,1% горщиків з тіста № 1 та 64,5% — з тіста № 2). Хвилясту лінію як самостійний елемент мали лише 2,7% посудин. Вони виготовлені з тіста № 1. Складні орнаменти наносилися виключно на горщики з тіста № 2 (35,5%), у яких орнаментовані лише плічка. Проте спостерігаються відмінності в орнаменталії горщиків різних типів. Так, горщики типів II та III орнаментовані виключно горизонтальними лініями (83,9% горщиків типу II та 96,7% горщиків типу III). Всі горщики типу IV орнаментовані, посудини з тіста № 1 мають декор з горизонтальних ліній, а з тіста № 2 — поєднують прості та складні орнаменти.

На загальному фоні орнаменталії київської кераміки XI—XIII ст., для якого типове збіднення орнаментики⁷, посуд з тіста № 2 виступає рідкісним явищем, пов'язаним з особливостями роботи конкретного майстра: багато орнаментованих посуд в незначних кількостях трапляється в шарах XII—XIII ст., але орнаменти вкривають переважно верхню частину плічок посудин.

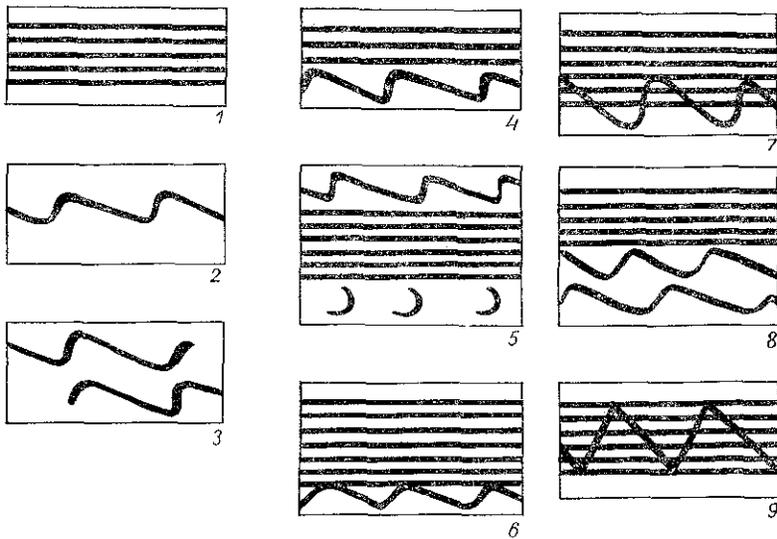

Рис. 3. Орнаменти на горщиках (1—9).

Особливу увагу привертають денця посудин. Всього в колекції 109 фрагментів та цілих денць. Їх діаметри коливаються від 6 до 15 см, переважають денця діаметром 11 см. Серед досліджених екземплярів 82—75,2% мають рельєфні зображення на зовнішньому боці. В результаті кореляції ознак, що характеризують кожне взяте окремо денце (діаметр, профіль, склад керамічного тіста, матеріал підсипки, розмір зображення та профіль лінії, що його утворює), встановлена їх належність понад 83 посудинам, 58 з яких, або 69,9%, мали рельєфні зображення.

Частина зображень подібна до так званих князівських знаків, інші являють собою комбінації кіл, прямих ліній та крапок. Рельєфні зображення трапляються поодинокі або утворюють серії від 2 до 22 повторень, відтиснутих на одній матриці (табл. 5, рис. 4). Серійні зображення характеризуються тотожністю всіх ознак, що враховувалися при визначенні кількості денць.

Зображення «князівських знаків» представлені прямокутним та двозубоподібним двозубцями, до перекладини яких знизу примикає вертикальний штрих-відрог. Зубці двозубця завершуються плавно відігнутими дугами чи крапками. За схемою прямокутні двозубці близькі до родового знака князя Мстислава Володимировича⁸.

«Знак Мстислава» першого варіанту (далі «Мстислав 1») виявлений на 12 фрагментах від 10 денць. Денця плоскі, прогнутість до середини не перевищує 1 мм. Лінія, що утворює зображення, у перерізі прямокутна. Лінія дуг зубців, на відміну від неї, має напівокруглений переріз дещо меншого радіуса (рис. 4, 1).

Найбільш широко представлений в колекції знак «Мстислав 2», що трапився на 27 фрагментах від 22 денць. Денця з цим знаком дуже увігнуті досередини посудини, тому лінія знака, що досягає завтовшки 4—5 мм, практично не пошкоджувалася. Особливістю денць із цими знаками є постійний діаметр (8 см) увігнутої частини дна, що виникла внаслідок випуклості матриці-накладки на диск гончарного круга, на якій був вирізаний негатив зображення. В разі перевищення діаметром денця величини 8 см, воно набувало складного профілю — вздовж країв утворювалося горизонтальне кільце, яке обрамляло увігнуту центральну частину дна.

На двох фрагментах від двох денць «знак Мстислава» переданий за допомогою двозубоподібного двозубця. На відміну від знаків з прямокутним двозубцем знак «Мстислав 3» має зубці, що завершуються великими крапками (рис. 4, 3).

Таблиця 5. Рельєфні зображення та сліди гончарного круга на денцях посудин

Позиція зображення на рис. 4 або короткий опис	Кількість фрагментів	Кількість донець	Склад керамічного тіста	Профіль донець	Програма конструювання начину	Матеріал підписки
1	12	10	1	плоске	донно-емкісна	зола
2	27	22	1	сильно увігнуте	"	"
3	2	2	1	плоске	"	"
4	1	1	1	"	?	"
5	1	1	1	"	донно-емкісна	"
6	2	2	1	"	?	"
7	2	2	1	"	донно-емкісна	"
8	4	3	2	"	?	зола, шамот
9	4	3	1	"	?	зола
10	1	1	2	"	?	?
11	4	3	1	"	?	зола
12	1	1	2	"	?	"
13	1	1	2	"	?	"
14	2	2	2	"	?	зола, шамот
15	3	2	2	"	донно-емкісна	"
16	2	2	2	"	донно-емкісна	"
Фрагменти донець із зображенням кола радіусом 23 мм	13	?	2	плоске	донно-емкісна	зола, шамот
Відбиток диска:						
а) виду 1	4	4	1	"	?	зола
б) виду 2	3	3	2	"	?	зола, шамот
Донець без зображень із спіральним завитком джгута в центрі	5	5	1	"	?	зола
Донець зі слідами роботи гончарного круга	2	2	2	слабо-увігнуте	?	зола, шамот
Донець індивідуальних характеристик без зображень	9	9	7—1 2—2	плоске	?	зола зола, шамот
Донець горщиків, що були у вжитку	4	2	1	"	?	зола

Лише одним екземпляром представлений знак «Мстислав 4». За своїми характеристиками він нагадує знак «Мстислав 1», але його зубці вищі і розташовані ближче один до одного (рис. 4, 4).

Нагадують своєю формою «князівські знаки» зображення дзвоноподібного двозубця з вписаною до нього стрілою (рис. 4, 5) та два ідентичні знаки (один зберігся фрагментарно) у вигляді приземкуватого двозубця, виконаного подвійною рельєфною лінією. Лінія, що утворює знак, у нижній частині зображення має два різно направлених відрогів-завитки (рис. 4, 6).

Зображення геометричних фігур, як і так звані князівські знаки, також представлені серіями та поодинокими зразками. Серії утворюють зображення солярних знаків (рис. 4, 7), трилисника (рис. 4, 8), кіл радіусом 19 мм з чотирма діаметрами (рис. 4, 9), кола радіусом 29 мм з рельєфною крапкою в центрі (рис. 4, 11), двох концентричних кіл (рис. 4, 14—16). Останні три зображення дають яскравий приклад ускладнення знаків за короткий відрізок часу: основа схеми знака, утворена колами радіусом 10,2—10,7 мм та 23,0—23,2 мм, двічі доповнювалась додатковими елементами. В одному випадку кола поєднувались зигзагом (рис. 4, 14), в іншому — лінія зовнішнього кола доповнювалась коротким штрихом, а в центр знака поміщалась крапка (рис. 4, 15). Тотожність зображень у вигляді кіл у трьох випадках засвідчує застосування одного інструмента, яким вирізувався негатив основи зображення — двох кіл. Деформація внутрішнього кола, що спостерігається в кількох випадках (рис. 4, 15—16), очевидно, є наслідком прочищення негативу зображення за допомогою загостреного, на зразок шила, інструмента, переріз деформованих ліній трикутний,

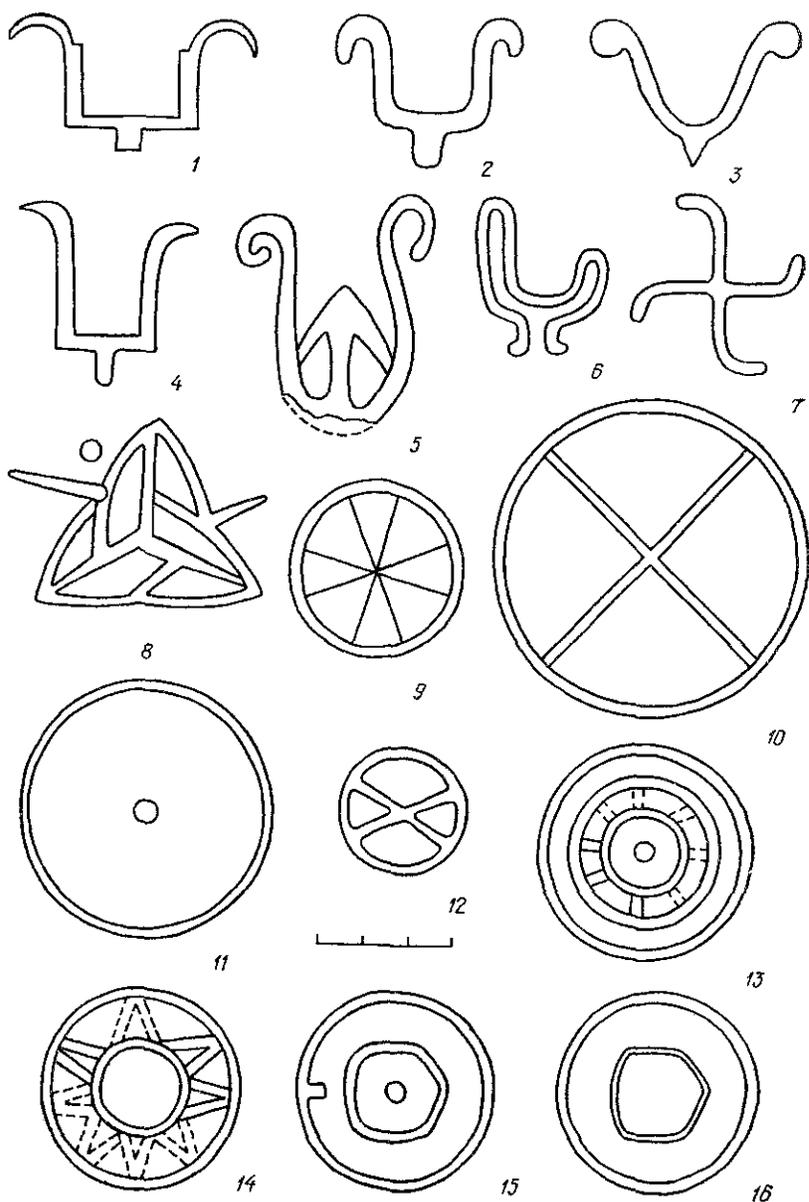

Рис. 4. Рельєфні знаки на денцях посуду, знайденого в зрубі:

1 — «Мстислав 1»; 2 — «Мстислав 2», 3 — «Мстислав 3»; 4 — «Мстислав 4»; 5 — дзвоноподібний двозубець із вписаною стрілою; 6 — приземкуватий дзвоноподібний двозубець; 7 — свастика; 8 — трилисник; 9 — коло радіусом 19 мм з чотирма діаметрами; 10 — коло радіусом 34 мм з двома діаметрами; 11 — коло радіусом 29 мм з рельєфною крапкою в центрі; 12 — коло радіусом 13 мм з двома діаметрами; 13 — три концентричні кола; 14 — два концентричні кола із вписаним зигзагом; 15 — два концентричні кола з штрихом-відрогом та крапкою в центрі; 16 — два концентричні кола з деформованою внутрішньою лінією.

а переріз правильних кіл та зигзагоподібної лінії — округлий. За формою перерізу відрізняється від ліній прямокутний штрих (рис. 4, 15).

Є серії денечь без знаків. Вони поєднуються за спільним рисунком дефектів диска гончарного круга, що відпечатувався на зовнішньому боці денечь, та характерними рисами формування начину виробів. На п'яти денцях простежувалося ідентичне спіралеподібне конструювання дна посудин; на чотирьох відбився рисунок диска у вигляді неглибоких паралельних тріщин (відбиток диска першого виду), тричі зафіксовано інший рисунок (відбиток диска другого виду).

Не повторюються зображення кола радіусом 34 мм з двома взаємно перпендикулярними діаметрами (рис. 4, 10), кола радіусом 13 мм з перехрещеними у вигляді «Х» діаметрами (рис. 4, 12), трьох концентричних кіл, з яких два внутрішні з'єднані перемичками (рис. 4, 13).

Серійні зображення та відбитки дефектів дисків трапляються лише на фрагментах від посудин, виготовлених з формувальної маси одного складу.

На двох денцях без зображень виявлено сліди, що характеризують тип гончарного круга, за допомогою якого виготовлялися ці посудини. В одному випадку на денці виявлено виступ параболічної форми висотою 3 мм та діаметром 6 мм (рис. 5, 1). В іншому — рельєфне кільце шириною 2—2,4 мм, зовнішній діаметр якого становить 8 мм (рис. 5, 2). О. О. Бобринський вважає, що такі сліди на денцях виробів здатний залишити ручний гончарний круг з грибоподібним диском. Деталі круга з грибоподібним диском знайдено в Новгороді в нашаруваннях XI—XII ст.⁹

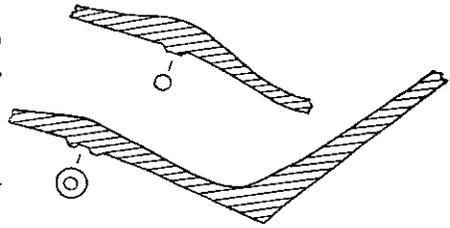

Рис. 5. Сліди роботи гончарного круга на денцях горщиків.

Горщики із зруба характеризуються використанням круга для профілювання службової частини посудин та обробки поверхонь виробів. Товщина стінок посуду по плічку та на місці переходу плічка в тулуб практично однакові. Подібні ознаки притаманні перехідній ситуації в розвитку функцій круга від етапу РФК-3 до етапу РФК-4¹⁰.

Знаючи тип круга, за допомогою якого виготовлявся посуд, рівень розвитку функцій круга та об'єми посудин, можна за існуючою методикою¹¹ розрахувати приблизні витрати робочого часу на виготовлення одиниці продукції та всього посуду, що зберігався в зрубі.

Об'єм горщика складається з суми об'ємів трьох зрізаних конусів, що утворюють тулуб, плічка та горловину посудини. Середній об'єм горщиків становить 9 л, об'єм посудин з тіста № 1 дорівнює 6,4 л, з тіста № 2 — 10,1 л*. Значних об'ємів досягали горщики із заповнення зруба, що були в користуванні: одного — 5,6 л, іншого — 10,5 л.

Продуктивність праці сучасних ремісників-гончарів, які виготовляють посуд технікою наліпу, використовуючи круги легких типів для часткового профілювання виробів та обробки їх поверхонь, становить 20—56 однолітрових посудин — на виготовлення посудини в 1 л витрачається 10—15 хвилин¹². При такій продуктивності праці на виготовлення горщика об'ємом 9 л потрібно витратити від 90 до 135 хвилин. Тоді за 8 годин роботи можна виготовити 3—5 таких посудин.

За етнографічними матеріалами відомо, що склад формувальної маси найбільш виразно відбивав індивідуальність майстра, його своєрідний творчий почерк, який об'єктивно складався під впливом набутого досвіду, а саме: одержання якісної продукції шляхом використання матеріалів з добре вивченими якостями¹³. Тому подібні вироби виготовлені з керамічних мас, виготовлених за різними рецептами, ми визначаємо як продукцію різних майстрів. А приміщення, в якому зберігалися вироби, з огляду на його господарське призначення, — як склад, що належав обом майстрам. Належність посуду самим майстрам, а не купцеві-посереднику впливає з належності гончарної продукції з ознаками РФК-3 та РФК-4 до виробництва типу Р-1 та Р-2, за О. О. Бобринським. Збут продукції таких виробництв відбувається на місці її виготовлення або на території в радіусі близько одного дня шляху від місця виготовлення виробів¹⁴, що під силу самим виробникам.

* Об'єм повністю реконструйованого горщика з тіста № 2, знайденого поблизу зруба, становить 9,7 л при висотному покажчику 1,10.

Творчий почерк майстрів виявився не тільки у використанні формувальних мас різного складу. Він проявляється у варіюванні пропорцій горщиків з тіста № 1 порівняно з посудинами з тіста № 2, у відмінностях декорування продукції, різних прийомах моделювання вінець однієї форми. Показовим щодо прояву індивідуальності майстрів є використання ними певної групи зображень для означення своєї продукції: ідентичні знаки нанесені на вироби, виготовлені з керамічної маси одного складу.

Тісний зв'язок посуду, виготовленого з однієї формувальної маси, підтверджує статистичний аналіз (табл. 4).

Встановлена кількість посудин, що зберігалися на складі, приблизна, оскільки частина матеріалів була пошкоджена. Враховуючи пошкодження шару кераміки та характер його залягання, вірогідно, що в зрубі на час його загибелі зберігалось близько 200 нових посудин, з яких 69% становить продукція майстра, який використовував тісто № 1 і 31% — продукція іншого гончара. Виготовлення такої кількості посуду потребувало від одного ремісника 17—28 восьмигодинних робочих циклів, а від іншого, вироби якого були більші за розмірами, — 14—31 робочий день.

Зберігання двома майстрами на одному складі результатів роботи кількох тижнів (можливо, місяця) вказує, очевидно, на поєднання інтересів виробників у сфері не самого виробництва а, можливо, збуту продукції. Спільне володіння групою ремісників певної спеціальності складськими приміщеннями — характерна ознака пізньосередньовічних ремісничих об'єднань, так званих рядів. Існування рядових корпорацій зафіксоване писемними джерелами XVI ст., які, на думку Б. О. Рибаківа, ведуть своє походження з XIII ст.¹⁵ Склад продукції двох майстрів XII ст. засвідчує виникнення в київському гончарному ремеслі окремих елементів, притаманних рядовим корпораціям пізнього середньовіччя.

Нагромадження великих партій виробів, безумовно, свідчить про анонімний характер збуту продукції у київському гончарстві XII ст. Анонімність споживача вказує на значний ступінь товарності продукції гончарів, який забезпечувався масштабами споживання керамічного посуду та застосуванням технічних пристроїв — гончарного круга та горна — у його виробництві.

А. П. КАЛЮК, М. А. САГАЙДАК

Склад керамической продукции XII в. с киевского Подола

Резюме

В 1983 г. в прибрежной части Подола частично исследован склад керамической продукции. В складе хранилась новая кухонная посуда, преимущественно горшки объемом 6—10 л. В результате петрографического исследования формовочных масс, приемов моделировки венчиков и орнаментов авторы пришли к заключению о принадлежности изделий двум мастерам. Об этом же свидетельствует изучение рельефных изображений на днищах сосудов, для получения которых каждый мастер пользовался индивидуальным набором матриц. Набор матриц одного из мастеров включал матрицы с изображениями геометрических фигур и так называемых княжеских знаков.

По мнению авторов, появление складских помещений, находившихся в совместном владении нескольких ремесленников, указывает на значительную степень товарности киевского гончарного ремесла XII в. и свидетельствует о появлении в нем элементов, характерных для рядовых корпорацій.

¹ Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник: Археология Новгорода 50 лет. — М., 1982. — С. 160. — Рис. 3, 4.

² Молчанов А. А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей // ВИД. — 1985. — Т. 16. — С. 67. — Табл. 1, 13.

³ Генинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973. — № 1. — С. 114—136.

⁴ Пачкова С. П., Петрашенко В. О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Грінчук // Археологія. — 1982. — № 39. — С. 51—63.

⁵ Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 298—299.

⁶ Пачкова С. П., Петрашенко В. О. Вказ. праця. — С. 54. — Табл. 3.

⁷ Толочко П. П. Вказ. праця. — С. 294.

⁸ Молчанов А. А. Указ. соч. — С. 67. — Табл. 1, 13.

⁹ Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг // СА. — 1962. — № 1. — С. 35—37, 48—49. — Рис. 3.

¹⁰ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — С. 51.

¹¹ Там же. — С. 28—29, 36—37.

¹² Там же. — С. 29, 30. — Табл. 3, 31. — Табл. 4.

¹³ Бобринский А. А. К изучению техники гончарного ремесла на территории Смоленской области // СЭ. — 1962. — № 2. — С. 32—33; Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — С. 77, 93.

¹⁴ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — С. 29—30, 33. — Рис. 5. — Табл. 7.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 716, 719. — Прим. 36.

Л. І. ВИНОГРАДСЬКА

До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського

Археологічні дослідження 1979—1983 рр. Новгород-Сіверського дали можливість простежити стратиграфію пізньофеодальних шарів та кон-структивні особливості споруд. На основі аналізу речового та керамічного матеріалу, його розміщення за культурними шарами та за його аналогіями вдалося виділити ряд хронологічних періодів існування різних типів кераміки¹.

Розкопки проводилися на дитинці «урочище Замок» і на посаді. На дитинці, де потужність культурних нашарувань досягала 3—3,5 м, простежено три основні культурні прошарки пізньосередньовічного часу, що різняться за кольором та характером заповнення (рис. 1, 1). Нашарування XIV—XV ст. темно-сірого кольору з незначними прошарками глини починаються від рівня згарища часів золотоординської навали, що відокремлює їх від давньоруських шарів. Вони маловиразні та бідні на знахідки.

Шари XVI—XVII ст. сірого та світло-сірого кольорів, насичені численними предметами матеріальної культури. Тут з'являються залізні підкови до взуття, кількість яких збільшується у верхніх прошарках. З XV ст. взуття дещо змінюється, замість м'якої підшови з'являється тверда з підбором, на який набивалася підкова з шпичаками для кріплення. На Україні таке взуття починає побутовати серед міського населення XVI—XVII ст.²

Характерною рисою шару XVI ст. є знахідки мископодібних кахлів, які у верхніх прошарках трапляються разом з коробчастими із складнопрофільованою лицьовою пластиною. Орнамент на кахлях або сюжетний, або геометризований рослинний. З'являється і кераміка, вкрита з середини зеленою поливою. В ранніших шарах такі знахідки були поодинокими. Простежити конструкцію будівель у шарі XVI ст. на дитинці не вдалося. Встановлено лише, що господарчі ями цього періоду обкладалися по стінах та перекривалися зверху берестиною, тоді як господарські будівлі XIV—XV ст. обпалювалися зсередини за давньоруською традицією.

Нашарування XVI ст. перекривається шаром згарища, товща якого на місцях будівель досягає 1 м. У горілому шарі та спорудах виявлено наконечник списа, алебарду, руків'я від нагая, шпору з коліщатком, кам'яне ядро від облогового знаряддя, багато картечі (рис. 1, 2—4). Перелічені знахідки вказують, що пожежа трапилася під час облоги міста. Наявність над шаром пожежі шару з керамікою та ках-

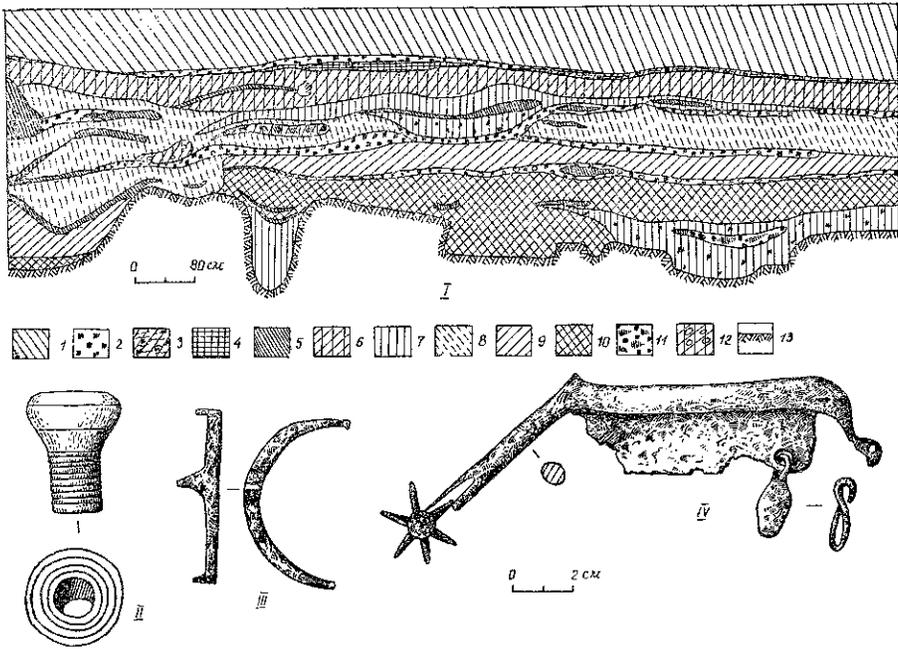

Рис. 1. Стратиграфічний розріз розкопу № 7 (I) та речі з шару згарища кінця XVI—початку XVII ст.:

руків'я від нагайки (II); залізна підкова від чобота (III); шпора з коліщатком (IV).
 Умовні позначення: 1 — перекоп; 2 — горілий шар; 3 — горілий шар з деревним тліном; 4 — коричневий прошарок; 5 — глина; 6 — світло-сірий шар; 7 — темно-сірий шар; 8 — сірий шар; 9 — темно-сірий шар; 10 — чорний давньоруський шар; 11 — обгоріла глина; 12 — сірий прошарок з битою цеглою; 13 — материк.

лями XVII ст. дає можливість припустити, що облога сталася наприкінці XVI—початку XVII ст. Можливо, це відбулося в 1604 р., коли Новгород-Сіверський був захоплений військами Лжедмитрія³.

Шар XVII ст. незначний і трапляється не на всіх розкопах. Очевидно, після облоги та розрухи дитинця більшість жителів переселилися на посади, а на території останнього було організовано виробництво селітри, яке у XVII ст. було розвиненим у містах України⁴. Для її виготовлення використовувалися культурні шари, багаті органікою. Тому на багатьох ділянках дитинця культурний шар був знищений майже до материка.

На посаді, де глибина культурного шару досягала 0,3 м, було виявлено кілька об'єктів. Частково розкопані будівлі являли собою підвали наземних споруд, заглиблених у материк до 2,3 м. У заповненні будівель знайдено кераміку, скло, кахлі та предмети побуту XVII—початку XVIII ст. Стіни однієї із споруд були складені з колод. Житло та господарська будівля були розкопані повністю.

Житло розмірами 3,4×3,3 м було стовпової конструкції, заглиблене у материк на 0,5 м (рис. 2, 1). У північно-східному куті навпроти входу стояла глинобитна піч розмірами 1,8×1,4 м, яку складено на материковому останці 0,35 м заввишки. Піч мала каркас-опічок, який за периметром був обкладений дошками. Їх сліди залишилися на підлозі. По кутах печі розчищено ями від стовпів-стояків опічка. Така конструкція печі характерна для південноруських будівель другої половини XIII—XV ст.⁵ Задня частина печі частково зрізана будівлею XVII ст. У черній печі було вмазано окремі невеликі фрагменти стінок червоноглиняних посудин, оздоблених горизонтальним рифленням. Кераміка з таким орнаментом побутує у XII—XIII, трапляється у XIV ст. Із східного боку печі знаходилася припічна яма глибиною 0,2 м. Вхід до житла оформлено широкою сходиною, виритою у материк на глибину 0,1 м. Північно-західний кут будівлі зруйновано пізньою ямою. На підлозі житла у східній частині трапилися скупчення обгорілих

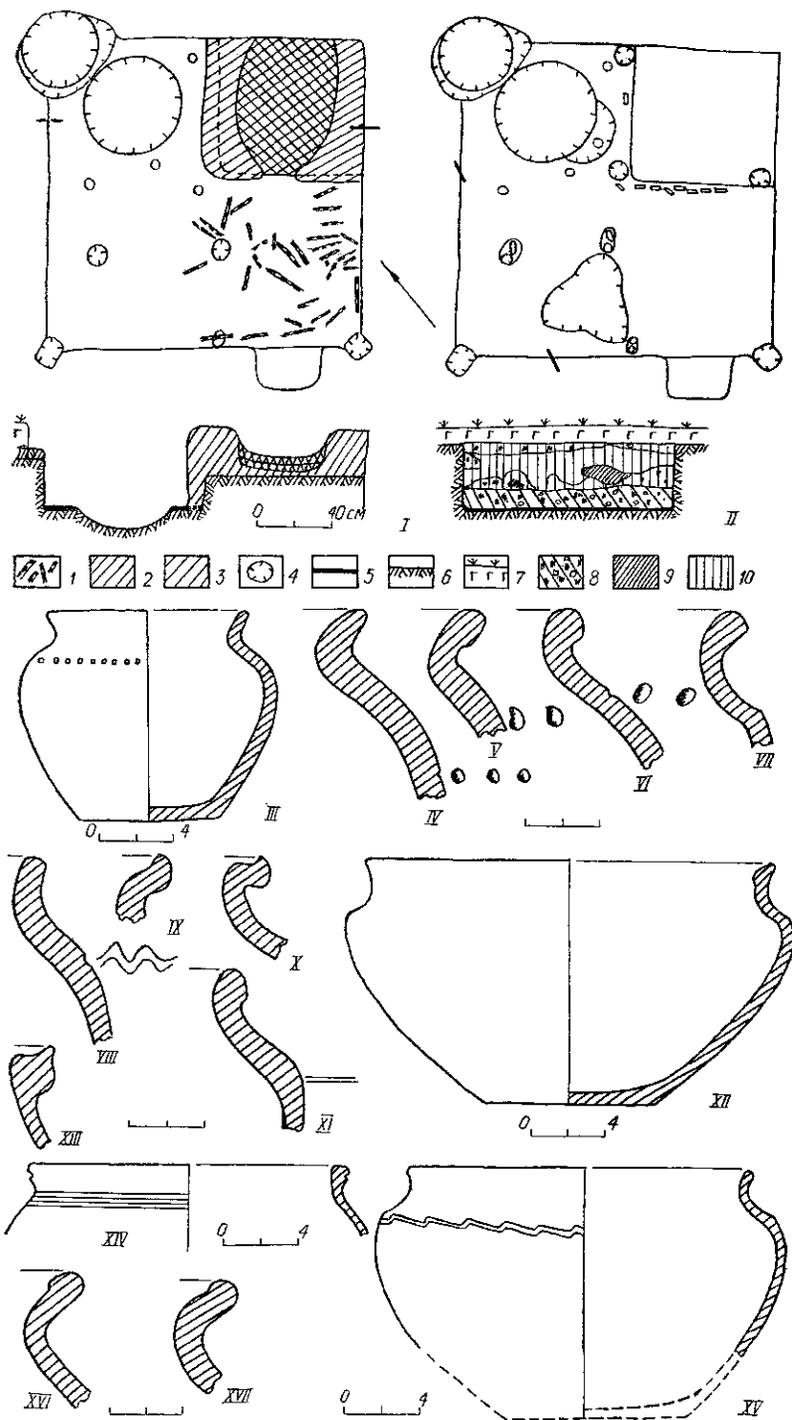

Рис. 2. Плани та розрізи житла та кераміка з житла та господарської споруди:

I — план та розріз житла; II — план та розріз житла після зняття глиняної обмазки підлоги; III—X — кераміка з житла; XI—XVII — кераміка з господарської споруди.

Умовні позначення: 1 — обгорілі жердини; 2 — стінки печі; 3 — чернь печі; 4 — ями; 5 — глиняна обмазка підлоги; 6 — материк; 7 — гумус; 8 — сірий шар з вугіллям та глиною; 9 — глина; 10 — темно-сірий шар.

жердин, можливо, від перекриття. Напевно, житло функціонувало довгий час, на що вказують двошаровий черинь печі та повторна обмазка долівки, що закривала руйнування першого періоду (рис. 2, 2).

Кераміку з житла представлено двома групами горщиків з різноманітною конфігурацією вінець. У верхньому шарі заповнення на глибині 0,2—0,6 м трапилися фрагменти першої групи переважно з добре вираженими потовщеними вінцями із скороченою шийкою та опуклими плічками (рис. 2, 3—7). Деякі горщики мали злами на плічках. У нижньому шарі на долівці житла (глибина 0,6—0,8 м) фрагментів вінець виявлено мало. Вони відрізняються від першої групи кераміки різко відігнутими назовні вінцями з валикоподібним потовщенням вниз. На внутрішньому боці є виїмка для кришки (рис. 2, 8—10). Орнаментовані обидві групи горщиків або хвилею, прокресленою по плічку, або ямками, виконаними паличкою. Тісто червоноглиняне з домішками жорстви або грубозернистого піску. Один фрагмент містить домішку слюди (рис. 2, 7).

Кераміка першої групи за конфігурацією вінець та профілем стінок на основі аналогій датується XIV—XV ст.⁶ Друга група кераміки більш рання. За фрагментами з чериня печі її нижню дату можна віднести до другої половини XIII—початку XIV ст.

Господарча будівля 2,2×1,95 м орієнтована, як і житло, на північний схід і заглиблена у материк на 0,7 м. Стіни та дно будівлі обпалені. У північно-східному куті знаходилася яма з нерівними краями, глибиною 0,2 м.

Кераміка із заповнення будівлі поділяється на дві групи. У верхньому шарі до глибини 0,5—0,6 м більшість виявлених фрагментів горщиків ідентичні заповненню верхніх шарів житла (рис. 2, 11—15). З цієї групи кераміки привертає увагу один цілий горщик, знайдений на глибині 0,25 м. На відміну від інших фрагментів він має потовщення з внутрішнього боку. Виготовлений цей горщик з білої глини. Шийка виражена слабо, на місці переходу плічок до тулуба помітне ребро (рис. 2, 12). На дитинці кераміка такого типу з деякими варіаціями трапляється у шарах XV—XVI ст. На глибині 0,5—0,6 м знайдено кілька фрагментів горщиків, також виготовлених з білої глини. Вінця із зовнішнього боку мають в перерізі майже квадратне потовщення. На трьох фрагментах край потовщення оформлений зашипами, деталь, що в подальшому трапляється повсюдно на кераміці XVII ст. (рис. 2, 13, 14). З внутрішнього боку цей посуд має світло-зелену поливу. За класифікацією С. О. Беляєвої, вона датується кінцем XIII—XIV ст.⁷ Така кераміка трапляється у будівлях XIV—XV ст. Білої Церкві⁸ та Києві. Орнаментована вона переважно хвилястою лінією або вдавленнями паличкою різної конфігурації.

Друга група кераміки, що походить з нижнього шару заповнення, відрізняється від першої відігнутими назовні округлими вінцями із закраїною з внутрішнього боку для кришки (рис. 2, 16—17). Кераміка подібного типу характерна для шарів XII—XIII ст. У Мінську вона зафіксована і в шарах XIV ст.⁹ На дитинці у ранніх шарах така кераміка трапляється дуже рідко.

В ході вивчення новгород-сіверської кераміки було оброблено понад 600 фрагментів вінець. У результаті стратиграфічного аналізу та аналогій виділено кілька хронологічних періодів (рис. 3). Так, керамічні комплекси з житла та господарчої будівлі на посаді належать до другої половини XIII—XV ст. (1 період). Ця кераміка представлена горщиками двох основних типів:

1) з відігнутими назовні округлими вінцями та із закраїною для кришки з внутрішнього боку, що продовжує традиції давньоруської кераміки. Ця кераміка не орнаментована;

2) з потовщеними зовні вінцями різноманітного профілю. Шийка, що плавно переходить у конусоподібне або округле плічко, скорочена. На деяких горщиках у місці переходу плічок до тулуба помітне ребро.

Період	I																	
	1						2											
	а	б	в	г	а	б	а	б	а	б	а	б						
Тип																		
Варіант																		
Дата	друга половина - кінець XIII ст.						кінець XIII-XIV ст. XIII-XIV ст.						XIV - XV ст.		XIV - XV ст.		XV ст.	
Період	II																	
	1				2				3									
	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б						
Тип																		
Варіант																		
Дата	XV ст.				XV ст.				XV ст.				XVII ст.					
Період	III																	
	1				2				3									
	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б						
Тип																		
Варіант																		
Дата	XV - початок XVI ст.				XV ст.				XV - початок XVI ст.				XVI ст.					
Період	IV																	
	1				2				3									
	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б						
Тип																		
Варіант																		
Дата	XV ст.				XV ст.				XVI ст.				XVII ст.					
Період	V																	
	1				2				3									
	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б						
Тип																		
Варіант																		
Дата	XV - початок XVI ст.				XV ст.				XVI ст.				XVII ст.					

Рис. 3. Хронологічна таблиця кераміки другої половини XIII—XVII ст.

Декор виконаний або у вигляді вдавлень паличкою на верхній частині тулуба, або прокресленою хвилястою подвійною лінією. Тісто з домішкою жорстви або грубозернистого піску. Трапляється білоглиняна та ангобована кераміка (варіант а). Кераміка другого типу відома і у ранніх шарах замку.

У кераміці другого періоду (XV ст.) виділяються три основні типи:

1) з різко відігнутими назовні короткими вінцями, що переходять у опуклі плічка. На дитинці таку кераміку не знайдено. На території північно-східної Білорусії вона домінує над іншими типами¹⁰;

2) з вінцями, що злегка відігнуті назовні та мають потовщення з внутрішнього боку. Закраїна, що характерна для кераміки 1 типу першого періоду, тут начебто переходить вниз на шийку. Шийка плавно переходить у плічка з ребром;

3) продовжує існувати 2-й тип першого періоду. Декор та склад тіста не змінюються.

У кераміці 3-го періоду (XV—XVI ст.) продовжує існувати з деякими змінами другий тип першого періоду, розвиток якого в третьому періоді відбувається за двома напрямками:

1. а) шийка майже зникає, плічка підіймаються вверх; б) потовщені вінця набирають вигляд козирка, що переходить у циліндричну шийку та припідняті плічка.

2) Деяко змінюється й конфігурація профілю 2-го типу другого періоду. Потовщення з внутрішнього боку вінець зменшується, край його стає більш округлим. Плічко вкорочується та підкреслюється добре вираженим ребром.

3) З'являється новий тип горщика з вертикально стоячими вінцями, що переходять у круте плічко з ребром. Цей тип у шарі XV—XVI ст. трапляється рідко. На суміжних територіях він відомий серед кераміки XV ст. з Вітебська¹¹.

У декорі кераміки 3-го періоду переважаючим стає орнамент у вигляді вдавлень паличкою по плічку. Склад тіста не змінюється.

Кераміка 4-го періоду (XVI ст.), зберігаючи варіанти типів попереднього періоду, дає нові типи:

1) з короткими загостреними або округлими вінцями, що ледве підвищуються над високо піднятими плічками;

2) з потовщеними зверху вінцями на зразок конуса, що переходить у ребристе або округле плічко;

3) з прямими, ледве нахиленими до середини вінцями та горизонтально піднятими плічками, що переходять в округлий тулуб;

4) з прямою, відхиленою назовні шийкою. Із зовнішнього боку на вінцях потовщення, оформлені заціпами. Тісто шаруване, з домішкою піску. Всередині покривались зеленою поливою. Цей тип горщика з'являється у горілому шарі кінця XVI—початку XVII ст.

У кераміці п'ятого періоду (XVII ст.) зникає різноманітність форм горщиків, зате збільшується асортимент посуду. З'являється багато столового посуду: миски, тарілки, блюда, кухлі, глечики та ін. Переважають горщики з прямою, відхиленою назовні шийкою. Вінця прикрашали із зовнішнього боку заціпами, борозенками, потовщеннями, рифленнями. На початку XVII ст. плічка оздоблювали рифленими смугами, середина покривалась зеленою поливою. Ближче до середини та у другій половині XVII ст. на плічках з'являється штампований орнамент, найчастіше на обкурений кераміці, яка набуває широкого розвитку у другій половині XVII ст. Вже з початку XVII ст. на горщиках з'являється розпис червоно-коричневою фарбою. Спочатку це ледве помітні смуги по вінцях або плічках, а на кінець століття, коли починає переважати білоглиняна кераміка, виникають більш складні орнаменти у вигляді смуг, хвилястих ліній, мазків, ком, що покривають вінця та плічка. На плечі знову з'являється ребро. З кінця XVII ст. поливою зеленого, а пізніше і коричневого кольору починають покривати горщики як зсередини, так і зовні.

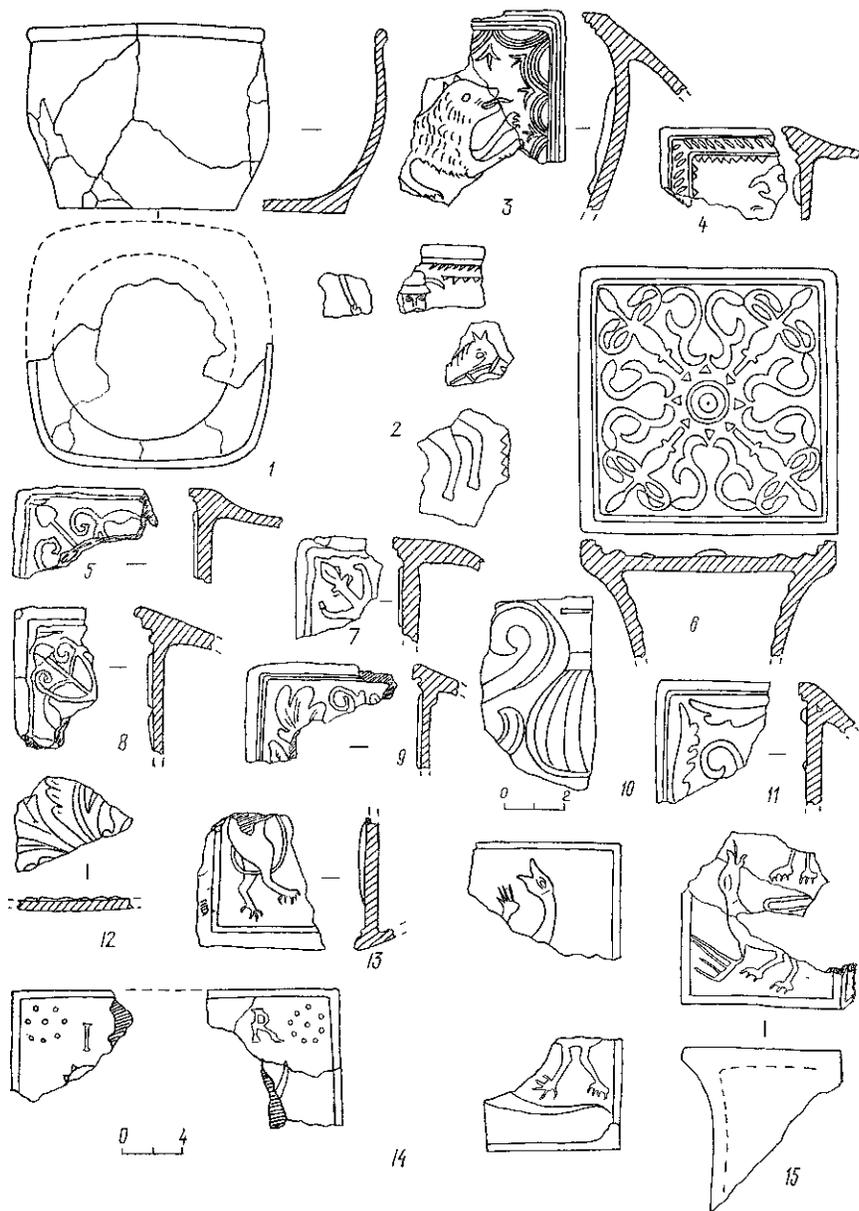

Рис. 4. Кахлі XVI—середини XVII ст. (1—15).

Горщики п'ятого періоду були поширені у XVII—XVIII ст. на Україні повсюдно. З деякими змінами цей тип горщиків продовжує існувати до XX ст.

Архітектурно-декоративна кераміка (кахлі) з'являється у шарі XVI ст. Найбільш ранніми є так звані мископодібні кахлі — 1 група (рис 4, 1). Вони мають кругле дно та прямокутний із заокругленими кутами верх. Такі кахлі денцем вмазувалися у піч, а отворами виходили назовні. Тісто, як і в кераміці четвертого періоду, червоноглиняне, з домішкою жорстви. Виготовлені кахлі на ножному крузі, на підсищі стрічковим способом. Їх висота 12—12,5 см при розмірі отвору 14—15 см. Діаметр дна — 10—12 см. Такі кахлі з XV ст. відомі на території Польщі¹², Литви¹³, Латвії¹⁴. Інколи вони мали на денці орнамент та покривалися поливою. На території Білорусії ці вироби були також широко поширені¹⁵. У Вітебську вони трапилися у шарі першої половини XVI ст.¹⁶

У шарі пожарища кінця XVI—початку XVII ст. разом з мископодібними траплялися коробчасті кахлі — 2 група (рис. 4, 2—6). Це вироби невеликих розмірів (17—18×17—18 см) із складнопрофільованою високою рамкою з товстою лицевою пластиною (9—10 см), високим рельєфним орнаментом. Тісто червоноглиняне, з незначною домішкою жорстви. Більшість з них покрита зеленою поливою. Збережена частина румпи, висотою до 10 см, відступала від лицевої пластини і, можливо, мала овальний отвір. Всередині кахлів — сліди нагару. Одночасне виявлення в шарі обох груп кахлів дає можливість припустити, що якийсь час вони співіснували. Пізніше коробчасті кахлі переважають, витискуючи вироби 1 групи повністю.

Характерною особливістю кахлів 2 групи є висока ступінчата рамка. Привертають увагу дві кахлі. Одна з них із зображенням звіра в геральдичній позі з розкритою пащею (рис. 4, 3). По краю кахля прикрашена двома рельєфними борозенками, від яких відходить ряд подвійних півкіл з рослинними мотивами. Кахлі із зображенням звіра були розповсюджені на території Литви, Білорусії, України з XVI—XVII ст.¹⁷ На іншій кахлі зображено вершника у капелюсі з пером на коні (рис. 4, 2). За наявними фрагментами відновити сюжет повністю не вдалося. Певно, тут був зображений поширений на території Литви, а пізніше Білорусії та України мотив «погоні»¹⁸.

Серед кахлів 2-ї групи переважають фрагменти з рослинним орнаментом, який являє собою чотиричастинну композицію з розташованих по діагоналі гілок з відгалуженими завитками (рис. 4, 6). Центр композиції оформлено у вигляді рельєфно випуклого кола. Найближчими аналогіями цим кахлям є знахідки з Білорусії кінця XVI—початку XVII ст.¹⁹

Третя група кахлів представлена виробами, знайденими в шарі XVII ст. над шаром згарища на дитинці. Продовжуючи традиції попереднього періоду, вони відбивають вплив нового часу (рис. 4, 7—12). Насамперед, це помітно по недбалому виконанню орнаменту. Ряд кахлів, зберігаючи ступінчасту рамку та чотиричастинну композицію орнаменту, втрачає стриманість та чіткість виконання орнаменту (рис. 4, 7—9). Рисунок дещо подрібнюється. Чимало кахлів без поливи. Улюблений мотив доби Відродження — ваза з квітами, наявний і в Новгороді-Сіверському у шарі XVII ст. на дитинці (рис. 4, 10). В орнаменті кахлів з'являється мотив акантового листа, характерний для мистецтва Відродження. Цей мотив був поширений на Україні в декоративно-прикладному мистецтві XVII ст.²⁰ (рис. 4, 11, 12). Продовжує існувати на кахлях сюжет звіра у геральдичній позі. В шарі на дитинці знайдено один фрагмент, вкритий синьобірюзовою поливою (рис. 4, 13). Привертають увагу знайдені у шарі XVII ст. на дитинці фрагменти гербових кахлів із зображеннями битви двох фантастичних істот (рис. 4, 14). Одна з істот являє собою дракона з довгим хвостом, качиною головою та розкритим дзьобом. Над ним було зображено другу фантастичну істоту (тварину), повний вигляд якої встановити не вдалося. По верхніх кутах стояли літери І та R. Краї кахлі окантовані вузькою рамкою. Серед них були кутові кахлі (рис. 4, 15). Кахлі з подібним орнаментом були відомі в Білорусії і датуються XVI—XVII ст.²¹

Кохлі 4-ї групи, знайдені в будівлях XVII—XVIII ст. на посаді, представлені насамперед стінними і карнизними фрагментами з вузькою рамкою, неполив'яні (рис. 5, 1—6). Всі вони відтиснуті у дерев'яних формах. Румпа не відходить від краю лицевої пластини. Рельєфний орнамент плоский, чіткий, 1,5—3 мм висотою. Тісто червоноглиняне, шарувате, з домішкою піску. Товщина лицевої пластини 5—6 мм. На кахлях зображено стилізоване дубове листя та химерно вигнуті листки із зубцями і квітами. Орнамент виконаний в стилі українських народних мотивів, що було характерним для другої половини XVII ст. Зберігаючи традиції попереднього часу, він ще обрамлений вузькою рамкою, але всередині її розташований вільно. Тут вже немає статичної

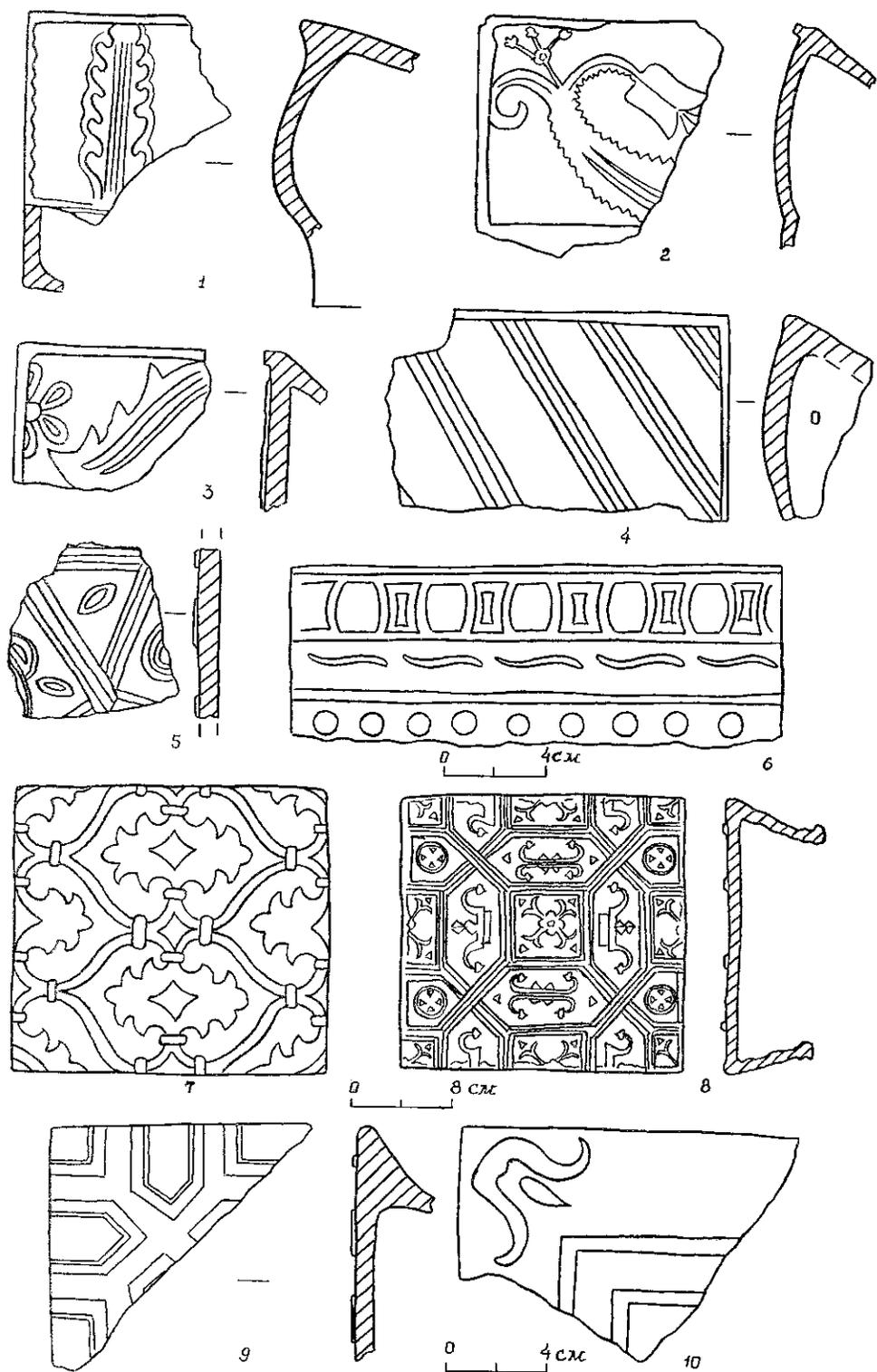

Рис. 5. Кахлі XVII—початку XVIII ст. (1—10).

чотиричастинної композиції. Орнамент намагається вийти за межі рамки. В цій групі з'являються і кахлі з геометричним орнаментом, що являє собою рельєфні лінії, розташовані навскісними рядами на одних кахлях, та ті, що складають різноманітні фігури з прямих ліній (рис. 5, 4, 5). Привертає увагу одна кахля, орнамент на якій виконаний із рядків ов та перлинних низок, характерних для мистецтва доби Відродження, але стиль виконання вказує, що він зроблений значно пізніше (рис. 5, 6). Подібні кахлі з рядами ов траплялися у Суботові²².

Кяхлі 5-ої групи розмірами 22—23×22—23 см, виявлені на посаді, виготовлялися вже без рамок. Румпа скорочується до 6 см. Рослинний та геометричний орнаменти переходять на сусідні кахлі, складаючи єдиний орнаментальний мотив на всій площині печі, нагадуючи килим (рис. 5, 7, 8). Серед кахлів цієї групи часто трапляються полив'яні і неполив'яні, виконані в одній формі. Піч викладалася рядами полив'яних та неполив'яних кахлів. Це пояснюється тим, що в кінці XVII ст. попит на кахлі значно збільшився. Кожний заможний мешканець хотів мати в себе кахляну піч. Полив'яні кахлі коштували дорожче, бо на їх виготовлення витрачувалось більше часу, тому для здешевлення вартості замовлялися полив'яні та неполив'яні кахлі. Із-за підвищення попиту на кахлі погіршилася якість їх виготовлення. Деякі кахлі покривалися під поливу білим ангобом. Це робилося з метою покращити колір поливи. В орнаментальних мотивах кахлів 5 групи переважають характерні риси стилю барокко, але одночасно існує і орнамент, виконаний в дусі народних традицій різьби по дереву (рис. 5, 8, 9).

На початку XVIII ст. кахлі починають покривати білою емаллю і з'являються розписні кахлі (рис. 5, 10).

Таким чином, золотоординська навала стримала розвиток керамічного виробництва Новгород-Сіверського, але не припинила його. У другій половині XIII ст. воно розвивалося, наслідуючи давньоруські традиції. В XIV ст. починається новий етап розвитку кераміки. Створюються нові типи посуду, що удосконалюючись та відповідаючи вимогам побуту певного хронологічного періоду продовжували розвиватися. Розвиток деяких типів вдалося простежити у часі.

Кяхляне виробництво у Новгороді-Сіверському, почавши свій шлях у XVI ст., також йшло назустріч потребам часу, розвиваючи та вдосконалюючи виконання, черпаючи орнаментальні мотиви із суміжних галузей декоративно-прикладного мистецтва та використовуючи народні традиції.

Л. И. Виноградская

К вопросу о хронологии средневековой керамики из Новгорода-Северского

Резюме

В статье публикуется и анализируется керамический материал второй половины XIII—XVII вв.

На основе стратиграфических данных и аналогий выделяется несколько хронологических периодов бытования кухонной керамики, прослеживается развитие некоторых типов во времени. Кроме горшков в статье рассматриваются различные типы изразцов, их стилистические и технологические особенности, дается привязка к хронологическим периодам.

¹ Орлов Р. С., Коваленко В. П., Куза Л. В. Отчет о раскопках в Новгороде-Северском в 1979 г. // ИА АН УССР. — 1979/37.

² Рабинович М. Г. Одежда русских XII—XVII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы: материалы к историко-этнографическому атласу. — М., 1986. — С. 89; Калашникова Н. М. Одежда украинцев XVI—XVIII вв. // Там же. — С. 118.

³ Рклицкий М. Город Новгородъ-Северский, его прошлое и настоящее. — Чернигов: Издание редакции «Зем. сб. Черниг. губ.», 1900. — С. 46.

⁴ История Украинской ССР: (Крат. очерк). — Киев, 1982. — С. 62.

- ⁵ Рабинович М. Г. Жилища // Очерки русской культуры XIII—XV вв. — М., 1969. — Ч. 1. — С. 263; Бломквист Е. А. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956. — С. 212.
- ⁶ Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — Киев, 1982. — С. 76. — Рис. 29, тип II.
- ⁷ Там же. — С. 76. — Рис. 29; тип II, подтип 1.
- ⁸ Іванченко Л. І., Орлов Р. С. Про локалізацію літописного Юр'єва // Археологія. — 1986. — № 53. — С. 5. — Рис. 3.
- ⁹ Загоруйський Э. М. Возникновение Минска. — Минск, 1982. — С. 239. — Табл. 10.
- ¹⁰ Левко О. Н. Профиліровка і орнаментика кераміки XII—XV вв. Северо-Восточной Белоруссии // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 80. — Рис. 18.
- ¹¹ Там же. — С. 80. — Рис. 18.
- ¹² Swiechowska A. Kafle Warszawskie. — Warszawa, 1955. — S. 165.
- ¹³ Tautavičius A. Vilniaus pilies Kokliai (XVI—XVII a) // Acta Historica Litani-са. — Vilnius, 1969. — 4. — S. 3.
- ¹⁴ Tunzelman H. Die alte einheimische Kachelkunst und die ofenkacheln in Rigaer Dommuseum. — Riga. — 1933. — S. 8.
- ¹⁵ Паничева Л. Г. Белорусские изразцы XIV—XVII вв. как исторический источник; Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л.: 1980. — С. 5.
- ¹⁶ Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. — Минск, 1981. — С. 12.
- ¹⁷ Шовкопляс А. М. Середньовічні художні кахлі з Києва // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 107. — Рис. 2; Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. — С. 24.
- ¹⁸ ПСРЛ, Спб., 1907. — Т. 17. — С. 49; Паничева Л. Г. Декоративная керамика Копыси // ПГКБ. — Минск, 1974. — № 3. — С. 49; Шероцкий К. В. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. — Киев, 1914, С. 99; Виногородська Л. Л., Горішній П. А., Юра Р. О. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 72. — Рис. 5.
- ¹⁹ Трусау А. А., Угрынович У. В. Беларуская паліхромная кафля // ПГКБ. — Минск, 1983. — № 4. — С. 24.
- ²⁰ Шовкопляс А. М. Вказ. праця. — С. 111. — Рис. 7, 5, 6; Історія українського мистецтва. — К., 1967. — Т. 2. — С. 200. — Рис. 137.
- ²¹ Паничева Л. Г. Изразцы и изразцовые печи позднесредневекового Полоцка // СА. — 1981. — № 3. — С. 277. — Рис. 3, а.
- ²² Виногородська Л. Л., Горішній П. А., Юра Р. О. Вказ. праця. — С. 71. — Рис. 4.

Ю. А. КОРЕНЮК, Р. В. ФУРМАН

Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві

Десятинна церква — перший мурований храм у Києві, збудований в 989—996 рр., — була майже повністю зруйнована в 1240 р. золотоординською навалою. Археологічні дослідження руїн церкви почалися ще в XIX ст. Так, в 1824 р. К. А. Лохвицький, а у 1826 р. Н. Є. Єфімов розкопували фундаменти Десятинної церкви з метою з'ясування її плану. Ці дослідження не були досконалими, і плани, складені авторами, істотно відрізнялися¹. У 1828—1842 рр. на старих фундаментах була збудована нова церква, що зайняла майже всю площу старої Десятинної церкви, крім північної і східної частин, досліджених у 1908—1914 рр. В. Д. Мілеєвим². Наступні дослідження пам'ятки проводилися після розбору церкви в XIX ст. У 1937 р. під керівництвом Ф. М. Мовчанівського розкопувалися фундаменти південної та західної галерей*, а в 1938—1939 рр. завершив ці дослідження М. К. Каргер, який з'ясував характер плану будови та її конструктивний тип³. План фундаментів Десятинної церкви, складений М. К. Каргером, став основою для реконструкції її об'ємно-просторової структури, варіанти якої були пізніше запропоновані різними дослідниками⁴.

* За даними М. К. Каргера, в розкоп 1937 р. увійшла лише незначна ділянка південної стіни храму (Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — Т. 1. — С. 26). Але збереглися негативи 1937 р., на яких представлені розкопки всієї південно-західної частини церкви (НАІА АН УРСР, інв. № 7061, 7062).

Крім розв'язання проблем, пов'язаних з реконструкцією архітектури, увагу багатьох дослідників привертала також залишки декоративного оформлення церкви, виявлені в процесі розкопок її фундаментів.

Так, В. Д. Айналлов в свій час описав різьблені мармурові деталі та залишки інкрустованих підлог, знайдені під час розкопок Десятинної церкви в ХІХ ст.⁵ Пізніше декоративне оформлення інтер'єру церкви, зокрема інкрустовані підлоги, вивчав М. К. Каргер⁶. Н. В. Холостенко дослідив фрагмент рельєфного зображення Богоматері, яке, вірогідно, прикрашало західний фасад церкви⁷.

Монументальний живопис Десятинної церкви представлений широким фрагментом штукатурки із зображенням очей⁸ та іншими менш відомими — із зображеннями частин обличчя, а також двох однотипових орнаментів⁹. Ці фрагменти виразні і чималі за розмірами могли б бути використані для вивчення технологічних особливостей живопису та стилю майстрів, які працювали в Десятинній церкві, але, на жаль, місцезнаходження їх у наш час невідоме*. Правда, Н. П. Сичов детально описує техніку виконання живопису фрагмента із зображенням очей, що дещо компенсує відсутність оригіналу, чого, на жаль, не можна відзначити про публікації М. К. Каргера, який дає лише репродукції фрагментів (частини обличчя та орнаментів) без коментарів.

Але крім цих, можливо, назавжди втрачених матеріалів, є чимало інших фрагментів із залишками живопису, що походять з розкопок Десятинної церкви, які на сьогоднішній день ще не досліджені. Зберігаються вони в Державному Ермітажі (розкопки 1908—1914 рр., матеріал не паспортизований), в Державному історичному музеї УРСР (фонд «Київська Русь», розкопки 1911—1914 рр., 1936—1937 рр., 1938—1939 рр., колекційні списки: В-21, В-9, В-10, В-11), в Державному архітектурно-історичному заповіднику «Софійський музей» (розкопки 1936—1937 рр., 1938—1939 рр., колекційні списки 6, 7, 8). Середні розміри цих фрагментів незначні — 5—10 см, більші 20—30 см нечисленні. На більшості фрагментів не збереглося слідів рисунка, і вони являють собою уламки однотонно забарвленої штукатурки. А фрагменти, які можуть бути більш-менш певно ідентифіковані як частини якихось конкретних зображень, складають не більше 20% щодо загальної кількості матеріалу.

І все ж цей фрагментований матеріал може розширити наші уявлення про живописне оформлення Десятинної церкви. Класифікація фрагментів із залишками зображень дає можливість виділити кілька видів орнаментально-декоративного розпису та групу фрагментів зображень фігур, за якими можна досліджувати техніку та стиль їх живопису. Серед штукатурки із залишками розпису трапляються нечисленні уламки стінної мозаїки. На деяких з них збереглися залишки набору кубиків смальти і каменю, але більшість являють собою лише уламки штукатурки з відбитками набору, тому уявлення про художні особливості мозаїчного живопису Десятинної церкви ці фрагменти не дають.

Перед безпосереднім розглядом фрагментів живопису необхідно дослідити склад їх штукатурних розчинів, що потрібно для атрибуції матеріалу. Справа в тому, що фрагменти, які зберігаються в музеях і визначаються як матеріали з «розкопок Десятинної церкви», мають відмінності у складі розчину, котрі виявляються вже при візуальному огляді. Ці відмінності могли бути зумовлені тим, що різні типи штукатурного розчину, можливо, відносяться до різних етапів будівництва,

* Н. В. Лазарев вказує, що фрагмент обличчя із зображенням очей знаходиться в Державному історичному музеї УРСР [Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески. — М.: Искусство, 1973. — С. 21], але там цей фрагмент відсутній, його також не знайдено у фондах Державного Ермітажу і Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей».

або перебудов та реставрацій Десятинної церкви. Але також ймовірно, що вони належать різним будовам, а саме: одні — церкві, інші — палацовим спорудам, що знаходилися поряд, на південь та північний схід від неї. Розв'язання питання атрибуції фрагментів ускладнюється і тим, що основна їх маса не має точних паспортних даних. Як правило, в колекційних списках вказано лише рік розкопок, а відомостей про те, при розкопках якої споруди була знайдена та чи інша група фрагментів, немає. Тому єдиною в наш час підставою для атрибуції є лише щоденники археологів, в яких інколи описано окремі фрагменти або цілі групи та охарактеризовано розчини*.

Фрагменти за складом штукатурних розчинів можна поділити на три типи, які у розкопках усіх років представлені значною кількістю зразків і складають понад 95% їх загальної кількості. Ці типи можна розглядати як залишки первісного розпису Десятинної церкви та палацових споруд. Поряд з цими основними трьома типами трапляються кілька інших типів, фрагменти яких нечисленні і, вірогідно, являються результатами ремонтів та пізніших доповнень.

Всі фрагменти штукатурок основних трьох типів двошарові, загальною товщиною 3—6 см. У їх вапняний в'язучий розчин додавалася значна кількість соломи та мінеральні наповнювачі: товчена кераміка (цементівка), необпалений лесоподібний суглинок, спечена до склоподібного стану і стерта на порошок глина чи інші кремнеземисті матеріали (шлак). Аналогічний тип наповнювача із розтертої склоподібної маси виявлений Ю. М. Стріленко і І. Ф. Тоцькою в штукатурці Софійського собору в Києві. Дослідники вважають, що він виготовлявся з відходів смальтового виробництва¹⁰.

Перший тип штукатурки характеризується однакоим складом верхнього і нижнього шарів розчину. Крім солом'яного наповнювача, до нього входили необпалений лесоподібний суглинок та шлак (від 20% від ваги проби). Трапляються також окремі зерна цементівки. Зразки цієї штукатурки відзначаються значною міцністю, дрібнозернисті на зламі. Розчин має сіро-кремовий колір різних відтінків. Кількість фрагментів першого типу в матеріалах розкопок усіх років становить понад 60% загальної їх кількості. У Софійському заповіднику зберігається 1860 уламків цієї штукатурки.

Другий тип штукатурки теж характеризується однакоим складом обох шарів розчину, але наповнювачем його є лише солома. Відсутність мінеральних наповнювачів зумовила велику жирність вапняного розчину, що призвело до зниження міцності штукатурки. В масі вапняного тіста трапляються великі зерна недопаленого вапняку. На зламі зразки цієї штукатурки грубозернисті, покриті сіткою тріщин, дуже крихкі. Переважно білого кольору. Фрагменти штукатурки другого типу складають лише 10% її загальної кількості. У Софійському музеї зберігається 340 таких фрагментів, але в деяких випадках під одним номером позначено купу дрібних уламків.

Третій тип штукатурки відрізняється різним складом верхнього і нижнього шарів розчину. Нижній шар ідентичний за складом розчину з штукатуркою другого типу, що не містить мінеральних домішок. Верхній шар розчину вміщує до 25% товченої цементівки, що є основним його наповнювачем. Цементівка вводилася в розчин у вигляді дрібнодисперсного порошку та у вигляді грубої фракції з розмірами зерна від 0,5 до 1—3 мм. У верхньому шарі, як і в нижньому, міститься деяка кількість соломи*. Фрагменти штукатурки третього типу складають понад 25% від загального числа. У Софійському музеї зберігається їх 1260 штук, в інших музеях (Державному Ермітажі та Державному історичному музеї УРСР) вони нечисленні.

* Збереглися щоденники дослідників групи Ф. М. Мовчанівського та М. К. Каргера: НА ІА АН УРСР, Ф. 20, ПМК / К, 9—45; ІА / К, 46—52, 65.

* Хімічні аналізи барвників та петрографічні аналізи штукатурних розчинів виконані в Інституті «Укрпроектреставрація».

Відомостей про розкопки Десятинної церкви в щоденниках археологів дуже мало. Лише Г. Ф. Корзухіна (дослідження 1939 р.) описує розкопки церкви, в тому числі й знахідки фрагментів живопису, але відомостей про характер штукатурних розчинів не дає¹¹.

Незважаючи на відсутність документальних даних є підстави вважати фрагменти першого типу штукатурки залишками розписів Десятинної церкви. На це вказує, передусім, характер зображень, що збереглися на фрагментах живопису. Це залишки зображень фігур, німби, орнаментальні фрагменти, залишки розгранок, що служили облямуванням композицій. Усі фрагменти мозаїк, що збереглися, мають розчин, аналогічний розчину штукатурки першого типу, який представлений абсолютно більшістю фрагментів у матеріалах розкопок усіх років. Таким чином, на основі кількісних підрахунків і характеру зображень на цих фрагментах можна зробити висновок, що вони належали великій монументальній споруді, прикрашеній мозаїками і розписами, якою і була Десятинна церква.

Другий і третій типи штукатурок частково або повністю можна віднести до будівлі північно-східного палацу. Більшість фрагментів третього типу штукатурки, що зберігаються в Софійському музеї, за колекційним списком відносяться до розкопок 1936 р. Ф. М. Мовчанівського. У щоденниках археологів того часу є відомості, що біля фундаментів північно-східного палацу знайдено шар штукатурки з цементівкою у розчині, яка використовувалася лише в третьому типі штукатурки*. Ця штукатурка, очевидно, знаходилася на зовнішніх стінах будівлі, про що свідчить домішка цементівки, що надавала розчину гідравлічних властивостей, а також розфарбування, яке в більшості фрагментів штукатурки цього типу виконано лише червоною вохрою, по якій інколи наносився білилами абстрактно-геометричний орнамент.

Другий тип штукатурки, очевидно, також відноситься до цього ж палацу, але покривав він внутрішні стіни, оскільки рихлий і неміцний розчин не міг би довго зберігатися на зовнішніх стінах. На уламках цього типу штукатурки збереглися залишки рослинних орнаментів, розгранки, подібні до тих, які помітні на фрагментах з Десятинної церкви, але від останніх вони відрізняються значно меншою шириною (всього 3—4 см), тоді як розгранки Десятинної церкви мають ширину 10—15 см. Не виключена можливість, що деяка кількість фрагментів штукатурки другого і третього типів могла належати також і Десятинній церкві, або будівлі палацу, що знаходився на південь від церкви. Але це питання потребує спеціального дослідження з максимальним залученням архівних даних з розкопок різних років та точним урахуванням всієї кількості фрагментів кожного типу штукатурки в усіх музеях.

У даній праці розглянемо лише фрагменти живопису на штукатурках першого типу, які, найбільш вірогідно, належать Десятинній церкві. Серед фрагментів штукатурки цього типу зустрічається багато забарвлених якимось одним кольором: червоним, жовтим, коричневим, зеленим. Для цих кольорів використовувалися земляні барвники. Також використовувався блакитний барвник — ляпіс-лазур та чорний з деревного вугілля (рефть). Білими барвниками служили вапняні та свинцеві білила, каолін. Крім того, на деяких фрагментах трапляються залишки яскравого оранжевого кольору, для якого використовувався сурик свинцевий.

Група блакитних фрагментів, одна з найчисленніших, вірогідно, є залишками тла фігурних композицій, яке згідно з традицією мало блакитне забарвлення¹². Ляпіс-лазур на цих фрагментах накладався не по чистій поверхні штукатурки, а по попередній прокладці рефті, в яку

* Дані про розкопки північно-східного палацу див. у щоденниках дослідників групи Ф. М. Мовчанівського (НА ІА АН УРСР, Ф. 10, № 8; Л. 27—32; Ф. 20, № 32 (ІМК/К, № 12), Л. 31; Ф. 20, № 33 (ІМК/К, № 5), Л. 8, 12).

додавали каолін. На фрагментах з блакитним тлом часто трапляються залишки розгранок, що відокремлювали одну композицію від іншої. Вони виконувалися у вигляді смуг завширшки 10—15 см, забарвлених червоною вохрою. Краї смуг підкреслювалися білильними лініями. В центрі кожної розгранки свинцевим суриком проводилася лінія шириною 0,5—1 см. Зараз сурик потемнів і лінія виглядає чорною, але початково вона мала оранжевий колір і яскраво виділялася на тлі червоної вохри.

Крім розгранок, збереглося чимало залишків кількох типів орнаментально-декоративного розпису, серед якого різні варіанти рослинних орнаментів та фрагменти так званих полілітій, що являють собою живописну імітацію інкрустації кольоровим камінням. Залишки цієї імітації збереглися на кількох уламках штукатурки досить великих розмірів — до 30 см. На них зображено фрагменти червоних кіл на тлі, пофарбованому вапняними білилами. Діаметр кіл приблизно може бути визначено в 50—60 см. Кожне коло облямовувалося двома концентричними колами, намальованими сірою фарбою по білилам. Вони спочатку підкреслювалися голкою циркуля по свіжій штукатурці, а потім наводились від руки фарбою. Центр кола декоровано торцевими мазками пензля темно-червоною фарбою, що імітують структуру каменю. Аналогічні полілітії, що прикрашають цокольну панель, знаходимо в Софійському соборі в Києві, в Георгієвському та Михайлівському бокових вівтарях, у північній внутрішній галереї, а також на хорах. Софійські кола в полілітіях мають діаметр — 40—70 см і таке саме облямування. Кола вписані в квадрати, з яких складається цокольна панель. Площа квадратів зафарбовувалася жовтим, зеленим або чорним кольорами. Зверху і знизу цокольної панелі проходять червоні смуги розгранок. Вірогідно, що в Десятинній церкві цокольна панель мала таке саме або подібне оформлення. Єдиною відмінністю софійських полілітій від фрагментів полілітій Десятинної церкви є тло, на якому зображені кола. В Софійському соборі ми не помічаємо білого тла, як на фрагментах з Десятинної церкви¹³.

Залишки рослинних орнаментів Десятинної церкви можна поділити на два типи. Фрагменти одного з них зберегли різнобарвні пелюстки овальної та видовженої, загостреної з одного кінця форми і тонкі стебла. Ці деталі є елементами орнаментального мотиву, що дістав у літературі назву квітково-листяного¹⁴. Починаючи з IX ст., цей мотив широко використовується в орнаментативі заставок візантійських рукописів. У них рослинні елементи в формі багатопелюсткової квітки або чашеподібної форми у вигляді розкритого бутона, чи центричної розетки облямовуються тонкими стеблами і утворюють медальйони, що поєднуються між собою у бордюрні композиції¹⁵. В XI ст. набуває поширення композиція, у якій медальйони поєднуються діагонально розміщеними стеблами¹⁶. Очевидно, ці орнаменти, що прикрашали заставки рукописів, були зразками для подібних мотивів у монументальному живописі. У розписах Софійського собору саме така композиція з круглими медальйонами, поєднаними діагонально розміщеним стеблом, найчастіше трапляється в орнаментах аналогічного типу. Про композиційну структуру цих орнаментів у Десятинній церкві не можна скласти точної уяви внаслідок фрагментарності матеріалу, який зберіг лише окремі деталі. Але цілком ймовірно, що для Софійських орнаментів взірцем служили саме орнаменти Десятинної церкви. На користь цього припущення свідчить тотожність деяких деталей на фрагментах з Десятинної церкви та орнаментів в розписах Софійського собору. Показовим є елемент у вигляді пучка з трьох або п'яти білих горошин на тоненьких стеблах, що зображаються на тлі великої пелюстки (рис. 1 а, б). Цей елемент являє стилізоване зображення морфологічної будови квітки і передається в подібному вигляді в різних варіантах рослинних орнаментів¹⁷. Але для орнаментів Десятинної церкви і Софійського собору характерною є деталь хвилясто-

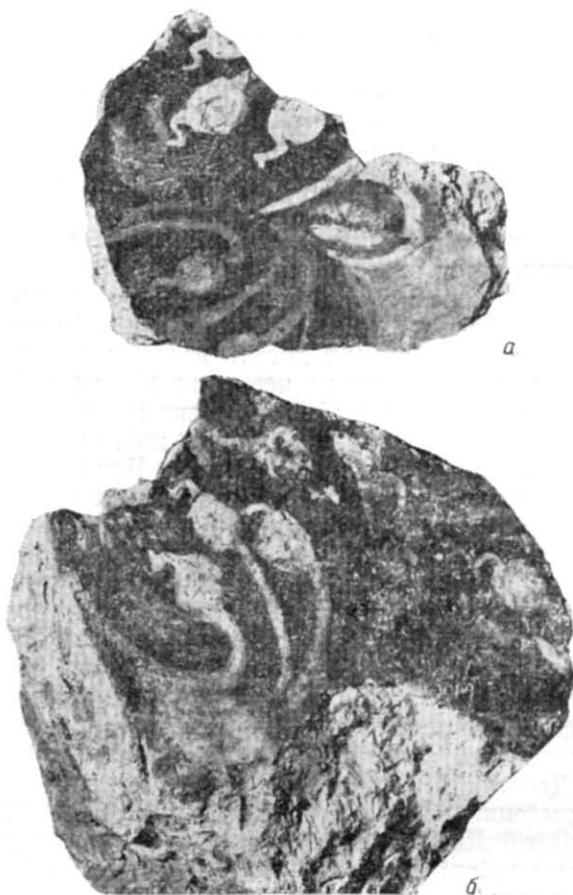

Рис. 1 (а, б) Київ. Десятинна церква. Фрагменти пелюсток квітково-листяного орнаменту (розпис X ст.).

чись, утворює різні рослинні елементи. Фрагментарність залишків цього орнаменту, як і попереднього, не дає можливості реконструювати жодної орнаментальної композиції, але деталі, які збереглися на фрагментах, вказують на те, що поширеним орнаментальним елементом тут була трипелюсткова квітка — стилізований бутон лілії, так званий крин, що зображувався у вигляді двох закручених донизу пелюсток, між якими розміщувалася третя, що іноді мала форму петлі. Іноколи замість однієї пелюстки в центрі зображалося три, тоді зображення набирало ускладненої форми п'ятипелюсткової квітки. Саме такий варіант цього мотиву представлений на одному із найбільших фрагментів (Софійський музей, інвентарний номер СМАО-8329). На ньому крин оточений стеблом, що має серцеподібну форму (рис. 2).

Мотив з крином, вписаний у серцеподібну форму, використовувався ще в дохристиянському мистецтві східних слов'ян. Його, наприклад, бачимо на виробах з металу IX—X ст., зокрема на обшивці турячих рогів із Чорної могили з Чернігова і на ручці меча із поховання у Києві, а також на бляшках із розкопок у Києві, Чернігові, Гньоздеві поблизу Смоленська¹⁸. Останні за формою елементів дуже подібні до аналогічних мотивів монументального живопису, зокрема орнаментів Софійського собору, де серцеподібна пальметка з трьох- або п'ятипелюстковою квіткою зображена мало не на всіх орнаментальних композиціях аналогічного стрічкового типу¹⁹.

На фрагментах з Десятинної церкви цей вид орнаменту трапляється у двох варіантах: на одному з них біле стебло розташоване на

го жгутика, що прорисовується над кожною горошиною. Однакові в обох пам'ятках також стебла, що уявляють собою сіро-блакитну смугу (рефть з вапняними білилами), по центру якої проходить тонка білильна лінія, що в деяких місцях перетинається штрихами. Ідентичним у Десятинній церкві і Софійському соборі було і колористичне вирішення цих орнаментів. Великі пелюстки забарвлені сіро-блакитним або зеленим кольором, малі пелюстки — червоним. Тло забарвлювалося жовтою вохрою, яка мала імітувати позолоту, що широко застосовувалася в орнаменталії рукописів, але поряд з жовтим тлом, як у Десятинній церкві, так і в Софії, використовувалося рожеве та зелене тло.

Другий тип орнаменту, який зберігся на фрагментах розписів Десятинної церкви, складають рослинні мотиви у більш абстрактованих формах. Основним елементом цього орнаменту є стрічкоподібне стебло, яке, вигинаючись і розгалужую-

різнобарвному тлі, для якого використовувалися практично всі барвники, що були в палітрі художників, ними вони заповнювали, начебто мозаїкою, проміжки між стеблами. На другому варіанті стебла забарвлені чорним, зеленим, червоним або жовтим кольором, а розміщувалися вони на тлі, пофарбованому білими або безпосередньо на чистій штукатурці. Розпис з білими стеблами в Десятинній церкві на основі кількості збережених фрагментів трапляється частіше, ніж з кольоровими стеблами на білому тлі. Те саме спостерігаємо і в орнаментальному оформленні інтер'єра Софійського собору, де основним є варіант з білими стеблами на різнобарвному тлі, а кольорові стебла, переважно чорні на білому тлі, зображені найчастіше в прорізах вікон і порталів центральної частини собору і в північній башті.

Орнамент з білими стеблами на різнобарвному тлі в пам'ятках монументального живопису XI—XII ст. є частим. Його бачимо на фрагменті з Успенського собору Печерського монастиря (1089 р.)²⁰ та в прорізах вікон Михайлівського собору Видубицького монастиря в Києві (1088 р.), в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові (XII ст.), розписах XII ст. в соборах Новгороді. Техніка виконання та мотиви цього орнаменту у більшості пам'яток дуже подібні до фрагментів з Десятинної церкви, але в XII ст. його форми стають більш дрібними, а композиційна структура ускладнюється. Прикладом можуть бути орнаменти з собору Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (1108—1113 рр.), що зберігаються в Державному Ермітажі, подібні їм і орнаменти в Кирилівській церкві в Києві (XII ст.) та в Михайлівській (Юр'євій) божниці в Острі (кінець XI—XII ст.).

Цікаві фрагменти орнаменту, опубліковані М. К. Каргером²¹, на яких збереглися залишки облямування, прокресленого тонкою білильною лінією, подібно до стебел квітково-листяного орнаменту. Це облямування заповнене дрібними орнаментальними елементами рослинного характеру. На перетині білильних ліній зображені пелюстки. Матеріали розкопок Десятинної церкви 1909—1914 рр., що зберігаються в Державному Ермітажі, містять ще один невеликий фрагмент аналогічного орнаменту. Він має сіре тло, на якому чорною фарбою намальовані рослинні мотиви, а пелюстки виконано червоною і жовтою вохрами та білилами. Точної аналогії цей орнамент не знаходить в жодному пам'ятнику, але в Софійському соборі в Києві на одній з лопаток східної стіни в західній внутрішній галереї зберігся орнамент з квадратів, які мають облямування, що нагадує саме ці фрагменти з Десятинної церкви. Крім того, розкопками В. А. Харламова в північно-західній частині київського дитинця (дослідження 1982 р.), поблизу фундаментів палацу на Десятинному провулку, знайдено фрагменти штукатурки з орнаментом аналогічного типу, але тут основні елементи, що облямовуються, мають не квадратну, а трикутну форму²².

Залишків зображень фігур збереглося близько 80-ти. Основну їх масу можна ідентифікувати як зображення зборок одягу. На більших (розмірами до 10—15 см) можна простежити порядок виконання жи-

Рис. 2. Київ. Десятинна церква. Фрагмент орнаменту з п'ятипелюстковою квіткою, що вписана в серцеподібну фігуру (розпис X ст.).

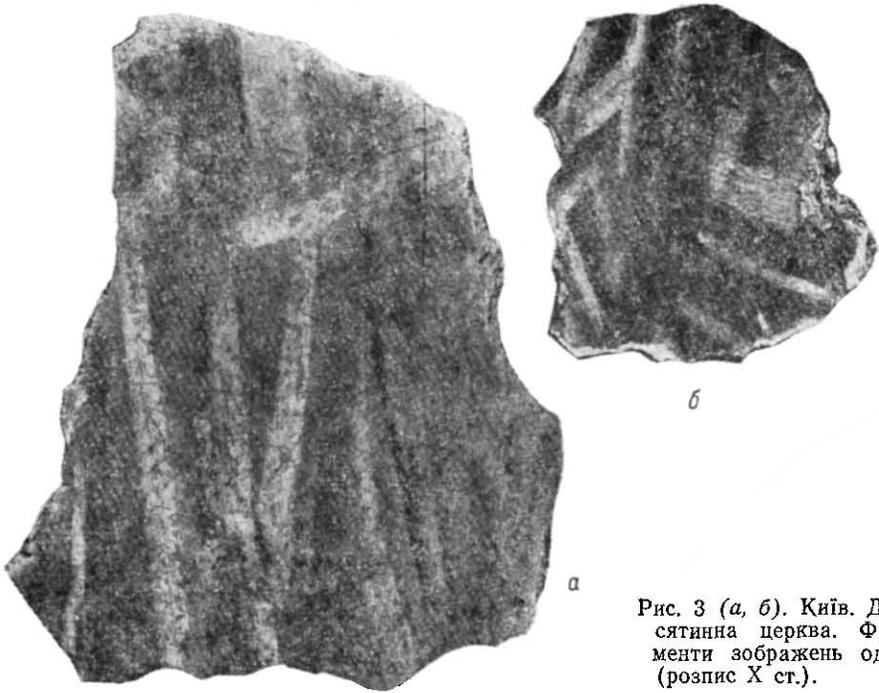

Рис. 3 (а, б). Київ. Десятина церква. Фрагменти зображень одягу (розпис X ст.).

вопису та систему моделювання. Спочатку червоною вохрою виконувався попередній рисунок. Він намічав загальний контур фігури, і, очевидно, деякі внутрішні деталі. Граф'ї зборок або зовнішнього контуру ніде не помічаємо. Відповідно до намічених контурів зображення вся площа одягу перекривалася локальними кольорами. По цій прокладці темними лініями намічались основні лінії зборок одягу, а потім світлові ділянки їх покривалися чистими білилами, які наносилися широкими площинами з незначною розтушовкою по краю або вузькими смугами без розтушовки при моделюванні тонких спадаючих зборок. Між білильними висвітленнями і лініями рисунка первинна прокладка лишалася незафарбованою і служила напівтоном. Тіньовим тоном служили лінії рисунка зборок, а світловим — білила. Є більш розвинуті варіанти, де білила світлового тону наносяться в два шари: перший більш прозорий, а другий густіший. Але це мало змінює загальний принцип моделювання, в якому основним є контраст між підкладочним тоном і білилами. На всіх фрагментах зборки виглядають площинно і графічно (рис. 3, а, б).

Фрагментованих зображень обличчя трапилося лише три, одне з них зберігається в Державному історичному музеї УРСР (інвентарний номер В 21/1911, розміри 7×9 см), два інші — в Софійському музеї (інвентарні номери СМАА-7741, 7766, розміри 11×12 см, та СМАА-7769, розміри 8×7 см). На фрагменті з Історичного музею (рис. 4, а) збереглося зображення ока, частини носа та щоки. Техніка моделювання обличчя була такою: попередній рисунок виконано коричнево-червоною вохрою. Нею ж густо профарбоване волосся. Вся площа обличчя покрита такою ж вохрою, але прозора. Після цього прозора червона прокладка перекрита сіро-зеленою. По ній червоною вохрою прорисовані контури деталей, і цим же кольором злегка підкреслені тіньові місця. Світлові ділянки покриті прозоро розбіленою жовтою вохрою. Верхне повік і залишки пасм волосся підкреслені чорними лініями. На найбільш освітлені місця покладені мажки майже чистих білид.

На одному з фрагментів із Софійського музею — СМАА-№ 7741, 7766 (рис. 4, б) зображена частина щоки безбородого обличчя, вухо, частина шапки волосся з прилеглою частиною німба. Первісний рису-

нок не простежується. Вся площа німба, волосся і обличчя були покриті жовтою вохрою, по ній коричневою фарбою прокладений локальний колір волосся і, мабуть, одночасово позначені деталі, які не збереглися. Потім по овалу тонким мазком розбіленої зеленої землі прокладена тїнь, світлова частина покрита густим розбіленим шаром вохри, що повністю перекриває первісну прокладку і м'яко зтушовується із зеленою тінню. Заключний рисунок виконано кількома кольорами, з яких збереглися коричнева обводка овала і чорна лінія, яка окреслює шапку волосся. Німб ще раз профарбований жовтою вохрою, і цією самою вохрою графічно намальовані пасма волосся.

На фрагменті обличчя з Софійського музею (СМАА-№ 7769) збереглися лише пасма волосся і незначна частина овала обличчя. Тут добре простежується попередній рисунок, який виконано темно-червоною вохрою. Потім площа обличчя і волосся перекривалися прозорим шаром червоної вохри, поверх якої волосся зафарбовано сірим кольором, а обличчя — розбіленим тоном підкладочної вохри. Пасма волосся прорисовані білилами.

Щоб доповнити розгляд цього фрагментованого матеріалу, звернемося до опису Н. П. Сичовим фрагмента із зображенням двох очей. Підкладкою для цього обличчя служила сіро-зелена фарба. На світловій частині нанесена м'якими мазками жовта вохра. По ній прокладений світліший шар жовто-рожевої вохри. Заключний рисунок виконано коричневою фарбою; брови підкреслені чорною; складки верхніх повік, слізниця і тїньова сторона носа наведені малиновим кольором. На білках очей накладені мазки чистих білил²³.

Порівнюючи між собою описані вище фрагменти облич, бачимо істотні відмінності між ними в техніці моделювання та стилістиці. На фрагментах з Історичного музею та опублікованого Н. П. Сичовим помітне досить розвинене світлотїньове моделювання, причому в тїньових місцях первісна прокладка залишена незафарбованою. На фрагменті з Софійського музею (рис. 4, б) первісна прокладка повністю перекрита щільним шаром світлового тону. Крім того, порівняно з фрагментом з Історичного музею він має більш активний заклучний рисунок, що надає зображенню певні риси графічності.

Колористичне вирішення чотирьох облич також було різним. Фрагмент з Історичного музею має сіро-вохристі світлові частини, сірі напівтони і червонуваті тїні. Фрагмент із Софійського музею із зображенням вуха має суцільне жовто-вохристе забарвлення з незначними зеленкуватими тїнями. Фрагменту із зображенням очей, згідно з кольоровою копією, опублікованою Н. П. Сичовим, притаманний контраст хо-

Рис. 4 (а, б). Київ. Десятинна церква. Фрагменти зображень облич (розпис X ст.).

лодних зелених тіней і теплих вохристо-жовтих та рожевих висвітлень. Фрагмент з пасмом волосся, очевидно, мав суцільне рожеве забарвлення. Колір німбів також не був одноманітним. В Державному Ермітажі зберігається кілька фрагментів кіл німбів, що зафарбовані жовтою або червоно-коричневою та рожевою вохрами.

Цікавим може бути зіставлення фрагментів із зображенням фігур Десятинної церкви з живописом інших пам'яток і передусім найбільш близьким Десятинній церкві у хронологічному відношенні розписом Софійського собору у Києві. Дослідження первісного рисунка показує, що на фрагментах із Десятинної церкви він має колір червоної вохри. Такий колір первісного малюнка — традиційний для давньоруського монументального живопису. В софійських розписах, в різних частинах собору первісний малюнок виконувався чорною фарбою. Але як виключення первинний малюнок червоною фарбою зустрічається в деяких зображеннях і тут.

Порівнюючи свого часу фрагмент із зображенням обличчя з двома очима із софійським розписом, Н. П. Сичов зробив висновок про їх відмінність у стилі та техніці²⁴. Але живопис обличчя у софійських розписах не може бути охарактеризований однозначно ні у відношенні техніки, ні стилістично. Після повної розчистки софійських розписів від масляної фарби це очевидно. З цього приводу В. Н. Лазарев писав, що серед фрескістів Софійського собору були майстри різних напрямів²⁵. На основі наявного матеріалу можна зробити аналогічний висновок і відносно живопису Десятинної церкви. Що торкається конкретних аналогій між обома пам'ятками, то незважаючи на обмежену кількість матеріалів Десятинної церкви, їх можна виявити. У наш час Г. Н. Логвин, на противагу Н. П. Сичову відзначає, що фрагмент з двома очима виключно близький у стилістичному відношенні софійським розписам²⁶. Те саме можна сказати і щодо техніки його виконання, яка знаходить аналогію в обличчях розписів вітваря Петра та Павла Софійського собору (з них найбільш збережене обличчя сотника Корнілія). Техніка моделювання суцільним шаром світлової фарби, що повністю перекриває первісну прокладку, яку бачимо на фрагменті із зображенням вуха із Десятинної церкви, має аналогії у більшості обличчя у софійських розписах. Фрагмент з Історичного музею із зображенням одного ока у технічному відношенні дуже близький до обличчя апостола Павла на лопатці стовпа в нефі Петра та Павла. Останній модельований по такій же схемі напівпрозорими шарами фарби, але між ними зображеннями спостерігаються деякі відмінності в кольорі.

Живопис фрагментів зображень одягу з їх площинно-графічною трактовкою зборок за технікою та манерою виконання також ідентичний розписам Софійського собору.

Отже, досліджені фрагменти штукатурки із залишками розпису Десятинної церкви дають можливість зробити такі висновки. Техніка виготовлення розчину штукатурок розписів і мозаїк Десятинної церкви серед збережених пам'яток найближчу аналогію знаходить в штукатурках розписів Софійського собору в Києві. Порівняння фрагментів орнаментів Десятинної церкви з орнаментами Софійського собору свідчить, що взірцями для них були одні і ті самі, або дуже подібні зразки. Техніка та стиль виконання зображень фігур дає підставу вбачати генетичні зв'язки живопису Десятинної церкви та Софійського собору. Це тим більш вірогідно, що дослідження датованих графіті свідчать на користь ранньої дати (тобто ближчої до часу спорудження Десятинної церкви) будівництва Софійського собору в 1017—1037 рр., яка відома по деяким спискам Новгородського літопису²⁷. Тому цілком ймовірно, що в Софійському соборі працювали майстри, які були спадкоємцями традиції стінного малярства Десятинної церкви.

Фрагменты стенной живописи Десятичной церкви в Киеве

Резюме

В статье рассматриваются фрагменты монументальной живописи, обнаруженные при раскопках разных лет зданий Киевского детинца. Приводятся результаты химических и петрографических исследований штукатурных растворов. На этой основе выделена группа фрагментов, которые могли являться остатками росписи Десятичной церкви. Дается технологическое описание сохранившихся остатков ее живописи. Проводится их сравнение с другими памятниками монументальной живописи.

- ¹ Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2. — С. 15—20.
- ² Там же. — С. 20.
- ³ Там же. — С. 25—49.
- ⁴ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982. — С. 30—32; Красовский И. С. Реконструкция плана Десятичной церкви // СА. — 1984. — № 3. — С. 181—189.
- ⁵ Айналов В. Д. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятичной церкви // Тр. XII Археол. съезда в Харькове. — М., 1905. — Т. 3. — С. 5—6.
- ⁶ Каргер М. К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве. // Тр. Всерос. Акад. художеств. — 1947. — Т. 1. — С. 15—35.
- ⁷ Холостенко Н. В. Памятник древнерусской пластики (Фрагмент рельефа Богоматери с младенцем из Десятичной церкви в Киеве) // Искусство. — 1969. — № 6. — С. 49—51.
- ⁸ Сычев Н. П. Древнейший фрагмент русско-византийской живописи // *Semiparium Kondakovianum*. — Prague, 1928. — Т. 2. — С. 90—104.
- ⁹ Каргер М. К. Древний Киев. — Табл. XI—XII.
- ¹⁰ Стрilenko Ю. М. Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів в Софії Київській // Стародавній Київ. — К., 1972. — С. 196—197; Тоцька І. Ф. Про час виконання розписів галереї Софії Київської // Там же. — С. 192.
- ¹¹ Корзукіна Г. Ф. Дневник, 01.07.1939—29.08.1939 // НА ІА АН УРСР. — Ф. 20. — № 60 (ІА № 49).
- ¹² Айналов В. Д. Эллинистические основы византийского искусства. — Спб., 1900. — С. 156—157.
- ¹³ Логвин Г. Н. Софія Київська. — К., 1971. — Табл. 23.
- ¹⁴ Wetzman K. Die Byzantinische Buchmalerei des 9 und 10 Jahrhunderts. — Berlin, 1935. — S. 22; Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. — М., 1060. — С. 132.
- ¹⁵ Wetzman K. Die Byzantinische Buchmalerei. — Abb. 112—113, 203, 243, 247.
- ¹⁶ Frantz M. Allison. Byzantine illuminated ornament // *The art bulletin*. — New York, 1934. — Vol. 26, Table VII, 12; X. 15; XI, 2, 3, 4, 5, 6, 15. — P. 57.
- ¹⁷ Мнацаканян А. Ш. Армянское орнаментальное искусство (Возникновение и идейное содержание основных мотивов): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Тбилиси, 1963. — С. 13.
- ¹⁸ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. — М.; Л., 1948. — С. 226—289.
- ¹⁹ Логвин Г. Н. Софія Київська. — Табл. 215—216, 250.
- ²⁰ Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. — К., 1972. — Рис. 27.
- ²¹ Каргер М. К. Древний Киев. — Табл. XII.
- ²² Харламов В. А. Исследование каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева, 1978—1983 гг. — Киев, 1985. — С. 114—115.
- ²³ Сычев Н. П. Древнейший фрагмент ... — С. 94—95.
- ²⁴ Там же. — С. 96.
- ²⁵ Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси // История русского искусства. — М., 1953. — Т. 1. — С. 188.
- ²⁶ Логвин Г. Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве // Памятники культуры. Новые открытия: Ежегодник 1977. — М., 1977. — С. 181.
- ²⁷ Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв. — Киев, 1976. — С. 246, 251.

Б. А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ, О. В. СЕРОВ

Пам'ятки давньоруського часу поблизу с. Миколаївка на Росі

У 1981 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери досліджувала Зміївні вали в районі селища Стеблів Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Тут вал проходить по лівому березі Росі й безпосередньо пов'язаний з комплексом пам'я-

ток давньоруського часу поблизу с. Миколаївка, який складається з городища, двох селищ на лівому та правому березі річки і двох могильників — правобережного ґрунтового і відкритого у 1981 р. лівобережного курганного.

Городище Миколаївського комплексу відоме з середини ХІХ ст. Так, Г. Фундуклей писав, що воно знаходиться вище Стеблева на лівому березі Росі і обведено двома концентричними валами. Він пов'язував це городище з місцем, де стояв у 1648 р. польський обоз під час Корсунської битви¹. В «Археологічній карті Київської губернії» городище локалізується в п'яти верстах від Стеблева в напрямку до с. Москаленок, на березі Росі. Воно в плані шестикутне, 188 сажень навкруги².

Довгий час городище залишалося поза увагою дослідників. Лише у 1946 р., проводячи розвідки в басейні Росі і Тясмину, його оглянув П. М. Третьяков³. Городище знаходиться за 4 км на північний захід від Стеблева, на краю лівого високого (до 5—6 м) берега Росі. У плані воно мало чотирикутні обриси, розмірами 124×100 м. Невисокий валоподібний насип обмежував городище з північного та західного боків. Його схили, звернуті у бік річки, дуже стрімкі.

Після спорудження на початку 50-х років Стеблівської ГЕС рівень води в Росі піднявся на 10—12 м. Пішли під воду заплавні луки, зник перешийок, який у давнину поєднував городище з лівим берегом. Саме городище частково було затоплене і перетворилося на невеликий острів.

На час обстеження у 1981 р. від нього лишилася лише ділянка, що простяглася з північного сходу на південний захід, площею близько 0,5 га і густо поросла верболозом. В західній частині острова помітне невисоке підвищення — залишки валу городища.

Під час шурфовки встановлено, що культурний шар, потужністю до 0,3 м, добре насичений фрагментами кераміки ХІ—ХІІІ ст. У деяких місцях простежувався шар сажі і вугілля. Очевидно, укріплення згоріли під час ворожого нападу, простежити якусь закономірність у поширенні і більш точній стратиграфії культурного шару не вдалося, бо на глибині 0,3—0,4 м від сучасної поверхні виступала вода. Певне уявлення про зовнішній вигляд і план Миколаївського городища дає схематична ілюстрація у праці І. Фундуклея.

У 1954 р. давньоруська експедиція під керівництвом В. Й. Довженка, проводячи розвідки в Пороссі, виявила біля городища (на той час уже затопленого водою) два давньоруські селища — на правому і лівому березі Росі⁴.

В 1956 р. ця ж експедиція досліджувала правобережне селище та ґрунтовий могильник біля нього. У археологічній літературі з'явилося лише коротеньке повідомлення про результати цих робіт⁵. На жаль, основна маса археологічного матеріалу не була опублікована.

В результаті досліджень 1956 р. встановлено, що правобережне селище площею понад 3 га займало всю низовину, яка примикає до річки у місці повороту Росі на захід, омиваючи городище⁶. Вище селища, на північний захід, на похилому правому березі Росі, знаходився давньоруський ґрунтовий могильник, безпосередньо пов'язаний з селищем та городищем (рис. 1).

На правобережному селищі було досліджено дві господарські ями, гончарну піч та житло. За речовим матеріалом селище датується ХІ—ХІІІ ст. Особливу увагу серед кераміки привертають горщики з увігнутими всередину денцями та горщики з прямою горловиною. Їх знаходили поряд з типовими для Середнього Подніпров'я горщиками ХІ ст., вінця яких були оформлені у вигляді широкого «манжета». Автори звіту (В. Й. Довженко і М. П. Кучера) встановили, що ця група кераміки західнослов'янського походження.

На ґрунтовому могильнику заклали шість траншей, в них виявлено 24 поховання, що знаходилися на невеликій глибині — від 0,30 до 0,85 м. Крім одного, всі інші являли собою випростані трупокла-

дення на спині, орієнтовані головою на захід, часом з невеликим відхиленням на північ. Положення рук різне: на грудях, вздовж тулуба, одна вздовж тулуба, а друга піднята до верху, одна вздовж тулуба, а друга покладена на груди.

Серед супроводжуючого інвентаря виділялися прикраси з поховань № 2, 3, 18. Це срібні скроневі кільця, один кінець яких вигнутий у формі літери S (рис. 2, 1—4). Поодинокі знахідки такого типу прикрас відомі на могильниках східних слов'ян, проте найбільшого поширення вони набувають на західнослов'янській території, особливо у Польщі, в X—XIII ст.⁷ В. Й. Довженок і М. П. Кучера дотримувалися думки, що речі з чіткою західнослов'янською атрибуцією могли потрапити в Поросся лише в першій половині XI ст., коли Ярослав Мудрий переселив сюди з Червенських міст полонених поляків⁸.

На лівобережному селищі лише у 1981 р. проведено невеликі за об'ємом археологічні роботи. Воно займало край надзаплавної тераси лівого берега Росі. Його розміри 600×200—300 м, площа — близько 15 га. У північній частині селища помітне невелике пониження у вигляді долини, що відокремлює його від курганного могильника (рис. 3). Потужність культурного шару селища 0,15—0,30 м. Тут знайдено значну кількість давньоруської кераміки XI—XIII ст., шлаки, каміння. У південно-східній частині селища виявлено черепки посуду епохи бронзи та скіфського часу.

На площі поселення проходила траса Змієвого валу, який на даний час сплановано щорічною оранкою. Для визначення конфігурації валу в створі його можливого продовження було закладено близько 20 траншей, за допомогою яких зафіксовано розміщення рову. Траншеї перерізали культурний шар селища, завдяки чому було визначено час його існування⁹. Зміїв вал насипано на культурних нашаруваннях XI і частково початку XII ст. Підйомний матеріал XI ст. знайдено на усій площі селища, а матеріал XII—XIII ст. концентрується лише у прибережній частині. Тут було відкрито господарську будівлю, що являла собою котлован прямокутної форми з заокругленими краями, викопаний у жовтому материковому піску (рис. 4). Розміри котлована 1,5×2 м, глибина від сучасної поверхні 0,9 м. Нижче рівня «підлоги» знаходилася яма грушеподібної форми, глибиною 0,20 м. У заповненні будівлі знайдено значну кількість каміння, кісток тварин і риб, фрагментів кераміки, залізний обруч від дерев'яного відра, залізне кільце, цвяхи, а також золу та вугілля від згорілого дубового дерева. На дні будівлі виявлено розвал трьох керамічних посудин, одну з яких вдалося повністю реставрувати. Це порівняно високий (до 25 см) горщик з високими крутими плічками, що рельєфно переходить у шийку і закінчується короткими сильно відігнутими назовні вінцями з валикоподібним потовщенням й закраїною по внутрішньому краю. Діаметр горщика по вінцях — 14 см, дна — 10 см, а товщина стінок — до 3 мм. Такий тип посуду добре відомий на усіх давньоруських землях і датується XII—першою половиною XIII ст. (рис. 2, 5).

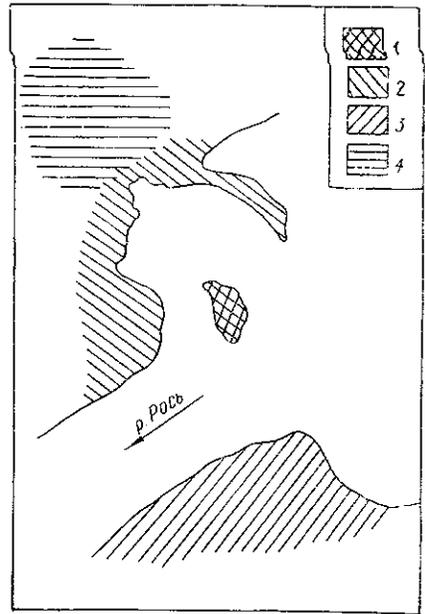

Рис. 1. Схематичний план розміщення пам'яток давньоруського часу в районі с. Миколаївка.

Умовні позначення: 1 — залишки городища; 2 — селище на правому березі Росі; 3 — селище на лівому березі Росі; 4 — ґрунтовий могильник.

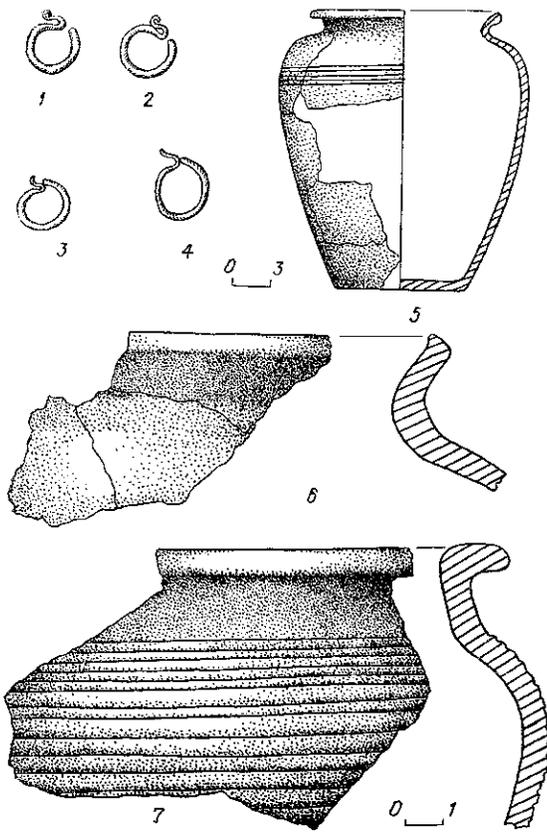

Рис. 2. Інвентар:

1—4 — срібні есоподібні скроневі кільця з правобережного ґрунтового могильника; 5 — горщик XII—середина XIII ст. з господарської будівлі лівобережного селища; 6, 7 — фрагменти кераміки з насипу кургана № 3.

південних схід. На площі близько 1,5 га (250×65 м) нами зафіксовано 248 курганных насипів (рис. 3). Північно-західний край могильника обмежований Змієвим валом, а південно-східний кінець зникає перед огорожею бази відпочинку «Дубки». Раніше, безсумнівно, могильник займав і південну площу, де зараз знаходиться поле. Так, у траншеї № 18, за 40 м від південно-східного кінця могильника, було знайдено людські кістки і кераміку XI—XII ст., які, безперечно, походять з розораних курганів.

Збережені кургани дуже розпливчасті, більшість із них ледве помітні у вигляді невеликих дюнних підвищень без чітких обрисів. Як правило, курганні насипи мають видовжену форму внаслідок глибокої оранки плантажним плугом під час посадки молодого соснового лісу. Переважна більшість із них має 6—7 м у діаметрі, іноді до 12—15 м. Висота різна — від 0,2 до 1,5 м. Нами було розкопано три кургани у різних частинах могильника.

Курган № 1 знаходився у південно-східній частині могильника, діаметром 7 м. Курган було насипано з жовтого піску. Материковий білий пісок залягав на глибині 0,9 м від вершини кургану (рис. 5, I—III). При зачистках насипу і материка могильна яма не простежувалася. На глибині 1,5 м від вершини кургану, майже у його центрі, виявлено кістяк молодої жінки, віком 18—20 років*, який лежав

Невеликі за обсягом археологічні дослідження на лівобережному селищі утруднюють визначення його розмірів у різні періоди існування. Проте деякі висновки зробити можна. Усього на поселенні знайдено 238 вінець від давньоруських посудин. На думку М. П. Кучери, у XII—XIII ст. поселення значно зменшується у розмірах, бо з 238 вінець 168 відносяться до XI ст. і лише 70—до XII—XIII ст.¹⁰

Деяка частина ранньої кераміки XI ст. лівобережного селища, як і правобережного, має явно виражені західнослов'янські типологічні ознаки-горщики з циліндричною шийкою, увігнуті до середини денця. Отже, можемо зробити висновок, що серед матеріалів XI ст. обох селищ має місце стійкий західнослов'янський елемент.

У 1981 р. поряд із селищем було відкрито курганний могильник, що знаходився у лісі на північний захід від поселення і витягнутий з північного заходу на

* Статевовікові визначення провів співробітник Інституту археології АН УРСР П. М. Пожас.

випростано на спині, орієнтований головою на захід (рис. 5, IV). Кістки рук витягнуті вздовж тулуба, череп лицьовою стороною повернутий вправо. Поховальний інвентар відсутній.

Курган № 2 знаходився на північно-західному краю могильника. Він мав овальну форму, діаметром $8,0 \times 9,0$ м, висотою 0,8 м, товщина жовтопіщаного насипу 80—85 см, нижче йшов білий пісок (рис. 6, I—II).

На глибині 1,55 від вершини кургану і дещо північніше його центру виявлено кістяк чоловіка віком 35—45 років. Як і в першому кургані, контури могильної ями не простежувалися. Поховання на спині випростано, руки вздовж тулуба, орієнтація західна (рис. 6, III). Довжина кістяка 1,75 м. Біля його лівого стегна знайдено дуже окислений залізний ніж з прямою спинкою і шилоподібним черешком для насадки на руків'я. Очевидно, небіжчик знаходився у дерев'яній домовині, яка повністю зітліла. На користь такого припущення вказує знахідка трьох залізних кованих цвяхів (ними була прибита кришка домовини), знайдених біля правої та лівої кісток передпліччя, а також кісток пальців лівої стопи.

Курган № 3 розташований у центральній частині могильника, діаметром $7,0 \times 8,5$ м, висотою 1,2 м (рис. 7, I—II). В насипу кургану трапилися великі фрагменти від чотирьох давньоруських керамічних посудин (рис. 2, 6—7).

Очевидно, посуд був розбитий під час трізни

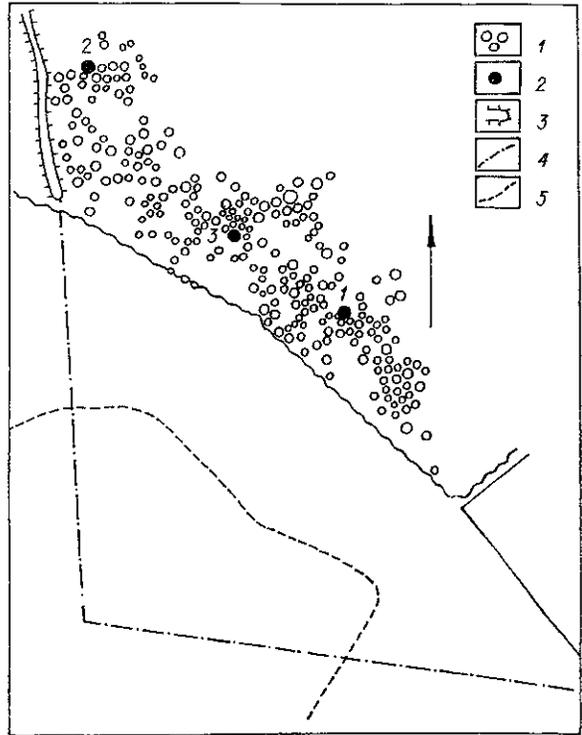

Рис. 3. Пам'ятки давньоруського часу біля с. Миколаївка на лівому березі Росі.

Умовні позначення: 1 — кургани; 2 — розкопані кургани; 3 — Зміїв вал; 4 — траса спланованого валу; 5 — межа культурного шару селища.

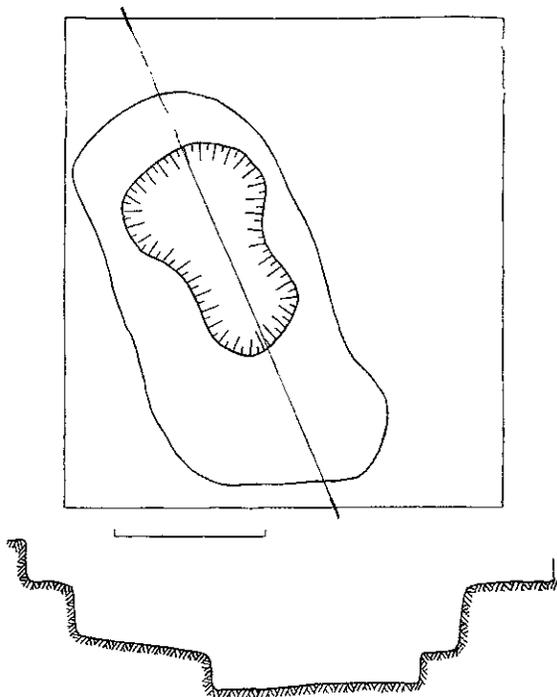

Рис. 4. План та профіль господарської будівлі з лівобережного селища.

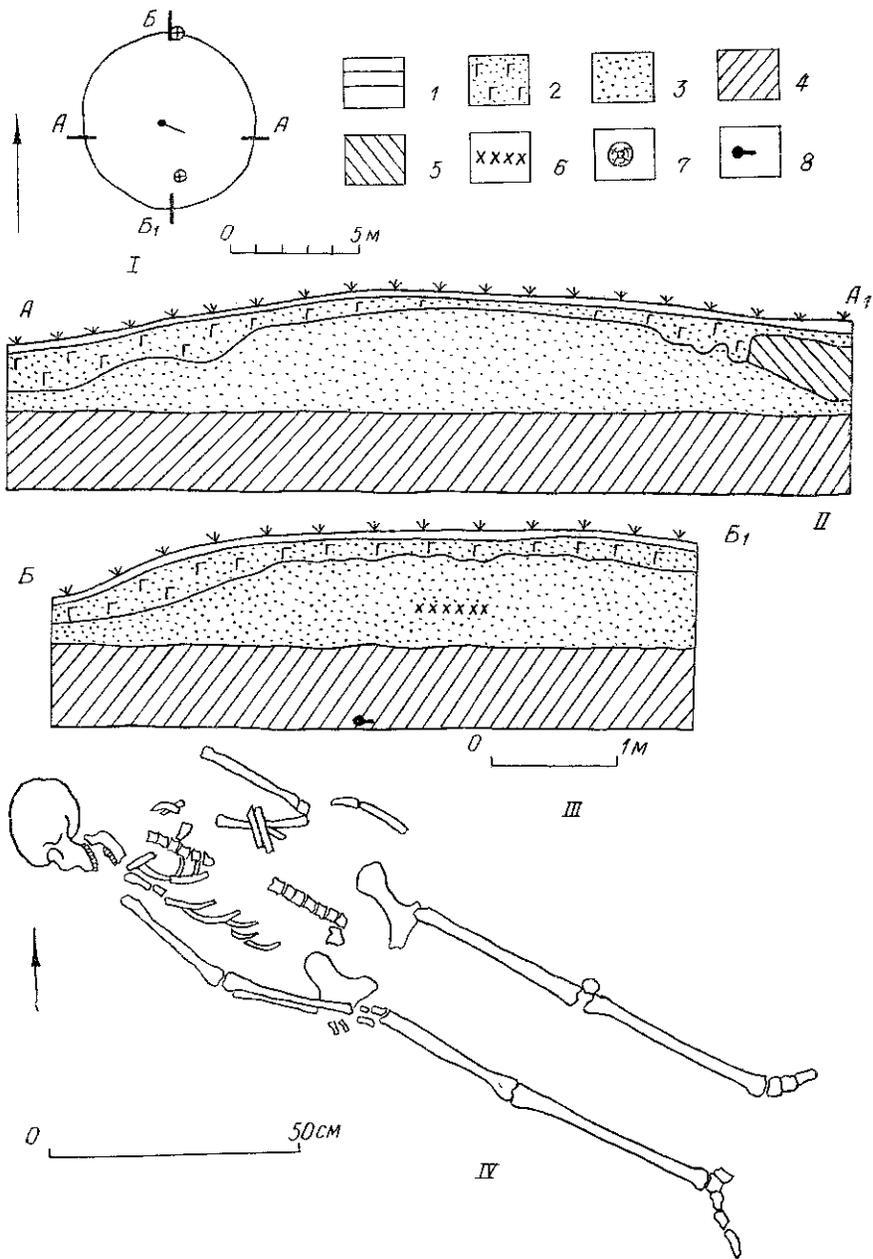

Рис. 5. Курган № 1:

I — план кургану; II, III — профілі бровок; IV — план поховання.

Умовні позначення: 1 — дерновий шар; 2 — сірувато-жовтий гумусований пісок; 3 — жовтий пісок; 4 — білий пісок; 5 — темно-сірий пісок; 6 — викид; 7 — дерево; 8 — поховання.

і в ритуальних цілях розсіяний в насипу кургану при його спорудженні. Усі фрагменти з насипу кургану № 3 сформовані на гончарному крузі, але вражають своєю архаїчністю. Товщина стінок сягає 6—7 мм, тісто містить значну кількість жорстви з розтовчених мінеральних порід, піску, слюди. Привертає увагу один із фрагментів горщика (рис. 3, 7), який має вертикальну шийку та горизонтально відігнуті вінця. Його тулуб густо вкритий лінійним орнаментом. Мабуть, такий тип посуду слід датувати серединою — другою половиною XI ст.

Під курганним насипом виявлено два поховання. Як і у попередніх випадках, контури могильних ям не простежувалися.

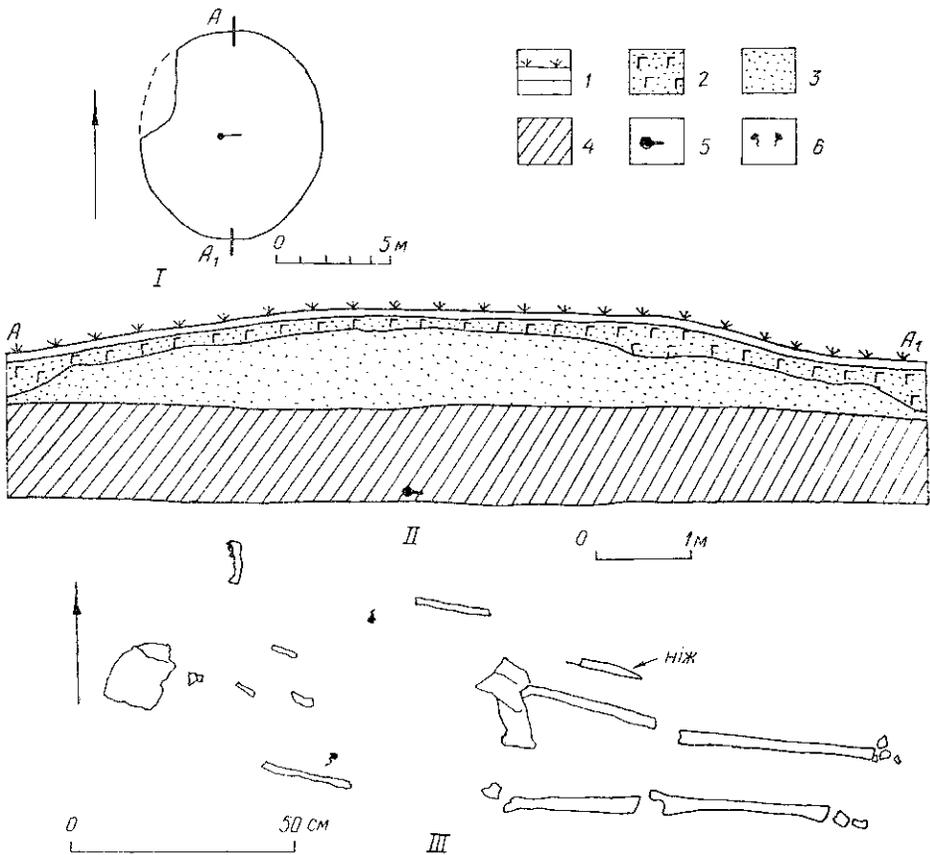

Рис. 6. Курган № 2:

I — план кургану; II — профіль бровки; III — план поховання.

Умовні позначення: 1 — дерновий шар; 2 — сірувато-жовтий гумусований пісок; 3 — жовтий пісок; 4 — білий пісок; 5 — поховання; 6 — цвяхи.

Поховання 1 знаходилося в 3 м на північ від центру кургану, на глибині 1,6 м від його вершини. Поховання дитяче, погані збереженості — череп роздавлений, кістки тулуба і таза не збереглися, а кістки рук та ніг напівзтіли (рис. 7, III). Поховання орієнтоване головою на захід. Зліва біля таза знайдено окислений залізний ніжик, аналогічний ножику з кургану № 2.

Поховання 2 знаходилося майже у центрі кургану, на тій же глибині, що й перше. Похований — чоловік віком 54—55 років, кістяк доброї збереженості, орієнтація західна, руки лежали вздовж тулуба. Супроводжуючий інвентар відсутній (рис. 7, IV).

Фрагментарність робіт на могильнику затруднює його датування. Значна кількість курганів вказує на тривалість існування як могильника, так і поселення. Очевидно, курганний могильник синхронний селищу і городищу і датується XI—серединою XIII ст. Безсумнівно, Миколаївський курганний могильник належав східнослов'янському населенню. Поховання в підкурганних ямах займають в основному лише регіон Середнього Подніпров'я і вже давно трактуються дослідниками як полянські. Для них характерна надзвичайна бідність поховального інвентаря (до 2/3 всіх розкопаних курганів безінвентарні), а всі речі, знайдені в ямних підкурганних похованнях, мають дуже широке поширення й відомі на всіх східнослов'янських землях¹¹. На думку І. П. Русанової, мала кількість знахідок і відсутність специфічного набору прикрас являють найважливішу особливість полянських курганів¹². Поховальний обряд Миколаївських курганів різко відрізняється від по-

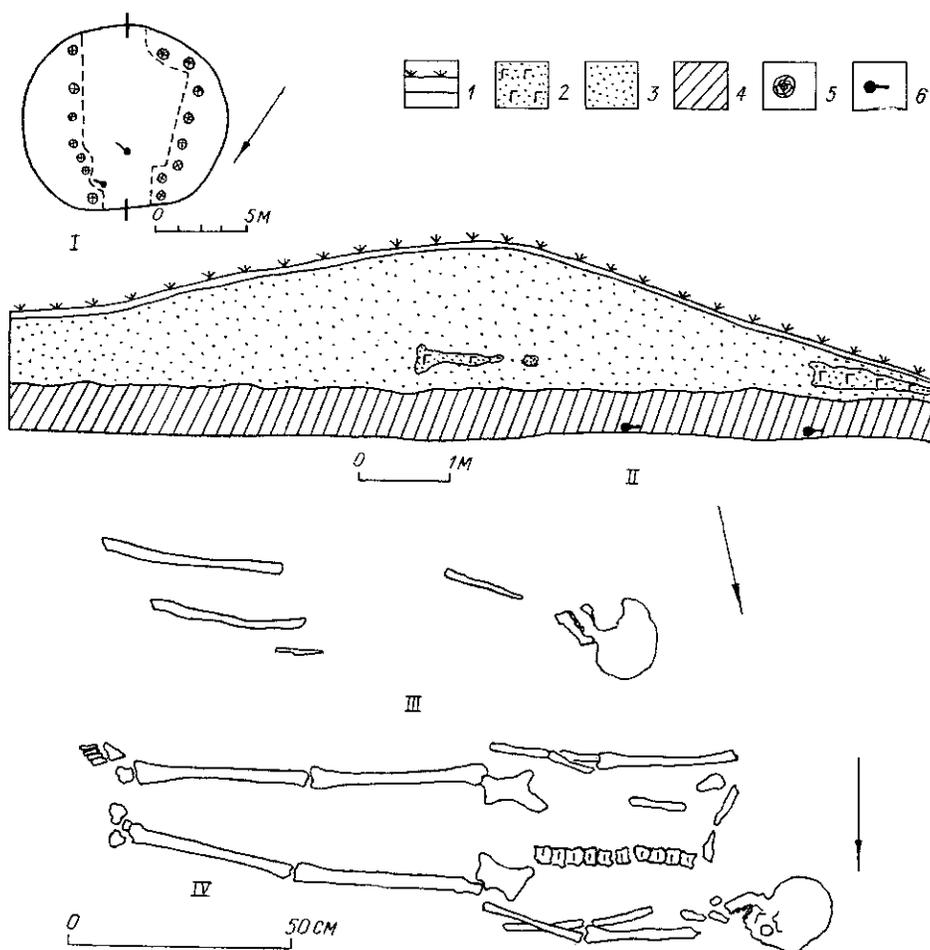

Рис. 7. Курган № 3:

I — план кургану; II — профіль бровки; III — план поховання № 1; IV — план поховання № 2. Умовні позначення: 1 — дерновий шар; 2 — сірувато-жовтий гумусований пісок; 3 — жовтий пісок; 4 — білий пісок; 5 — лісові насадження; 6 — поховання.

ховального обряду синхронних їм курганів кочовиків Поросся¹³, що ще раз підтверджує його слов'янську атрибуцію.

Давньоруський курганий могильник з трупопкладеннями в ямах поблизу с. Миколаївка є найбільш південною пам'яткою такого типу в середній та нижній течії Росі, де до останнього часу ми знали лише ґрунтові могильники власне в самій Миколаївці, а також у Білій Церкві, Саварці, Хуторі Половецькому та Набутові¹⁴.

Навіть невеликі за обсягом археологічні дослідження 1956 і 1981 рр. показали, що комплекс пам'яток давньоруського часу неподалік с. Миколаївки є унікальним для даної території. Городище, два селища, ґрунтовий і курганий могильники свідчать про те, що в XI—XIII ст. тут існував значний центр Поросся. Життя на ньому починається в XI ст. Це дуже добре узгоджується з літописним повідомленням про те, що в 1032 р. Ярослав Мудрий почав будувати «городи» по Росі¹⁵. Як відомо, роком раніше Ярослав разом зі своїм братом Мстиславом повернули назад Червенські міста по Західному Бугу, захоплені 1018—1031 р. Болеславом Хоробрим. Брати в Червенських містах захопили поляків, які проживали тут, привели полонених у Русь і розділили їх між собою. «Посади Ярослава своя по Рси, и суть до сего дне», — повідомляє літописець¹⁶.

Мабуть, слід погодитися з думкою польського археолога Г. Яж-джевського, який вважає, що Ярослав переселив у Поросся нечітко

диференційовану в етнічному і політичному відношенні частину населення цих давньоруських міст¹⁷.

Саме ця група населення, на нашу думку, могла залишити у Пороссі речі, характерні для західнослов'янської матеріальної культури — своерідний посуд, прикраси і т. п. На матеріалах Миколаївки видно, що вони хронологічно не виходять за рамки XI ст. і співіснують зі старожитностями, типовими для цього періоду на території Середнього Подніпров'я. Отже, напрашується висновок, що полонених поляків Ярослав Мудрий розселив на нових землях разом із населенням із східнослов'янських територій. Уже наприкінці XI—на початку XII ст. матеріальна культура у цьому регіоні нівелюється. У комплексах XII—XIII ст., як на правобережному, так і лівобережному селищах, не знайдено ніяких речей, відмінних від аналогічних предметів з інших давньоруських територій. Мабуть, уже на початку XII ст. вихідці із західнослов'янських земель повністю сприйняли матеріальну культуру Київської Русі і становили в етнічному відношенні разом зі східнослов'янським населенням єдиний масив.

Отже, при наступних археологічних дослідженнях комплекс пам'яток давньоруського часу поблизу с. Миколаївка обіцяє стати одним із опорних у вивченні соціально-економічних, політичних та етнічних процесів, які відбувалися у Пороссі у давньоруський період. Якнайшвидше його вивчення диктують об'єктивні причини: щорічна оранка та розмив берегів водами Стеблівської ГЕС псує культурний шар селищ, а лісові насадження і будівництво баз відпочинку в зоні курганного могильника загрожують його існуванню.

Б. А. ЗВИЗДЕЦКИЙ, О. В. СЕРОВ

Памятники древнерусского времени у с. Николаевка на Руси

Резюме

Статья посвящена вводу в научный оборот некоторых результатов исследований интереснейшего памятника древнерусского времени у с. Николаевка на Руси. Это остатки городища, двух селищ на правом и левом берегу Руси, а также двух могильников — правобережного грунтового и левобережного курганного, обнаруженного и частично исследованного в 1981 г.

Археологический материал дает возможность утверждать, что жизнь на городище возникает в первой половине XI в. Среди ранних материалов селищ, а также грунтового могильника выделяются некоторые категории вещей (керамика, украшения), не имеющие аналогий среди синхронных им материалов из других пунктов в Среднем Поднепровье. Установлено, что они происходят из западнославянских земель и сосуществуют с вещами, типичными для древнерусской культуры XI в. Таким образом, впервые археологические работы подтвердили летописное известие о переселении в 1031 г. Ярославом Мудрым в Поросье какой-то части населения из района Червенских городов по Западному Бугу.

Комплексы XII—XIII вв. дали находки, характерные для этого периода во всех древнерусских землях, что позволяет сделать вывод о нивелировке материальной культуры в этом регионе и ассимиляции инородного населения коренным восточнославянским.

¹ *Фундуклей И.* Обзорные могил, валов и городищ Киевской губернии. — Киев, 1848. — С. 22.

² *Археологическая карта Киевской губернии.* — М., 1895. — С. 97.

³ *Трегьяков П. Н.* Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину // АП УРСР. — 1949. — Т. 1. — С. 228.

⁴ *Довженко В. И.* Городища и селища по Руси и Россаве (по материалам разведок 1954 г.) // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5. — С. 228.

⁵ *Довженко В. И.* Раскопки древнерусских памятников на Руси в 1956 г. // Там же. — Вып. 8. — С. 154.

⁶ *Довженко В. И., Кучера М. П.* Отчет о работе древнерусской экспедиции 1956 г. на Руси // НА ИА АН УССР. — 1956/12в. — Ф. Э. № 2810. — С. 45—56.

⁷ *Musianowicz K.* Kablachki skroniowe — proba typologii i chronologii // Swiatowit. — Warszawa, 1949. — Т. 20. — С. 132—154.

⁸ *Довженко В. И., Кучера М. П.* Указ. соч. — С. 56.

⁹ Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов Среднего Поднепровья в 1981 г. // НА ИА АН УССР. — 1981 / 16. — Ф. Э. № 2027. — С. 22—37.

¹⁰ Там же. — С. 32.

¹¹ Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв. // СА. — 1961. — № 3. — С. 67—68.

¹² Русанова И. П. Курганы поляня X—XII вв. // САИ. — 1966. — Вып. ЕІ-24 — С. 11, 17.

¹³ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — 1958. — № 62. — С. 153—186.

¹⁴ Моця О. П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів // Археологія. — 1979. — Вип. 30. — С. 36.

¹⁵ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 101.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Jazdzewski K. Chermnie—Cherwieniu // Archeologia Polski. — Warszawa; Wrocław, 1959. — Т. 4. — З. 1. — S. 91.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ, В. В. ШУМАКОВ

Нова знахідка вислої печатки на околицях Києва

У липні 1984 р. поблизу с. Хотянівка (Броварський район, Київська область) була знайдена висла печатка епохи Київської Русі. Місцевість, де трапилася знахідка, колись входила до володінь Микільсько-Пустинного монастиря — одного з найбільших на Україні. Цей монастир виник, правдоподібно, ще в XI ст. при Миколаївській церкві, спорудженій на Аскольдовій могилі¹.

Найдавніша Миколаївська церква, збудована ще в IX ст., проіснувала менше століття і була зруйнована в 970—971 рр.² Але згодом на її місці було споруджено новий храм, що й став осередком чернецького співжиття.

Позиції Микільського монастиря зростали досить активно; ще до навали орд Батия він перетворився на поважну інституцію, що відіграла помітну роль у суспільному житті давньоруської столиці. Поступово монастир став великим землевласником-феодалом. Головна його садиба містилася на Печерському плато (де нині Київський палац піонерів), але великі угіддя мав на лівому березі Дніпра, в районі гирла Десни. Саме в межах цих володінь і трапилася знахідка, про яку йдеться.

Трапилася вона в урочищі Орининська гірка, на правому березі Десни, приблизно на відстані 1 км від річкового русла (де пристань «Микільська пустинь»), поблизу руїн колишньої монастирської дзвіниці. Ця місцевість (на відстані близько 15 км від міста) являє собою ділянку заплави, порослу травою та бур'яном, що влітку підноситься на 3 м над рівнем води. Навесні здебільшого заливається повінню. Нині тут розташована база відпочинку заводу «Арсенал».

Знахідка трапилася під час роботи земснаряда, який вивернув на поверхню пласт культурного шару з матеріалами різного часу, в тому числі й давньоруського. Знайдено, зокрема, хрестики, сережки, вістря до стріл, вогнива, монети пізнього часу тощо. Печатку було виявлено під корінням дерева, оголеним повінню (рис. 1, 2).

Печатка діаметром 18—20 мм належить до типу, добре відомого в науці, — з написом «Господи, помози...» Наш екземпляр відзначається доброю збереженістю, хоча має краї, частково обрізані. Опис речі:

Аверс: напис в чотири рядки

ГНПО
МОЗН [Р]
ΔΒΣCBO
MꙋDMH

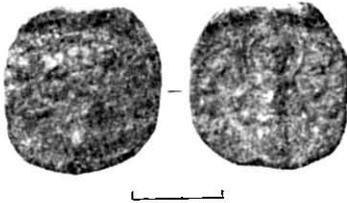

Рис. 1. Печатка з с. Хотянівка.

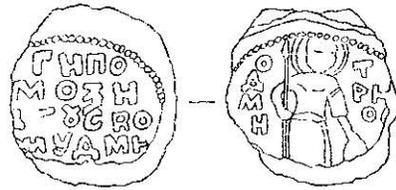

Рис. 2. Печатка з с. Хотянівка (прорис).

Напис збито донизу, тому зверху залишилося трохи вільного місця. Довкола літер — бордюр з крапок.

Добра збереженість печатки підкреслює вади виконання. Перший рядок ГН ПО МОЗН та чотири літери другого читаються бездоганно. Особливо слід виділити прекрасне відтворення літери з («земля»), що дає можливість палеографічної оцінки. Натомість привертає увагу і потребує пояснення відсутність літери Р («рци»), першої в наступному слові «рабу», для якої нібито залишено місце, але замість якої бачимо маловиразний штрих. В третьому рядку для цього знаку місця взагалі немає. Цей рядок починається літерою а («аз»). Її відбито не повністю: лівий край лишився за межами поля; отож, ідентифікація можлива за змістом (палеографічно це міг би бути А «юс малий»). Від Б («буки») збереглися лише верхня частина прямовисної мачти і горизонтальний штрих. Нижній закрут відсутній зовсім. Решта літер третього рядка читається цілком певно і жодних коментарів не потребує.

Четвертий, найнижчий рядок дійшов до нас у менш чіткому стані, бо припав на край печатки (вище відзначено, що штемпель трохи зміщений донизу). Але практично всі літери читаються певно.

Лігатура ѣ, що повинна була б відкривати рядок, відсутня, але це, мабуть, не наслідок псування, а притаманна форма напису (варіант «свому», замість «своєму» раз у раз застосовується в давньоруському письменстві). Від першої літери М («мисліте») наявна лише права половина; ліва пошкоджена після виготовлення печатки. Лігатура ъ («ук» — «оу») цілком ідентична «уку» з третього рядка. Знак Д («добро») припав на канал для мотузки, завдяки чому подекуди деформований, але щодо читання не викликає сумніву. Друге М («мисліте») та Н («іже», або «и восьмирічне») мають пошкоджені нижні частини, але ідентифікуються без будь-яких труднощів. Три останні літери, що передбачені текстом (ТРОУ), відсутні через брак місця, отже ім'я лишилося недописаним — явище досить поширене в давньоруській сфрагістиці.

Таким чином, напис звучить так: «Господи, поможи рабу своему Дмитру».

Реверс: Постаць Дмитра Солунського (до колін) із списом в правій, ліва рука сперта на щит. Довкола голови — німб. З обох сторін — напис з прямовисним розташуванням літер:

О	Т
Д	РН
Н	О[С]
МН	„

тобто: «Святий Дмитро». Всі літери читаються бездоганно, за винятком останньої С («слово»), що лишилася за межами поля (край печатки в цьому місці пошкоджений).

Зображення святих-воїнів в давньоруському образотворчому мистецтві належать до числа найбільш популярних. Це Дмитро Солунський, Феодор Стратилат і Феодор Тірон. Зокрема, дуже часто зуст-

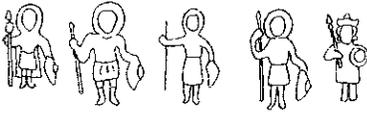

Рис. 3. Варіанти постатей святих-воїнів на давньоруських печатках.

та з іменем батька: обидві сторони були незаперечно фіксують одну особу — найправдоподібніше князівської достойності.

На спеціальну увагу заслуговує сам характер зображення, що подекуди може вважатися унікальним. По-перше, доколінне зображення взагалі трапляється дуже рідко: як правило, маємо або поясні постаті⁴, або ж — на повний зріст (часом зі зрізаними ступнями, що, очевидно, слід пояснювати прорахунками в побудові загальної композиції⁵ (рис. 3).

Але найбільш цікавим є положення правої руки, що тримає списа. Її подано трохи зігнутою, з кистю нижче ліктя, причому останній відсунуто від тулуба. Аналогію цьому варіанту відшукати не пощастило — ані в сфрагістичному матеріалі, ані серед пам'яток давньоруського образотворчого мистецтва взагалі, — крім того, що постаті воїнів із списом в наявній спадщині нараховуються сотнями. Але всі вони подають кисть правої руки віднесеною на рівні пояса, трохи вище від ліктя, або між поясом і плечем, або ж на рівні плеча; лікоть же в переважній більшості випадків зображено між списом і тулубом воїна⁶.

Саме так подано воїнів із списом на всіх зареєстрованих досі печатках. Те саме бачимо і в монументальному храмовому живопису — мозаїках і фресках. В такий спосіб трактовано сюжет, наприклад, знаменитого зображення Дмитра Солунського в Київському Золотоверхо-Михайлівському соборі⁷ (рис. 4), що може вважатися еталонним твором. Те саме — постать святого-воїна в Кирилівській церкві XII ст.⁸ і т. д. Аналогічним чином трактуються постаті з хрестами чи лабарамі.

Найближчою реплікою нашому зображенню в цьому відношенні, здається, є зображення на печатках київського князя Ізяслава Ярославича (1054—1078)⁹, але вони не можуть вважатися за повну аналогію, бо становлять собою поясні фігури. Та кисть правої руки подано на рівні ліктя, останній же, як на хотянівській б́улі, віднесено від тулуба, по той бік списа. Отже, положення правої руки взагалом відповідає нашому варіанту. Цей момент здається тим важливішим, що істотно допомагає визначенню персональної атрибуції описуваної знахідки.

Тип хотянівської печатки, як сказано, добре знаний в давньоруській сфрагістиці. В кодексі В. Л. Яніна він виділений в окрему рубрику: «Печатки з руським благозичливим написом»¹⁰. Ця категорія має досить усталені хронологічні рамки — кінець XI — перша третина XII ст.¹¹, які, власне, визначають поле атрибутивних пошуків. Звичайно, насамперед спадає думка, що публікована б́ула належить до числа князівських, а місце та умови знахідки орієнтує увагу на реєстр київських князів визначеного часу. З числа осіб, які перебували на великокнязівському столі в доординський час, християнське ім'я Дмитро мали лише двоє: вже згадуваний вище Ізяслав Ярославич (син Ярослава Мудрого) та Володимир Рюрикович (1223—1234) — син Рюрика Ростиславича з смоленського дому. До них ще можна додати Всеволода Юр'евича Суздальського (сина Юрія Довгорукого); він, правда, київським князем не був ніколи, але 1213 року перебував на новгородському столі, тісно зв'язаному з Києвом, а в 1236—1238 рр. домігся київського престолу для свого сина Ярослава Всеволодовича.

Двоє останніх — Володимир та Ярослав — відпадають з міркувань хронології: для XIII ст. печатки з поблажливими написами

річаємо їх і на вислих печатках³. Завдяки добре збереженому напису персональна атрибуція в нашому випадку не викликає сумніву: йдеться про Дмитра Солунського, який, напевно, був християнським патроном автора документа, засвідченого печаткою. Збіг імен на аверсі та реверсі виключає можливість варіанта

«Господи, поможи...» невідомі. Лишається Ізяслав Ярославич. Час його врядування, правда, теж виходить за точні хронологічні рамки, встановлені В. Л. Яніним, але не набагато; зрештою діапазон в кільканадцять років за такої точності обчислень не здається неперехідним рубежем; отже, не маємо підстав заперечувати, що перші бўли з написом «Господи, поможи...» могли з'явитися ще в 70-х роках XI ст. Тим важливішим здається факт, що порівняно близька трактовка зображення Дмитра Солунського виступає саме на печатках Ізяслава Ярославича.

Теоретично можна припустити, правда, що опублікована бўла не є великокнязівською чи навіть князівською взагалі, а належить якійсь приватній особі, наприклад, посаднику, єпископу або тисяцькому. Знаємо, зокрема, новгородського посадника Дмитра, який жив і діяв у другому десятилітті XII ст., єдина відома його печатка належить до числа «поблажливих»¹². Але характер оформлення «посадницьких» бул істотно відрізняється від князівських, тому вважаємо запропоновану атрибуцію хотянівської знахідки за найімовірнішу.

Це дає можливість висловити деякі міркування загальноісторичного змісту. Саме за врядування Ізяслава Ярославича, що 1054 року заступив на великокнязівському столі знаменитого батька, чернецьке життя в Києві дістало офіційне оформлення. Саме тоді на Русі введено Студійський статут, що став основою монастирської організації¹³. Ізяслав затвердив, зокрема, офіційний статус Печерського монастиря, заснованого Антонієм ще в 30-ті роки XI ст. Першим формально визнаним ігуменом його став Варлаам, скоро, однак, виведений на ігуменство до новоствореного Дмитрівського монастиря, розташованого в самому місті¹⁴. Печерський монастир дістав від Ізяслава і земельний бенефіцій — гору, в схилах якої було викопано Ближні (Антонієві) печери¹⁵. У «Повісті временних літ» у зв'язку з цим читаємо, що Антоній «посла единого от братьѣ Язяславу князю, река тако: «Княже мои! Се Богъ умножаеть братью, а мѣстье мало; да бы ны даль гору ту, яже есть надъ печерою». Ізяславъ же слышавъ и радъ бысть, посла мужъ свои, и вда имъ гору ту. Игумень же и братья заложиха церковь велику, и монастырь огородиша столпеемъ, кельѣ поставиша многы, церковь свершиша и иконами украсиша»¹⁶.

Таким чином, немає нічого фантастичного у припущенні, що й Миколаївський (Микільсько-Пустинний) монастир був заснований за врядування Ізяслава Ярославича десь скоро за Печерським і теж дістав від нього певне земельне пожалування — угіддя у Дніпровій заплаві на лівому березі ріки. Не підлягає сумніву, що Ізяславові бенефіції монастирям мали належне юридичне оформлення у вигляді офіційно стверджених (і завірених) грамот.

Рис. 4. Зображення Дмитра Солунського з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (часи Ізяслава Ярославича).

Отже, ймовірно, що хотянівська печатка мала засвідчити документ, виданий Ізяславом Ярославичем Микільському монастирю, що зберігався в його лівобережній садибі. Можливо, то була уставна (фундаційна) грамота, або ж бенефіціальна — на лівобережні земельні пожалування, хоча твердити це категорично було б небезпечно. Та за всіх умов унікальний характер знахідки робить її цінним джерелом з історії соціально-економічних відносин на Русі XI ст.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ, В. В. ШУМАКОВ

Новая находка вислой печати в окрестностях Киева

Резюме

Статья посвящена публикации вислой печати, найденной на территории бывшего Пустынно-Николаевского монастыря в окрестностях Киева (с. Хотяновка Броварского района Киевской области). Печать, принадлежащая к категории древнерусских булл с доброжелательными надписями, характеризуется уникальными чертами, позволяющими сделать ряд важных выводов. Авторы датируют печать третьей четвертью XI в. и связывают с именем великого князя Изяслава Ярославича, во время правления которого древнейшие киевские монастыри получили официальный статус. Не исключено, что публикуемая печать удостоверяла именно уставную или бенефициальную грамоту, дарованную князем Николаевскому монастырю.

¹ ПВД. — Т. 1. — С. 20.

² Татищев В. Н. История российская. — М.; Л., 1962. — Т. 1. — С. 110, 117.

³ Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X—XV вв. — М., 1970. — Т. 1. — № 3, 6, 7, 8, 9, 80, 81, 82, 83, 117, 118, 119, 120, 121 и т. д.

⁴ Там же. — № 6, 7, 8, 9, 86 та ін.

⁵ Там же. — № 3, 80, 81, 82, 83, 117, 118, 119 та ін.

⁶ Там же. — № 80, 81, 82, 83 та ін.

⁷ История українського мистецтва. — К., 1966. — Т. 1. — С. 297.

⁸ Там же. — С. 309.

⁹ Янин В. Л. Указ. соч. — Т. 1. — № 6, 7, 8, 9.

¹⁰ Там же. — С. 187—192.

¹¹ Там же. — С. 67—75.

¹² Там же. — № 124.

¹³ ПВД. — Т. 1. — С. 107.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. — С. 106—107.

¹⁶ Там же.

О. А. КОРОЛЮК

Давньоруські житла Новгород-Сіверського дитинця

Протягом кількох років експедиція Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР при участі Чернігівського історичного музею проводила стаціонарні дослідження в різних частинах Новгород-Сіверського — столиці удільного князівства XII—XIII ст. Значні роботи здійснювалися в урочищі Замок, де в давньоруський час знаходилася резиденція місцевих князів. Були виявлені різноманітні археологічні матеріали кінця I—початку II тис. н. е., серед яких і залишки напівземлянкових та наземних будівель IX—XIII ст. Аналізу цієї групи пам'яток і присвячена публікація.

Виявлені на території Замку житла являють собою однокамерні приміщення, що зовсім не заперечує наявність у давньоруському місті 2-х чи 3-х камерних помешкань (вони ще не розкопані). Підтверджують цю думку археологічні знахідки в інших містах, зокрема в Києві¹, та виявлення двокамерного заглибленого житла на околиці самого Новгород-Сіверського². А однокамерні житла навіть в середині XIX ст. в Чернігівській губернії становили половину усіх будинків³.

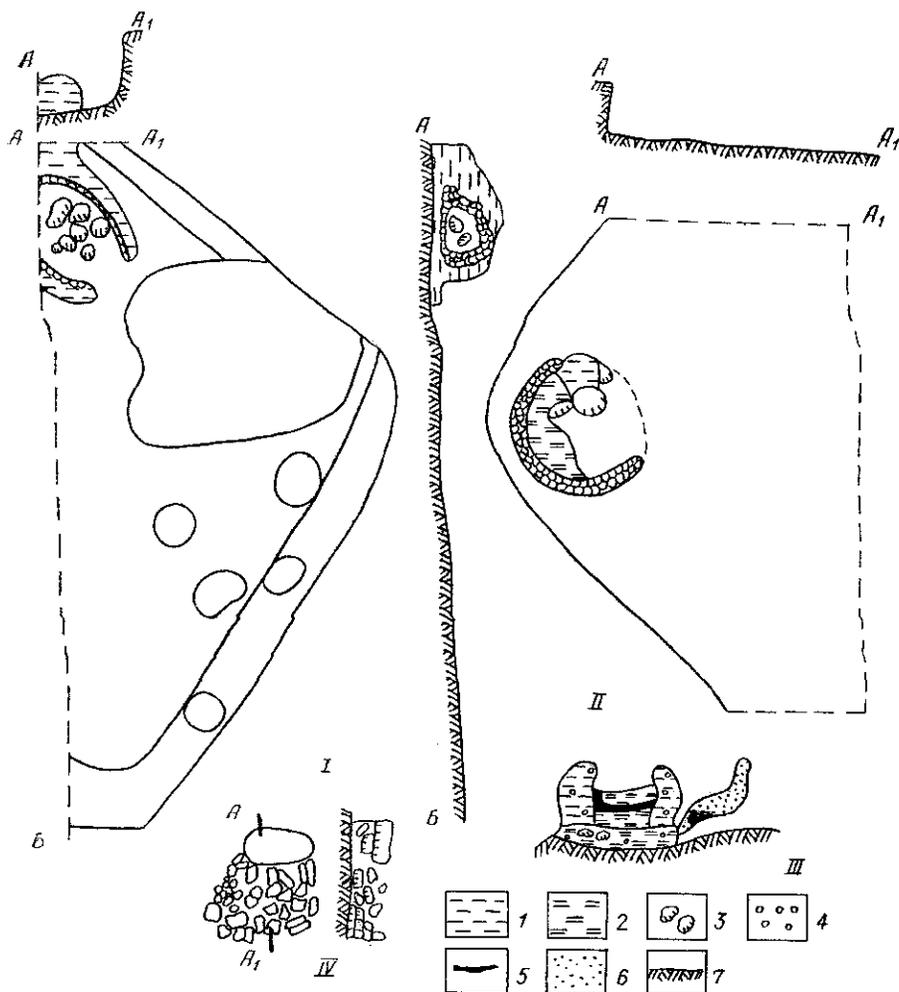

Рис. 1. Плани та розрізи жител та печей:

I — план та розріз житла з розкопу 4 А 1981 р.; II — план та розріз житла з розкопу 4 Б 1981 р.; III — глиняна піч в південному профілі розкопу 8 (1982); IV — піч-кам'янка в житлі з розкопу 6 (1979).
 Умовні позначення: 1 — глина; 2 — обпалена глина; 3 — каміння; 4 — крейда; 5 — вугілля; 6 — пісок; 7 — материк.

До IX—середини X ст., коли на території майбутнього міста існувало кілька поселень роменської культури, відноситься напівземлянкова будівля, досліджена в 1982 р. Житло було заглиблено в материк на 0,7—0,8 м і дуже пошкоджене ямами більш пізнього часу. На його підлозі простежено ряд стовпових ям з плоским дном діаметром 0,3 м. У будівлі розчищено розвал печі, що складався з шматків перепаленої глини, вугілля, попелу. Її слід був відпечатаний в північному профілі розкопу (рис. 1, III). В середині печі трапилися фрагменти ліпного горщика роменської культури. Піч мала куполоподібну форму висотою близько 0,8 м, черинь її містився на 0,1 м вище рівня підлоги житла. Аналогічна глинобитна піч у напівземлянці знайдена в 1979 р. і на посаді Новгород-Сіверського⁴, а також у Новотроїцькому, Чулатовому, Шестовиці, Сосниці, Волинцеві⁵. В інших пунктах печі врізалися в материковий останець, а в Новгороді-Сіверському, як і в другому роменському шарі на Великому Горнальському городищі⁶, вони були повністю виліплені із глини. Печі, вирізані в материкових останцях, характерні переважно для Лівобережжя Дніпра VIII—IX ст., а наприкінці IX—середини X ст. побутують глинобитні отоплювальні конструкції.

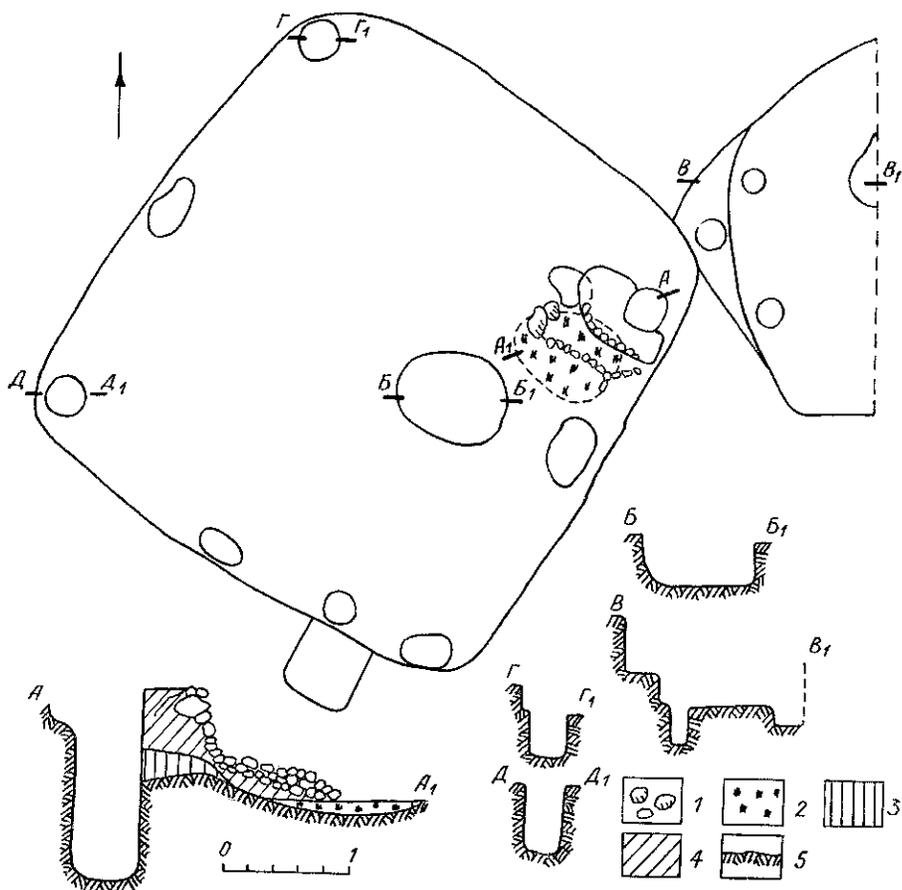

Рис. 2. План житла та розріз печі (розкоп 5, 1980 р.).

Умовні позначення: 1 — каміння; 2 — вугілля; 3 — гумусний шар; 4 — суглинок; 5 — материк.

Наприкінці X—XI ст. у житлобудуванні Новгород-Сіверського простежуються зміни. В цей час у будівлях з'являються печі-кам'янки. Так, в 1979 р. при дослідженні валу дитинця виявлено залишки двох споруд, в одній з яких трапилася піч-кам'янка, що збереглася на висоту 0,3 м і мала розміри $1,0 \times 0,8$ м. Складена вона з колотого каміння, а зв'язуючим розчином служила глина. Черинь був викладений з плоских камінців, він піднімався над рівнем підлоги на 0,3 м (рис. 1, IV). До печі примикала яма округлої форми глибиною 0,4 м, у зповненні якої простежено попіл, печина, вугілля, уламки посуду. На підлозі житла трапилися уламки гончарного посуду XI ст., а також кілька фрагментів ліпного, шиферне пряслице.

Дещо відрізняється від вищеописаної друга напівземлянка цього часу, досліджена у 1980—1981 рр. Вона була заглиблена в материк на 1,3 м і мала розміри $4,55 \times 4,7$ м. По кутах і вздовж стін розміщувалися стовпові ями, а біля південного кута простежувалися залишки вікна у вигляді прямокутного виступу довжиною 0,8 м та шириною 0,5 м*. В північній частині напівземлянки розчищено розвал печі $1,3 \times 0,5$ м, що складався з шматків обпаленої глини, каміння, вугілля, попелу та фрагментів ліпного роменського та гончарного посуду (рис. 2). Під розвалом печі виявилася яма, що примикала до ще однієї напівземлянки. Ця будівля увійшла в розкоп частково. Вона також датується дозолотоординським часом, але більш пізнім його періодом,

* Оскільки виступ вузький і дно його рівне, без сходинок, а скіс закінчується значно вище підлоги (близько 0,8 м), можна вважати його не входом в житло, а вікном.

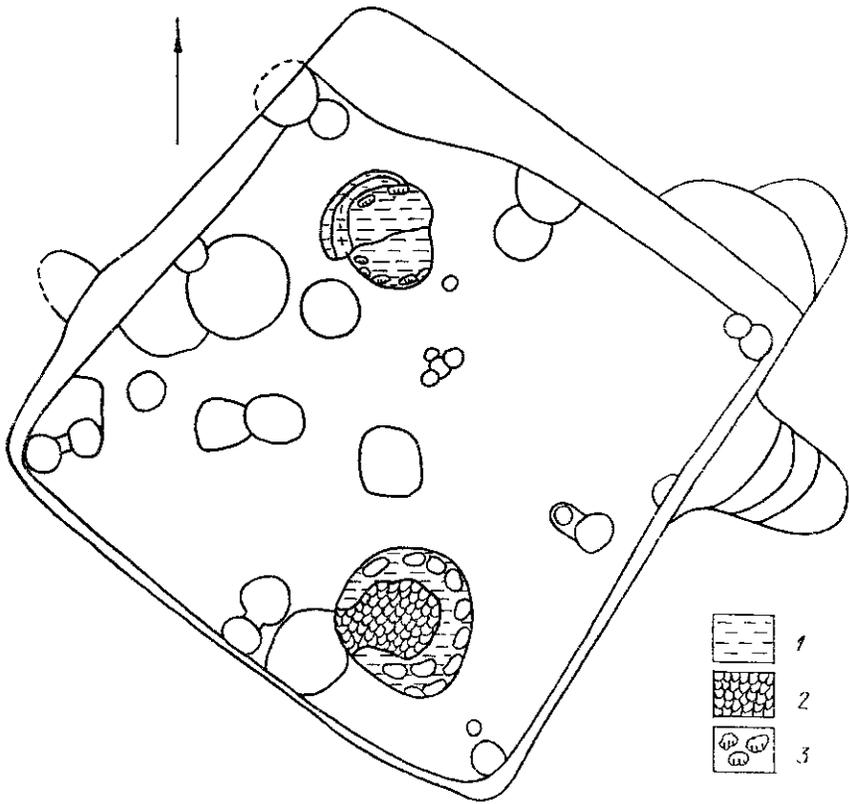

Рис. 3. План житла (розкопки 10, 10 А, 1983—1984 рр.).
Умовні позначення: 1 — глина; 2 — черінь печі; 3 — каміння.

оскільки вривається в нього (рис. 2). У заповненні знайдено два залізних ножі, уламки гончарного посуду XI ст.

У 1981 р. в північно-західній частині Замку досліджено залишки двох жител, частково зруйнованих князівським льохом середини XII ст. Це заглиблені на 0,6—0,7 м споруди, орієнтовані за сторонами світу. Печі в них виготовлено з глини та каміння. В першому випадку в житлі простежувалися стовпові ями, а в другому вони відсутні. Відсутність ям, а також розміщення печі, яка трохи відступає від стін котловану (на 20 см), вказують на зрубну конструкцію стін житла (рис. 1, I—II).

Ще одне житло кінця X ст. було досліджене у 1983—1984 рр. в західній частині дитинця Новгород-Сіверського. В його існуванні вдалося виділити два етапи. На першому житло було заглиблене в материк на 1,1 м, розмірами 4,1×4,1 м (кутами орієнтовано за сторонами світу). Підлога рівна, трохи понижується до центру, підмазана прошарком глини товщиною 2—3 см. В трохи заокруглених кутах котлована знаходилися стовпові ями діаметром близько 0,3 м і глибиною 0,45—0,6 м. Виявлені також залишки печі підквадратної форми, виліпленої з глини та шлаків. Черінь, підмазаний глиною; він піднімався над рівнем підлоги на 0,1 м. Піч стояла в північному кутку і відступала від стінок котлована. Вхід знаходився в північно-східній стінці і являв собою земляні сходинки. Таке співвідношення печі і входу відноситься до I типу, за класифікацією П. О. Раппопорта⁷ (рис. 3).

Пізніше старий котлован розширяється і його розміри досягають 4,6×4,6 м. Зсередини котлован підсипаний і утрамбований. Житло залишається напівземлянковим, але його глибина досягає вже 0,9 м. Піч будують на новому місці — в південному куту, вона відступає

Таблиця. Співвідношення печей з використанням фрагментів кераміки і без них

Час	VIII—перша половина X ст.		Друга половина X—XI ст.		XII—XIII ст.	
	I*	II**	I	II	I	II
Лісостепова зона	53	8	26	9	38	11
Лісова зона	19	0	26	1	55	1

* Кількість усіх печей, виявлених на поселеннях.

** Серед них печі, в конструкції яких використано фрагменти кераміки.

від стін. Вхід, у вигляді земляних сходинок, знаходився в південно-східному куту (тип IV за П. О. Раппопортом)⁸. У житлі другого періоду піч мала підквадратну форму з трохи заокругленими кутами. Складена вона з глини і колотого каміння. Верхня її частина провалилася у середину і в завалі, крім каміння, знайдено два глиняних вальки. Челюсті печі мали розміри 0,4×0,3 м. Черинь прямокутної форми був підмазаний глиняним прошарком товщиною 2 см і піднімався над рівнем підлоги на 0,1 м. Розміри печі на рівні підлоги 1,4×1,1 м, а на збереженій висоті (0,45 м) — 1,1×0,8 м. Товщина стінок біля основи 0,25—0,3 м, а в верхній частині — 0,2 м. При розчистці стінок печі виявлено фрагменти ліпних і гончарних посудин (рис. 3).

Використання фрагментів посуду при побудові печей в Давній Русі загальновідоме. Мабуть, череп'я використовувалося для кращої міцності і підтримки форми печі. В праці П. О. Раппопорта «Давньоруське житло» наведено всі відомі на сьогодні випадки використання черепків при спорудженні печей в житлах східних слов'ян кінця I—початку II тис. н. е., що дає змогу скласти таблицю співвідношення наявності цього елемента в конструкції (таблиця).

З таблиці видно, що в більшості печі споруджувалися без використання кераміки, а якщо її використовували, то переважно в лісостеповій зоні.

Наприкінці X—XI ст. у Новгороді-Сіверському споруджувалися будівлі і за старими місцевими традиціями. Так, у 1980 р. на дитинці досліджено напівземлянку кінця X ст. з глинобитною піччю. Вона заглиблена в материк на 1 м і мала невеликі розміри (3,6×3,3 м). По кутам житла і посередині стін простежувалися ямки від стовпів, за допомогою яких кріпилися дерев'яні плахи стін. Будівля була орієнтована кутами за сторонами світу, а піч розміщена поблизу північного кута (рис. 4).

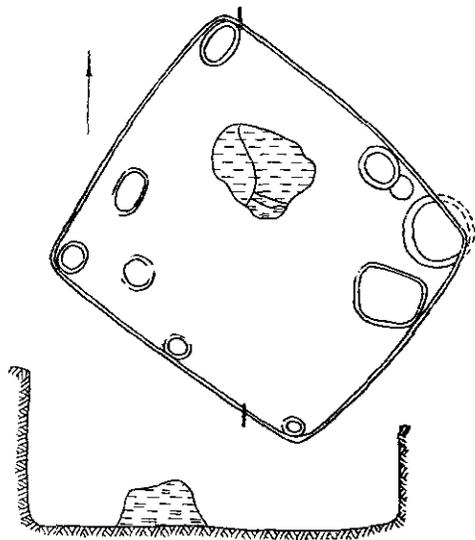

Рис. 4. План житла (розкоп 6, 1980).

Умовні позначення: 1 — глина; 2 — обпалена глина; 3 — материк.

Появу печей-кам'янок у Новгороді-Сіверському можна пояснити наявністю серед місцевого населення переселенців з півночі — Новгородщини, Псковщини, де такі конструкції опалювальних споруд зафіксовані в багатьох випадках. Словени могли з'явитися на Десні під час князювання Володимира Святославича, при якому почала широко проводитися політика зміцнення південноруського регіону і для цього використовувалися людські ресурси з різних куточків Східної Європи.

Межі жител XII—XIII ст. локалізуються лише за концентрацією знахідок, завалами обмазки стін, залишками печей, а

іноді і за кольором підлоги, що була трохи підмазана глиною, всі вони наземні.

Одне з них, розкрите в 1980 р., збереглося дуже погано. Вдалося лише встановити, що довжина його становила 5 м, а підлога підмазана глиною. За простеженими залишками стіни житла були дерев'яні, а з внутрішнього боку обмазані глиною. В житлі розчищено залишки печі-кам'янки. В її розвалі знайдено також уламки глиняних вальків. Вірогідно, що піч стояла на дерев'яному опічку.

Житла давньоруського часу на території Новгород-Сіверського замку за хронологічними етапами можна розподіляти таким чином:

Етап	Напівземлянка	Наземне житло	Кам'янка	Глиняна піч
Кінець IX—середина X ст.	1	—	—	1
Кінець X—XI ст.	6	1	5	1
XII—XIII ст.	—	1	1	—

Якщо для IX—середини X ст. були характерні лише напівземлянки і глинобитні печі, то для XII—XIII ст. вони взагалі невідомі. Кінець X—XI ст. є ніби перехідним періодом, коли існували напівземлянкові та наземні житла з глинобитними чи кам'яними печами. Якоюсь мірою етапи житлобудівництва збігаються з періодами становлення самого міста⁹.

Е. А. КОРОЛЮК

Древнерусские жилища Новгород-Северского детинца

Резюме

В работе анализируются исследованные в 1979—1984 гг. жилые комплексы детинца Новгород-Северского X—XIII вв. Прослеживается эволюция конструкций жилищ во времени (конец IX—середина X в., конец X—XI в., XII—XIII вв.), исследуются устройство печей-каменок и глинобитных отопительных сооружений.

¹ Гупало К. Н., Харламов В. А. Массовая городская застройка Киева X—XIII вв. // Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 79—140.

² Григорьев А. В. Отчет о работе Горбовского отряда Новгород-Северской экспедиции в 1981 г. // НА ИА АН УССР. — 1981/13а, 9960. — С. 3—12.

³ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. — Чернигов, 1889. — Т. 2. — С. 161.

⁴ Орлов Р. С., Куза А. В., Коваленко В. П. и др. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА АН УССР. — 1979/37. — С. 52—92.

⁵ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74. — С. 51—137; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ. — 1975. — ЕІ—32. — С. 33, 35, 47, 59—60.

⁶ Куза А. В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 6—39.

⁷ Раппопорт П. А. Указ. соч. — С. 137.

⁸ Там же.

⁹ Коваленко В. П., Моця А. П. Новгород-Северский // Археология УССР. — Киев, 1986. — Т. 3. — С. 254.

О. Л. ВІЛЬШАНСЬКА

Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокіл на Середньому Дністрі

У 1974—1979 рр. досліджувалися пам'ятки в урочищі Острови та Луці-Каветчинській поблизу с. Сокіл Кам'янець-Подільського району Хмельницької області*. На багатшаровому поселенні в урочищі Ос-

* Розкопки велися Сокільським та Каветчинським загонами Середньодніпровської експедиції під керівництвом Л. В. Вакуленко та О. М. Приходнюка.

трови виявлено об'єкти скіфського часу, поєшести-лукашівської і черняхівської культур та давньоруського періоду. На поселенні в Луці-Каветчинській розкопано кілька десятків різноманітних споруд ранньосередньовічної слов'янської культури та окремі будови давньоруського часу.

Хоча на поселеннях досліджувалися великі площі (Острови — до 500 м², Лука-Каветчинська — 4 590 м²), давньоруські об'єкти нечисленні: на Островах знайдено лише три, а в Луці-Каветчинській — два. В першому випадку вони знаходилися в південній частині поселення, а в другому — у центрі.

Отже, можна вважати, що давньоруських поселень на цих пам'ятках не існувало. Досліджені будови разом з підсобними спорудами, очевидно, входили до складу невеликих висілків від великого давньоруського поселення, розміщеного на території с. Сокіл. Напівземлянки з Луки-Каветчинської без отоплювальних споруд функціонували лише у теплі періоди року. Можливо, вони використовувалися рибалками як тимчасове житло на час путини. Таке припущення вважається можливим, оскільки навіть у наш час відрізок Дністра біля Луки-Каветчинської вважається одним з найбільш рибних. Розглянемо виявлені об'єкти*.

Житло № 24 знаходилося у південно-східній частині розкопу № 2. Це квадратна будова розмірами 3,5×3,5 м і глибиною 0,9 м від сучасної поверхні (рис. 1, 2). Стінки її вертикальні, долівка пласка. Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. В західному куті котловану існував виступ розмірами 2,6×1,4 м, що виходив за периметр споруди. В його західній стінці знаходилася піч в підбої, обвалене склепіння якої лежало на черині. Піч мала овальну в плані форму, розмірами 1,2×1,1 м. Челюсті печі, шириною 0,7 м, перекривалися кам'яною плитою. Зберігся лише західний, протилежний челюстям бік склепіння. Черинь та склепіння підмазані глиною та дуже обпалені.

Перед піччю на долівці знаходилася велика овальна яма з вертикальними стінками й пласким дном, розмірами 2,7×2,1 м і глибиною 0,4 м від рівня долівки. Перед челюстями печі знаходилася ще одна невелика яма круглої в плані форми діаметром 0,7 м і глибиною 0,3 м. Її стінки звужувалися донизу, дно лінзоподібної форми. Обидві ями були заповнені вугіллям, сажею, золою.

З обох боків від челюстей печі виявлено дві овальні ніші з більшим діаметром 0,9 м, вони підбоек заходили у стіни котлована. Їх пласкі долівки понижувалися до зовнішнього боку.

В чорному заповненні житла № 24 трапилося багато кружальної кераміки XII—XIII ст. та кісток тварин. Знайдено також бронзову підвіску (рис. 1, 5) та скляних браслет.

Житло № 27 знаходилося в 9 м на захід від житла № 24 й перерізало черняхівську напівземлянку № 25. Це двокамерна будова, до якої входили прямокутне приміщення розмірами 3,4×3,3 м й менша камера — 3×2 м. Напівземлянка була споруджена на схилі, тому більша камера мала глибину близько 0,7 м, а менша — близько 0,4 м від сучасної поверхні (рис. 1, 1). Камери були на відстані 1,2 м одна від одної й сполучалися заглибленою перемичкою шириною 0,9 м. Стінки їх вертикальні, долівка зі слідами глиняної підмазки. Обидві камери були орієнтовані кутами за сторонами світу. У східному кутку більшого приміщення, біля перемички знаходився глинобитний черинь розмірами 1,4×1 м, розміщений на черняхівському заповненні. Його поверхня була нахилена в західному напрямку. По краях вогнища подекуди лежали невеликі камені.

Серед темного заповнення в обох камерах трапилися кружальна давньоруська кераміка XII—XIII ст. й кістки тварин. Біля вогнища

* Житла № 24, 27, 28 й господарська споруда № 5 знаходилися в урочищі Острови, а споруди № 16, 17, вогнища № 3, 4, піч № 2, ями № 4, 10 — на Луці-Каветчинській.

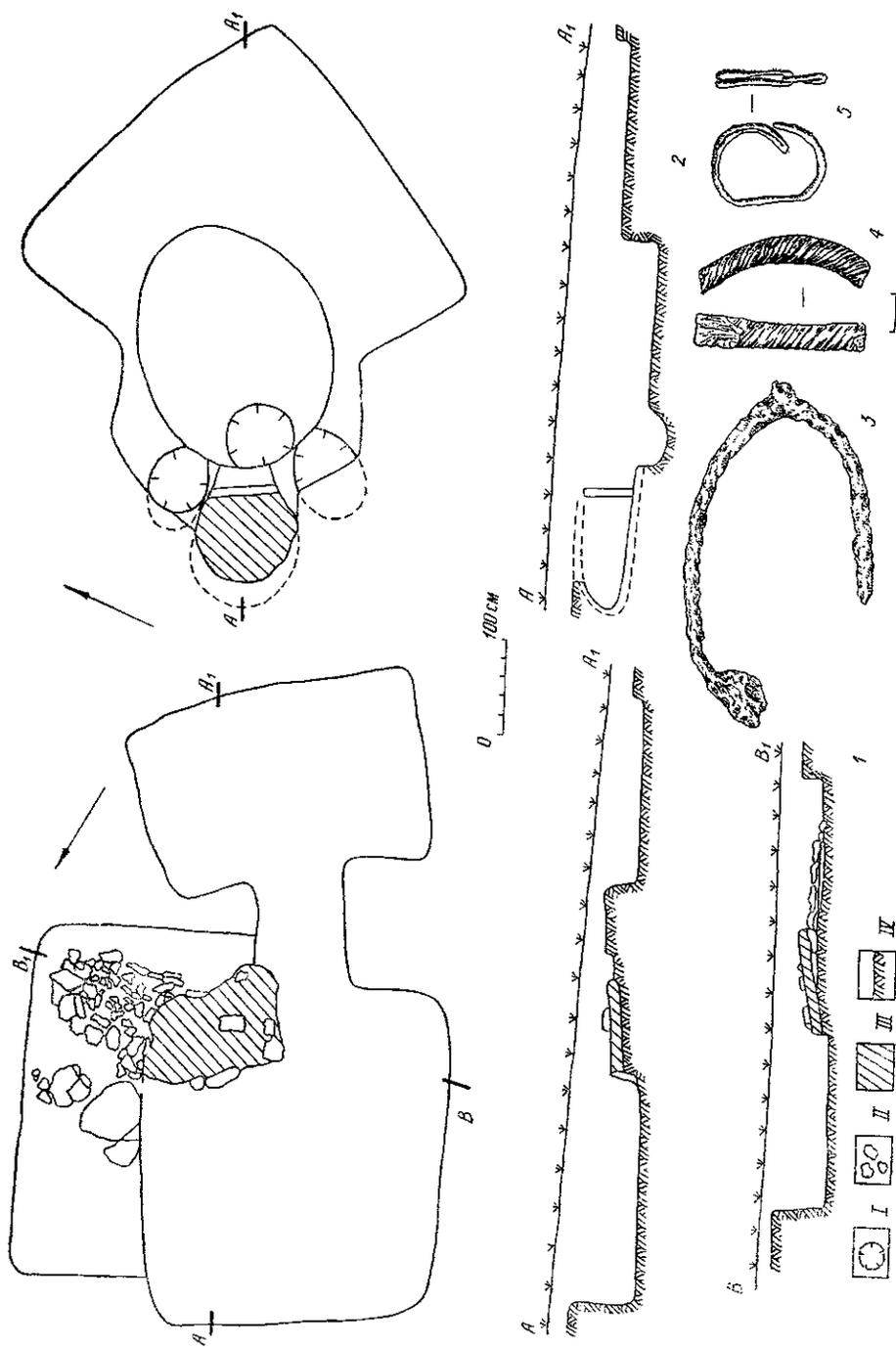

Рис. 1. Об'єкти і знахідки з Островів і Луки-Кавецької:

1, 2 — напівземлянки № 24, 27 з Островів; 3 — залізна шпора із жигла № 27 з Островів; 4 — фрагмент скляного браслета зі споруди № 16 з Луки-Кавецької; 5 — бронзова підвіска з жигла № 24 з Островів. Умовні позначення: I — ями; II — каміння, III — черені печей, IV — материк.

виявлено залізну шпору (рис. 1, 3), а в малій камері — фрагмент жорнового каменя.

Житло № 28 знаходилося в 3,3 м на північний захід від житла № 24. Це майже квадратна споруда розмірами 3,1×2,7 м й глибиною 0,5 м від сучасної поверхні, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки котлована вертикальні, долівка пласка.

У східному кутку трапилися залишки вогнища чи печі-кам'янки. Це глинобитний черень діаметром 1,2 м, на якому лежав шар невеликих каменів та кам'яних плит.

Біля західного кута споруди на материковому останці знаходилося овальне глинобитне вогнище діаметром 1,1 м. У північному кутку містився материковий останець розмірами 1,4×1,3 м й висотою 0,2 м від рівня стародавньої долівки напівземлянки.

У заповненні цього житла знайдено давньоруську кераміку і кістки тварин.

Господарська споруда № 5 була відкрита поблизу східної стіни розкопу № 1. Це заглиблена будова прямокутної, майже квадратної форми, розмірами 3,2×3,3 м і глибиною 0,8—0,9 м від сучасної поверхні. В її центральній частині, ближче до східної стіни, знайдена яма овальної в плані форми, розмірами 1,55×1,7 м і глибиною 0,9—1 м від рівня долівки. Стінки ями поступово звужувалися до злегка округленого дна. На висоті 0,6 м від нього, по всьому периметру стін ями, проступав шар обпаленої глини, шириною 0,2 м. На дні лежали великі пласкі камені розмірами 0,4×0,3 м й 0,4×0,25 м, під якими простежувався шар вугілля та перепаленої землі. Заповнення споруди складалося з світлого ґрунту, а заповнення ями відрізнялося темним кольором. На дні ями виявлено кілька фрагментів давньоруської кераміки.

Споруда № 16 частково перекривала житло № 15. Вона підпрямокутна в плані розмірами 4,2×3,4 м, глибиною 0,6 м від сучасної поверхні. Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. В північній стінці, ближче до західного кута, простежено вхідний приямок, викопаний до рівня долівки, шириною 0,8 м, виступаючий на 0,2 м. Серед темного заповнення будови № 16 виявлено багато давньоруської кераміки XII—XIII ст., скляні браслети (рис. 1, 4) та вироби з кістки.

Споруда № 17 знаходилася на відстані 0,5 м південніше від споруди № 16. Вона підпрямокутної форми розмірами 3,4×4,5 м і глибиною 0,9 м від сучасної поверхні. В її центральній частині було майже підпрямокутне заглиблення з заокругленими кутами, розмірами 3,4×2,3 м і глибиною 0,1—0,2 м від рівня долівки. У східній стінці знаходився виступаючий назовні вхідний приямок, розмірами 1×0,25 м, що прилягав до східного кута приміщення. Серед темного заповнення в середині приміщення було багато кружальної кераміки XII—XIII ст., кісток тварин. Знайдено також вироби із заліза, кістки, каменю та скла.

Вогнище № 3 знаходилося в 0,5 м на захід від споруди № 16 і, можливо, було пов'язане з нею. Це глинобитна споруда неправильної овальної форми розмірами 2×1 м знаходилася на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Очевидно, споруда № 16 і вогнище № 3 утворювали єдиний господарський комплекс, що функціонував у літній сезон. На користь цього припущення свідчить відсутність опалювальних споруд у будові № 16.

Вогнище № 4 виявлено на відстані 2 м південніше споруди № 1, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні і являло собою глинобитну споруду, майже круглу в плані, з діаметром 0,9 м. Поблизу вогнища трапилося кілька давньоруських черепків. Як і в першому випадку, споруда № 17 і вогнище № 4 складала єдиний господарсько-житловий комплекс.

Піч № 2 була розчищена на схилі урвища, в південній частині поселення. Вона являла собою два овальних заглиблення, які в пів-

Таблиця. Типологічний склад кухонної давньоруської кераміки

Об'єкти	Пам'ятки		Типи горщиків					
	Лука-Каветчинська	Острови	I	II	III	IV	V	VI
Напівземлянка № 16	+					+	+	
Напівземлянка № 17	+		+		+	+	+	+
Напівземлянка № 24		+		+		+	+	+
Напівземлянка № 27		+	+		+	+	+	+
Напівземлянка № 28		+		+		+	+	

денному напрямку були сполучені між собою. Черинь печі знаходився на 0,5 м нижче сучасного рівня. Вертикальні стінки отоплювальних камер підмазані глиною і обпалені. В печі виявлено давньоруські черепки XII—XIII ст.

Яма № 10 перерізала західну частину житла № 12. Це підпрямокутне заглиблення з заокругленими кутами й розмірами 2,4×1,1 м та глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. У південно-східній частині ями був виступ, що знаходився на висоті 0,2 м від пласкої долівки. Стінки ями вертикальні. Серед темного заповнення ями знайдена кераміка XII—XIII ст. й кістки тварин.

Давньоруська кераміка з Луки-Райковецької і Островів була виготовлена на швидкому гончарному крузі. На це вказує симетричність виробів, правильність орнаментальних ліній та ін. Посуд виготовлявся з добре відмученої глини, інколи з незначними домішками дрібного піску. Він тонкостінний, з шерехатою поверхнею. Обпал переважно добрий, рівномірний, зрідка триколірний на зламі.

Асортимент давньоруської кераміки досить одоманітний. Переважно, це фрагменти кухонних горщиків із звуженою нижньою і розширеною верхньою частинами. Для них характерні високі плічки, коротка нахилена чи вертикальна шийка, що різко переходить в плече, вінця відігнуті. За способом оформлення та профілювання вінця можна виділити шість типів кухонної кераміки (таблиця).

До першого типу відносяться горщики з простим заокругленим краєм вінця (рис. 2, 1), до другого — вироби з заокругленими, загнутими досередини вінцями, в яких загнутий край вінця утворює жолобок для кришки (рис. 2, 2). Третій тип — це посуд з простим, косо зрізаним краєм вінця (рис. 2, 3). До четвертого типу належать горщики з навскіс зрізаним і загостреним верхнім та нижнім краєм вінця, на якому є жолобок (рис. 2, 4). У горщиків п'ятого типу по краю навскіс зрізаних вінця зроблено горизонтальне заглиблення, від чого край набуває фігурних обрисів (рис. 2, 5). Для кухонних горщиків шостого типу характерні горизонтально зрізані вінця, іноді з виступом із зовнішнього та внутрішнього боків (рис. 2, 6). На окремих фрагментах на зовнішньому боці під виступом існує горизонтальне потовщення. Поодинокими екземплярами представлені посудини для зберігання зерна, з вузьким майже вертикальним горлом та з сильно виступаючим горизонтальним, трикутним в перерізі валиком, розміщеним на горловині. У споруді № 16 на Луці-Каветчинській трапився фрагмент миски.

Орнамент на давньоруській кераміці найчастіше трапляється на верхній частині виробів у вигляді симетричних врізних хвиль та горизонтальних ліній, відбитків зубчастих коліс та ін. Рідше орнамент у вигляді хвиль помічаємо на шийці, а хрестики — по краю вінця.

Інші знахідки давньоруського часу на об'єктах нечисленні. Це кам'яний брусок, залізний гак та кругла обойма, скляні кручені браслети, жорновий камінь, бронзова підвіска з тонкого дроту, скляний браслет і залізна шпора. Шпора з напівциркульним вигином дуги і прямокутними прорізними петлями на кінцях. Шип обламано, але,

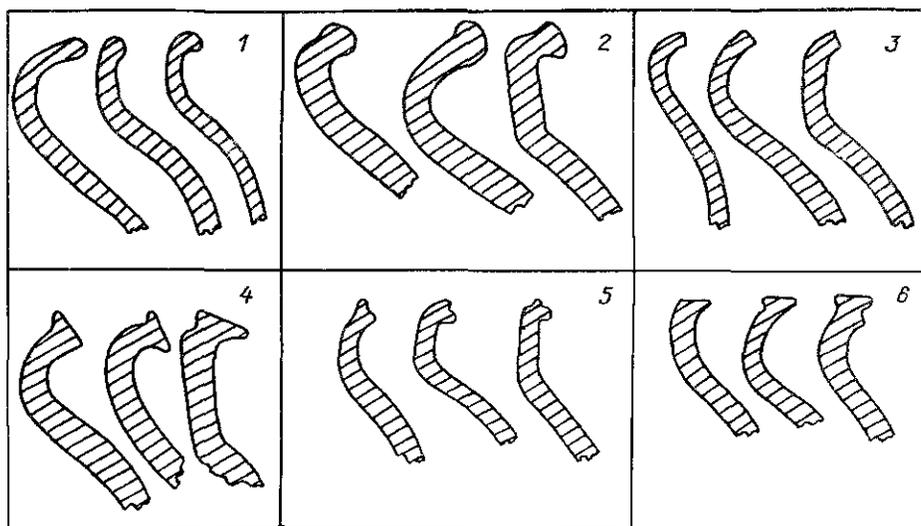

Рис. 2. Типи гончарної давньоруської кераміки з Островів та Луки-Каветчинської (1—6).

судячи за наявними аналогіями, тип таких шпор має потовщення у вигляді квадратної чи круглої манжети.

Для розглянутої вище кераміки відомі аналогії серед керамічного набору Галицької Русі XII—XIII ст.¹ І це цілком природно, оскільки територія Середнього Подністрів'я в давньоруський час входила до складу Галицького князівства як один з адміністративних районів, відомий під назвою Пониззя². Не суперечать такому датуванню давньоруських комплексів з Островів та Луки-Каветчинської й інші знахідки. Так, XII—XIII ст. датуються скляні кручені браслети³ і залізна шпора, що, за А. Н. Кирпичниковим, відноситься до типу IV-а⁴.

О. Л. Вильшанская

Исследования древнерусских объектов в окрестностях с. Сокол на Среднем Днестре

Резюме

Предлагаемая статья посвящена публикации древнерусских материалов, добытых археологическими раскопками в урочищах Острова и на Луке-Каветчинской Камениц-Подольского района Хмельницкой области. Постройки из Островов представлены полуземлянками, две из которых были однокамерными, а третья — двухкамерная. Отопительными в этих постройках служили, в одном случае, печь в подбье (жилище № 24), в другом — очаги. Постройки из Луки-Каветчинской были прямоугольными полуземлянками. Вблизи от них располагались надворные глинобитные очаги овальной формы. Надворная печь состояла из двух топочных камер, примыкавших друг к другу, поды которых были углублены на 0,5 м от современной поверхности.

Вероятнее всего, что эти и другие древнерусские объекты входили в состав небольших выселков от крупного древнерусского поселения, расположенного на территории с. Сокол.

Древнерусские объекты из Островов и Луки-Каветчинской датируются XII—XIII вв.

¹ Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв. // КСИА АН СССР. — 1969. — Вып. 120. — С. 3—14.

² Батюшков Н. П. Подолия. — Спб., 1891. — С. 1.

³ Шапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. — М., 1972. — 216 с.

⁴ Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ. — Л., 1963. — Вып. Е1-36. — С. 66—67.

Археологічні дослідження на Росі і Россаві

Однією з найдавніших слов'янських територій є Поросся. На основі аналізу писемних джерел Б. О. Рибаків вважає, що в середині I тис. н. е. там проживало слов'янське плем'я «рос», від якого пішла назва Київської Русі¹. Тому не дивно, що поріччя Росі, Россави та їх приток, які насичені чисельними пам'ятками, привертали і привертають увагу археологів. В басейнах цих річок розвідки та розкопки проводили Т. С. Пасек, П. М. Третьяков, В. Й. Довженок, М. Ю. Брайчевський, Д. Т. Березовець та багато інших дослідників². З початку 70-х років значну увагу дослідженню слов'янських старожитностей Росі і Россави приділив автор. Результати цих робіт знайшли часткове відображення в науковій літературі³. Однак деякі матеріали ще не введені в науковий обіг. Зокрема, не повністю опубліковані результати розкопок поблизу с. Сахнівка на р. Рось та розвідок по р. Россаві (рис. 1).

Поселення поблизу с. Сахнівка

1* Багатошарове поселення біля с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області знаходиться на північно-західній околиці села, на лівому березі р. Рось, на висоті 30—40 м в улоговині між горами Дівцею і Дегтярною. Його відкрили у 1944 р. Т. С. Пасек, а в 1949 р. розкопки там проводили В. Й. Довженок та Н. В. Лінка⁴. В 1972—1973 рр. Сахнівський загін Середньодніпровської слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР продовжив розкопки в сідловині між горами Дівцею і Дегтярною, де дослідив площу близько 1600 м². Крім уже опублікованих ранньосередньовічних споруд⁵ там було виявлено об'єкти зарубинецької культури та давньоруського часу.

До зарубинецької культури належать наземне та заглиблене житла, шість круглих та овальних господарчих ям, вогнище і глеєва вимостка. Житло № 11** простежено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні у вигляді підпрямокутного розвалу глиняної обмазки площею 6,7×4 м. Місцями обмазка лежала суцільним шаром. У центрі споруди розчищено кругле в плані глиняне вогнище діаметром 0,7 м. Північну і південну сторони розвалу перерізали ями давньоруського часу.

Серед розвалу глиняної обмазки знайдено зарубинецьку кераміку, залізний ніж та дзеркало із білого сплаву (рис. 2, 1—3, 7, 10, 11, 13, рис. 3, 1, 2).

Житло № 12 являло собою квадратну напівземлянку розмірами 3,2×3 м і глибиною 0,7 м від сучасної поверхні. Долівка її знівельована і підмащена шаром глини. В центрі приміщення на земляній підсипці висотою 0,3 м знаходилося глинобитне вогнище прямокутної форми розмірами 1×0,8 м. Його черинь зберігся лише місцями. Напівземлянка орієнтована стінами за сторонами світу (рис. 4, 1). В її заповненні трапився зарубинецький посуд (рис. 4, 2—8).

Яма № 9 знаходилася в 14 м на північний схід від житла № 11. Вона округла в плані діаметром 1 м і глибиною 0,5 м від сучасної поверхні, з стінами, звуженими до плоского дна. В заповненні ями знайдена зарубинецька кераміка.

Яма № 11 простежена в 18 м на північний схід від житла № 12. Заглиблення овальне, діаметром 0,4 м і глибиною 0,7 м від сучасної

* Номери пунктів відповідають номерам, позначеним на карті.

** Відсутні в описі об'єкти відносяться до уже опублікованих.

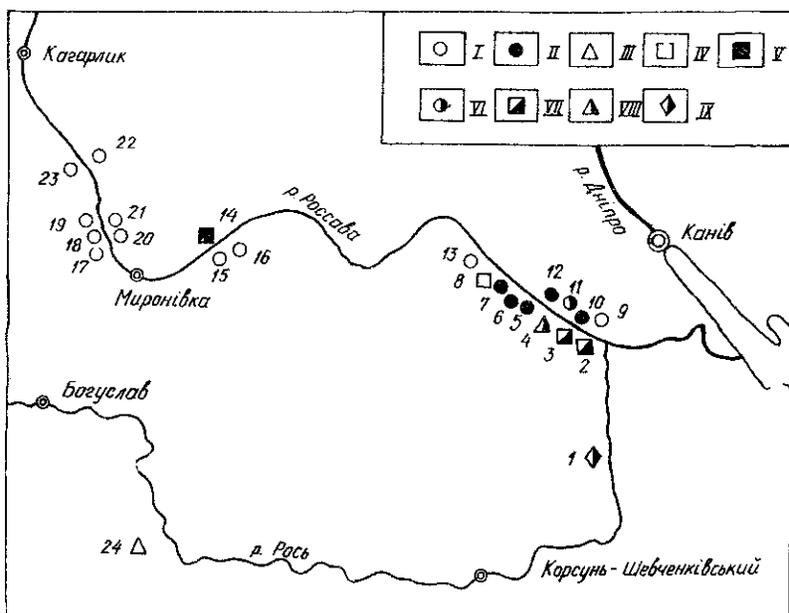

Рис. 1. Схема поширення слов'янських пам'яток на Русі і Россаві:

I — черняхівські поселення; II — пенківські поселення; III — поселення Луки Райковецької; IV — давньоруські поселення; V — пізньосередньовічні поселення; VI — поселення з черняхівським і скіфським шарами; VII — поселення з пенківським і скіфським шарами; VIII — поселення з черняхівським і пенківським шарами; IX — поселення з зарубинецьким, ранньосередньовічним і давньоруським шарами.
 1 — с. Сахнівка; 2, 3 — с. Бабичі; 4–6 — с. Полствин; 7, 8 — с. Пилява; 9–11 — с. Гамарня; 12 — с. Малий Ржавець; 13 — с. Степанці; 14, 15 — с. Козин; 16 — хут. Салів; 17–21 — с. Россави; 22, 23 — с. Зеленьки; 24 — с. Комарівка.

поверхні. Стінки її майже вертикальні, дно лінзовидне. В заповненні цієї ями була зарубинецька кераміка.

Яма № 21 розташована в 4 м на південний схід від житла № 12. Вона витягнутих пропорцій, розмірами 1,8×0,8 м, глибиною 0,7 м від сучасної поверхні. В заповненні знаходилася зарубинецька кераміка.

Яма № 22 розміщена на відстані 1 м від ями № 21. Заглиблення витягнутої форми розмірами 2×0,9 м і глибиною 0,7 м від сучасної поверхні. Дно її плоске, стінки звужені донизу. Серед темного заповнення знайдена зарубинецька кераміка.

Яма № 24 розчищена в 3 м від південно-західного кута житла № 12. Вона підпрямокутна, розмірами 1,1×1 м і глибиною 0,7 м від сучасного рівня. Стінки її вертикальні, дно плоске. В заповненні були зарубинецькі черепки.

Яма № 25 була в 2,5 м на захід від житла № 12. Вона овальна в плані, розмірами 0,75×0,6 м і глибиною 0,6 м від сучасної поверхні. Її стінки звужувалися до лінзовидного дна. Заповнення складалося з темного ґрунту, серед якого знайдено зарубинецьку кераміку і кістки тварин.

Вогнище № 3 простежено на відстані 4 м на південний захід від житла № 12, на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Воно глинобитне, овальної форми, діаметром 0,6 м. На черені було кілька зарубинецьких черепків.

Необпалена глеєва вимостка знаходилася на відстані 24 м на південний схід від житла № 11. Її перерізало ранньосередньовічне житло № 10. Збереглася лише частина споруди прямокутної форми розмірами 1×0,6 м, на поверхні якої знайдено кілька зарубинецьких черепків.

При розчистці зарубинецьких об'єктів знайдено кістки домашніх тварин — великої та дрібної рогатої худоби, коня (табл. 1).

Найбільш часто при розкопках траплялася ліпна шерехата і лощена кераміка. Перша представлена кухонними горщиками, а друга — мисками, кухликками, вазами. Горщики були стрункими, зі звуженою до плоского дна нижньою частиною і плічками, розташованими вище середини висоти тулуба. Вінця у них злегка відігнуті назовні, іноді з пальцевими зачіпами (рис. 2, 1; 4, 4, 5). Траплялися також вироби біконічної форми з округлим ребром, розташованим дещо вище середини тулуба. Високі вінця у них відігнуті назовні (рис. 2, 2).

Серед мисок побутовали вироби напівсферичної форми з кінчиною придонною частиною і загнутими до середини вінцями (рис. 4, 2). Однак найчисленнішими є добре лощені миски з прямими, відігнутими назовні вінцями і округлим високим плечем. Нижня частина у них звужена до дна. У більшості таких виробів плече і вінця відділені перехватом. З середини вінця інколи мають кілька граней. Дно у них плоске або має кільцевий піддон (рис. 2, 3—12).

На поселенні траплялися фрагменти ваз на високому порожнистому піддоні (рис. 2, 13—15).

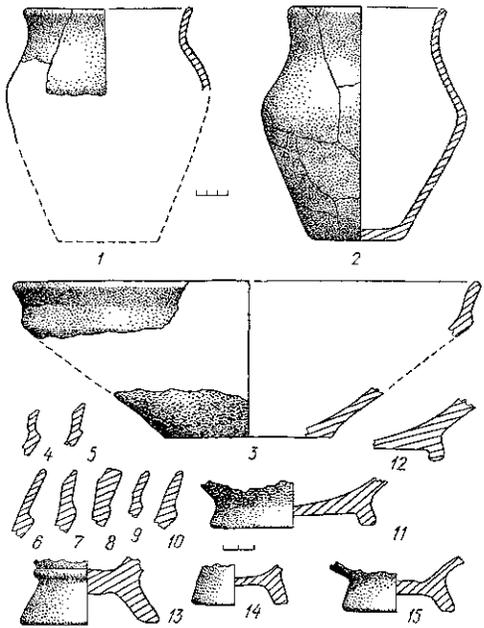

Рис. 2. Зарубинецька кераміка з поселення поблизу с. Сахнівка:

1—3, 7, 10, 11, 13 — з житла № 11; 4—6, 8, 9, 12, 14, 15 — з культурного шару.

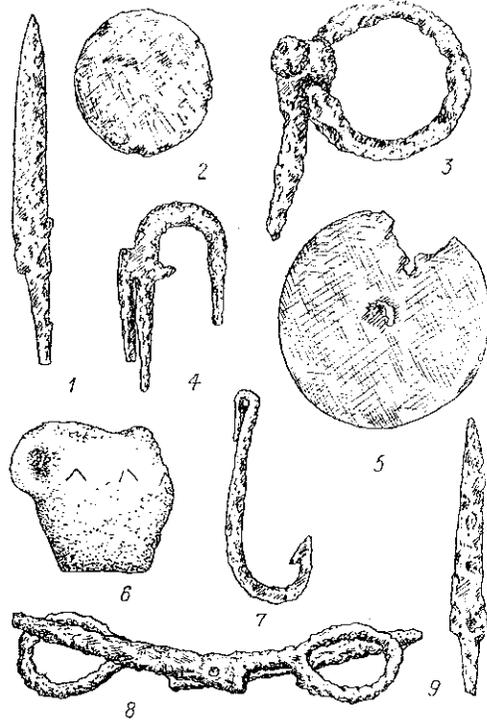

Рис. 3. Поселення біля с. Сахнівки:

закідки зарубинецької культури (1, 2) та давньоруського часу (3—9).

Кухлі представлені поодинокими лощеними екземплярами. Їх відрізняють невеликі розміри, округлий тулуб та відігнуті назовні короткі вінця, під якими є невелике вушко (рис. 4, 3).

Усі форми зарубинецької кераміки, виявленої на поселенні поблизу с. Сахнівка, типові для етапу розквіту культури території Середнього Подніпров'я⁶.

Серед розвалу глиняної обмазки наземного житла № 11 знайдено ніж з горбатою спинкою та плоским черешком. Ніж довжиною 12 см мав на лезі поздовжній жолобок (рис. 3, 1). Виготовлено ніж шляхом поєднання залізної і сталеві смуг (табл. 2).

В цьому житлі знайдено кругле дзеркало з білого сляву діаметром 5 см. Його лицева сторона ретельно відполірована, протилежна — оброблена менш ретельно. На зовнішньому овалі дзеркало мало невеличку лункоподібну виїмку для кріплення

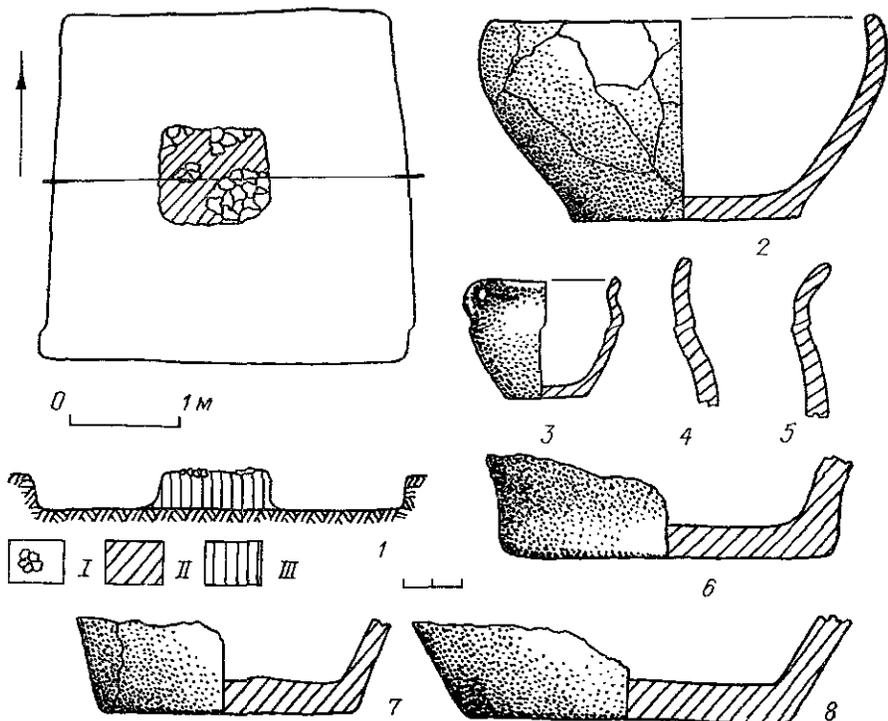

Рис. 4. Зарубинецька напівземлянка № 12 із с. Сахнівка та кераміка, знайдена в її заповненні (1—8).

Умовні позначення: I — чернінь; II — вогнище; III — підсінка під вогнищем.

з дерев'яною ручкою (рис. 3, 2). Такі дзеркала датуються від II ст. до н. е. до рубежан. е.⁷

Давньоруські об'єкти на поселенні в сідловині між горами Дівцею і Дегтярною представлені напівземлянковим житлом, трьома господарчими ямами та вогнищем.

Напівземлянка № 7 була прямокутною в плані розмірами 4×3 м і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні (рис. 5). Вона орієнтована стінами майже за сторонами світу з незначним відхиленням на захід. Кругла в плані глинобитна піч діаметром 1,1 м стояла в північно-західному куті. Від неї збереглися стінки та частина купола. Чернінь, в який вмуrowано фрагменти давньоруських амфор, було споруджено на глиняному підвищенні висотою 0,2 м. Біля північно-західної сторони печі розчищено майже квадратне заглиблення розмірами 0,9×

Таблиця 1. Результати визначення остеологічного матеріалу із поселення поблизу с. Сахнівка (за Н. Г. Білан)

Вид тварин	Зарубинецькі						Давньоруські					
	Домашні			Дикі	Домашні			Дикі				
	Кількість кісток	Кількість особин	%		Кількість кісток	Кількість особин	%	Кількість кісток	Кількість особин	%		
1. Бик	4	1	33,33	—	46	4	33,3	—	—	—		
2. Вівця і коза	1	1	33,34	—	6	3	25	—	—	—		
3. Свиня	—	—	—	—	6	3	25	4	2	33,3		
4. Кінь	1	1	33,33	—	21	2	16,7	—	—	—		
5. Лось	—	—	—	—	—	—	—	2	2	33,3		
6. Олень благородний	—	—	—	—	—	—	—	3	1	16,7		
7. Заець русак	—	—	—	—	—	—	—	1	1	16,7		
Всього:	6	3	100	—	79	12	100	10	6	100		

Таблиця 2. Результати металографічного вивчення ковальських виробів з поселення поблизу с. Сахнівка (за В. Д. Гопаком)

Культурна належність виробів	Назва виробів	Характер структури	Мікротвердість кг/мм ²	Технологічна характеристика
зарубинецькі	ніж	дрібнозерниста ферито-перлитна з незначним вмістом вуглецю	100—135	зварений із залізної і сталльної смуг без термообробки. Лезо місцями з слідами цементації
давньоруські	підкова	феритна з включеннями шлаків	100—128	виготовлена з грубого кричного заліза
	рибний гачок	феритна з включеннями шлаків	100—170	виготовлений з кричного заліза
	стріла	феритна з включеннями шлаків	135	виготовлена з грубого кричного заліза

×0,5 м і глибиною 7—8 см. В 0,7 м на південний схід від печі була еліпсоїдна в плані яма розмірами 0,4×0,3 м і глибиною 0,3 м. Між північно-західним і південно-східним кутами напівземлянки, в підмащеній глиною долівці простежено п'ять стовпових ямок діаметром 7—10 см і глибиною 10—12 см, що знаходилися на відстані 0,4—0,8 м одна від одної. По центру південної стінки котлована викопано трикутний виступ до рівня долівки. Біля зовнішньої вершини трикутника знаходилася яма від стовпа діаметром 0,3 м. На лінії стін, в основі виступу простежено ще дві ямки діаметром 7—10 см. Заповнення напівземлянки складалося з темного ґрунту, в якому знайдено дав-

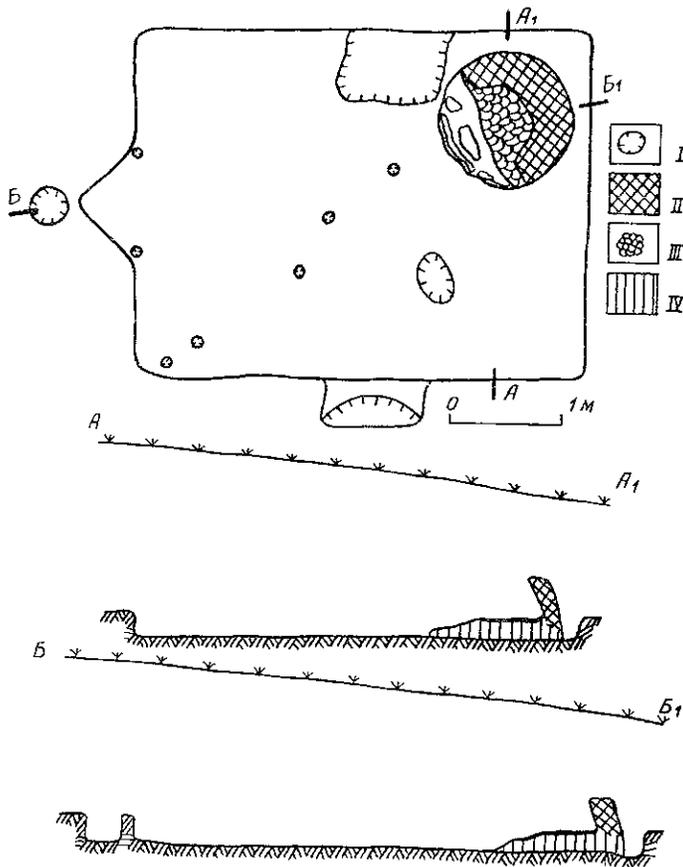

Рис. 5. План та розріз давньоруського житла № 7:

I — ямки; II — стінки печі; III — черинь печі; IV — підсипка під пічкою.

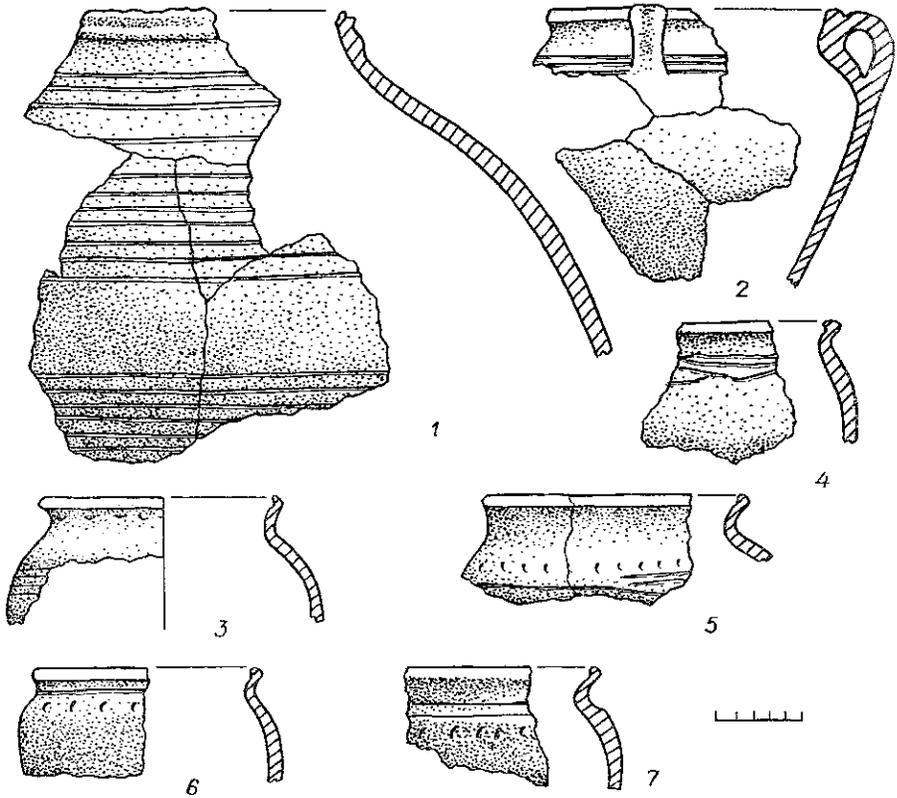

Рис. 6. Давньоруська кераміка з поселення поблизу с. Сахнівка:
1—4 — з ями 10; 5 — з ями № 12; 6, 7 — з ями № 23.

ньоруську гончарну кераміку, кістки тварин, залізну ромбоподібну стрілу, фрагмент ножа і платівку з двома отворами.

Яма № 10 південною стороною перерізала зарубинецьке наземне житло № 11. Вона була витягнутої овальної форми з похилими стінками розмірами $3,4 \times 1,8$ м і глибиною 0,8 м від сучасної поверхні. Її заповнення складалося з чорного гумусованого ґрунту, серед якого знайдено велику кількість гончарної давньоруської кераміки, фрагмент залізного трубчастого замка, залізну скобу та кільце, уламок кам'яного жорнового каменя (рис. 3, 3, 4; рис. 6, 1—4).

Яма № 12 північною стороною перерізала зарубинецьке житло № 11. Заглиблення було витягнутої овальної форми розмірами $2,2 \times 1,3$ м і глибиною 0,8 м від сучасної поверхні. Її заповнення складалося з темного ґрунту, серед якого були кістки тварин, гончарна давньоруська кераміка, залізні ножиці, риболовецький гачок, ніж (рис. 3, 7—9; рис. 6, 5).

Яма № 23 овальна в плані, розмірами $2,4 \times 1,9$ м і глибиною 0,6 м від сучасної поверхні. Її стінки вертикальні, а плоске дно підмащене глиною. Заповнення містило гончарні фрагменти давньоруської кераміки (рис. 6, 6, 7).

Вогнище № 1 знаходилося біля зарубинецького житла № 11 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Воно прямокутне в плані, розмірами $0,9 \times 0,8$ м. Підбивкою глиняного череня служили давньоруські черепки*.

* На розкопі розчищено дві траншеї, викопані в давнину майже під прямим кутом одна до одної. Вони губилися в західній стінці розкопу, де, мабуть, перетиналися, а протилежні їх сторони впиралися в північну і південну бровки розкопу. Траншеї шириною 2,8—3,5 м і глибиною 0,9—1 м. Між їх покатыми стінками, за поздовжньою віссю, був залишений материковий останець шириною 0,3—1,8 м і

Заповнення давньоруських об'єктів містили кістки свійських (велика та дрібна рогата худоба, свиня, кінь) і диких (лось, благородний олень, кабан, заєць) тварин (табл. 1).

Серед керамічного матеріалу переважали фрагменти гончарних горщиків з широким тулубом і відігнутими назовні вінцями, по внутрішньому овалу яких зроблено невеликий жолобок. Деякі з них мали ручки. Майже усі горщики на плічках оздоблені горизонтальними лініями та насічками (рис. 6, 2—7). В ямі № 10 знайдено великий фрагмент глиняної корчаги з горизонтальними жолобками по тулубу, а в житлі № 7 — мініатюрну гончарну полив'яну посудинку з ручкою (рис. 3, 6; рис. 6, 1). Такий керамічний набір є типовим для давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я XII—XIII ст.⁸

Із залізних предметів на поселенні поблизу с. Сахнівка до давньоруського часу відносяться чисельні знахідки цвяхів, кільця, скоби, стріла, ножиці, риболовецькі гачки, трубчастий замок і т. д. (рис. 3, 3, 4, 7—9). Деякі залізні вироби, що піддані металографічному аналізу, були невисокої якості. Їх виготовлено із грубого кричного заліза зі слідами цементації (табл. 2).

Цікавою знахідкою є бронзова деталь панікадила (хороса) (рис. 3, 5). Вона могла потрапити на поселення з поряд розташованого на горі Дівиці давньоруського городища XII—XIII ст.

Розвідки на Россаві

У 1979 р. було проведено археологічну розвідку вздовж обох берегів р. Россави, на ділянці довжиною близько 80 км від гирла ріки до м. Кагарлика. Всього виявлено 22 слов'янські пам'ятки, серед яких черняхівські, пеньківські, давньоруські та пізньосередньовічні поселення. Археологічні пам'ятки не виявлені на ділянках від с. Синява до м. Миронівка по правому березі ріки, а на лівому — від с. Синява до с. Козин, де перші надзаплавні були вкриті лісами. Одне поселення культури Луки Райковецької виявлено в 1983 р. В. Н. Ключко та М. Ю. Відейко в Середньому Пороссі.

2,3. с. *Бабичі*. В 100—150 м на південний захід від городища в с. Бабичах, на першій підвищеній надзаплавній правого берега р. Россави, зайнятої присадибними ділянками, на площі 200×50 м зібрано велику кількість ліпної скіфської і пеньківської кераміки. Там же знайдено керамічне прясло біконічної форми і кілька давньоруських черепків XII—XIII ст.

На підвищенні першої надзаплавній правого берега ріки, в північно-західній частині села, на площі 1000×100 м зібрано скіфську кераміку. В центрі цієї ділянки трапилися ліпні пеньківські черепки.

4—6 с. *Полствин*. У селі на першій підвищеній надзаплавній правого берега, між струмком Потік і мостом через Россаву, на площі 300×50 м зібрано ліпну пеньківську кераміку, а далі — черняхівські ліпні і гончарні черепки. Місцями траплялися давньоруська (XII—XIII ст.) і пізньосередньовічна (XVII ст.) кераміка.

У північно-західній частині села, на першій надзаплавній правого берега ріки, зайнятої присадибними ділянками, в 0,5 км на південний схід від залізничного моста, на площі 200×40 м зібрано ліпну пеньківську кераміку.

В 200 м вгору по течії від попереднього пункту, на першій надзаплавній правого берега Россави, на площі 100×50 м, зайнятій присадибними ділянками, трапляється ліпна пеньківська кераміка.

висотою 0,3—0,7 м від дна. Він поступово звужувався в північно-східному і південно-східному напрямках. Південна траншея перекривала ранньосередньовічне житло № 9, а південна — поховання доби бронзи. В траншеях чітко простежувалися сліди заливів у вигляді шарів і прошарків темного піску різної тональності. В них траплялися зарубинецькі, ранньосередньовічні і давньоруські черепки. Важко визначити хронологію та призначення цих траншей. Оскільки вони перекривали ранньосередньовічне житло початку VIII ст., то можна гадати, що цей комплекс було споруджено в пізніші часи.

7, 8. *с. Пилява*. В селі, на першій невисокій надзаплаві правого берега ріки в урочищі Церковисько, на площі 400×50 м знайдено ліпні пеньківські черепки та поодинокі фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст.

На присадибних ділянках північно-східної околиці села, на крутих підвищеннях першої правобережної надзаплати площею 50×50 м трапилися давньоруські черепки XII—XIII ст. та фрагменти амфор.

9—11. *с. Гамарня*. На західній околиці села, в урочищі Селюкове, знаходиться велике черняхівське поселення. Воно займає підвищення першої лівобережної тераси, яка прилягає до заплави ріки. На поверхні зібрана ліпна і кружальна черняхівська кераміка. Місцями помітні сліди наземних жител у вигляді скупчень перепаленої глини.

Впритул до попереднього пункту, на підвищенні першої тераси лівого берега Россави, зайнятої колгоспними полями, на площі 300×50 м траплялася ліпна пеньківська кераміка.

Вверх по течії на крутому обриві висотою 10—15 м на захід від моста на площі 300×200 м зібрано скіфську і черняхівську кераміку.

12. *с. Малий Ржавець*. У центрі села, на підвищенні першої надзаплати лівого берега р. Россави, зайнятому присадибними ділянками, зібрано ліпну пеньківську кераміку. З Малого Ржавця походить скарб антського часу, який складався з срібних браслетів, бронзових шийних гривн, спіральних підвісок, срібних «наушників»⁹.

13. *с. Степанці*. На підвищенні першої надзаплати правого берега р. Россави, зайнятої присадибними ділянками, вверху по течії від моста, на площі 1000×200 м зібрано ліпну і гончарну черняхівську кераміку, окремі давньоруські черепки XII—XIII ст.

14, 15. *с. Козин*. На підвищенні першої надзаплати лівого берега ріки, зайнятої колгоспним полем і присадибними ділянками, на площі 100×150 м зібрано пізньосередньовічну кераміку XVI—XVII ст. Місцями простежувалися темні плями з нагромадженнями кераміки.

Між с. Козин і хут. Салів на підвищенні урвистої надзаплати правого берега Россави знаходиться велике черняхівське поселення площею 3000×150 м. На зоряному полі було видно скупчення глиняної обмазки та ліпної і гончарної черняхівської кераміки.

16. *хут. Салів*. На південно-західній околиці хутора, на підвищенні першої тераси лівого берега ріки, зайнятої присадибними ділянками, на площі 500×100 м знайдено ліпну і гончарну черняхівську кераміку. На поверхні простежувалися плями жител у вигляді розвалів глиняної обмазки.

17—21. *с. Россави*. Нижче села, там, де в р. Россаву впадає струмок, на підвищенні правобережної надзаплати, на площі 500×100 м зібрано ліпну і гончарну черняхівську кераміку та фрагменти амфор.

В 1 км вверху по течії ріки від попереднього пункту, проти лівобережного с. Россави, знаходиться черняхівське поселення. Воно займає підвищений мисоподібний виступ висотою до 5 м, що заходить в заболочену заплаву ріки. Мис на площі 300×200 м зайнятий поселенням, на поверхні якого зібрано ліпну і гончарну черняхівську кераміку.

В 0,5 км вверху по течії від попереднього поселення, на виступаючому в заплаву річки підвищеному місці проти лівобережного села Россави, на площі 300×100 м зібрано фрагменти черняхівської кераміки. Знайдено також окремі давньоруські черепки XII—XIII ст.

В 200 м на захід від клуби, в с. Россави, на присадибній ділянці правій лівобережної надзаплати висотою до 5 м, на площі 100×50 м зібрано фрагменти гончарної черняхівської кераміки.

У центрі села, на присадибах першої надзаплати лівого берега ріки в урочищі Містечко, на площі 300×100 м зібрано фрагменти гончарної кераміки черняхівського гатунку.

22, 23. *с. Зеленьки*. На першій надзаплаті лівого берега ріки висотою до 3 м, зайнятої присадибними ділянками, в урочищі Кудла-

івка, на площі 300×100 м трапилася гончарна черняхівська кераміка. У південній частині села, на правому підвищеному березі Россави, зайнятому присадибними ділянками, знаходиться черняхівське поселення площею 2000×200 м. З півдня воно прилягає до невеликого озера, а з півночі — до дороги і моста через р. Россаву. На цій площі виявлено гончарну черняхівську кераміку. Місцями помітні плями жител у вигляді скупчень глиняної обмазки.

24. с. *Комарівка*. Поселення з матеріалами культури Луки Райковецької розташоване на високому березі р. Боровиця (права притока р. Рось), біля південної околиці села. В береговому зсуві простежувалися залишки заглибленого житла, в заповненні якого знайдено уламки ліпного і гончарного посуду. Окремі фрагменти прикрашені хвилястим орнаментом.

У результаті археологічних розвідок, проведених на Росі і Россаві, простежено цікаву закономірність у розташуванні черняхівських і пеньківських поселень. Вона полягає в тому, що в нижніх течіях цих рік, приблизно до с. Богуслава на Росі і с. Пилява на Россаві, густо концентруються пеньківські пам'ятки, а черняхівські представлені поодинокими поселеннями. Натомість, вище від цих пунктів переважають черняхівські старожитності, а пеньківські трапляються рідко. Привертає увагу малочисленність давньоруських поселень і переважання давньоруських городищ у басейні цих річок.

О. М. ПРИХОДНЮК

Археологические исследования на Роси и Россаве

Резюме

Статья посвящена публикации еще не введенных в научный оборот славянских археологических материалов, добытых автором в поречье Роси и Россавы.

Рассматриваются зарубинецкие и древнерусские находки из поселения у с. Сахновки (седловина между горами Девичей и Дегтярной) и результатам археологических разведок в поречье Россавы, где обнаружено более 20 новых поселений черняховской и пеньковской культур, древнерусского и позднесредневекового времени.

¹ Рыбаков Б. А. Древние русы // СА. — 1953. — № 17. — С. 23—104.

² Пассек Т. С. Пороська археологічна експедиція 1945 р. // АП УРСР. — 1949. — № 1. — С. 209—222; Третяков П. Н. Отчет об археологических исследованиях 1946 г. в бассейне Роси и Тясмина // НА ИА АН УССР. — Ф. 514. — 19 с.; Довженко В. И. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. // АП УРСР. — 1955. — № 5. — С. 51—54; Довженко В. И. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г. // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 146—155; Довженко В. И., Линка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось // МИА. — 1950. — № 70. — С. 102—110; Брайчевский М. Ю. Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся // АП УРСР. — 1952. — № 3. — С. 57—65; Березовец Д. Т. Отчет о разведке по р. Роси в 1956 г. // НА ИА АН УССР. — Ф. 1956. — 21 с.

³ Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 101—119; Приходнюк О. М. Археологічні розвідки в Поросці // Археологія. — 1979. — Вып. 31. — С. 83—96; Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я, VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — 150 с.

⁴ Пассек Т. С. Вказ. праця. — С. 209—222; Довженко В. И., Линка Н. В. Указ. соч. — С. 102—110.

⁵ Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось. — С. 101—119.

⁶ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972. — С. 84—89; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев, 1982. — С. 31—69.

⁷ Вязьмитина М. И. Золотобалтовский могильник. — Киев, 1972. — С. 136.

⁸ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 179. — Рис. 3, 28—35; Приходнюк О. М. Городища Халеп'я і Григорівка на Середньому Дніпрі // Археологія. — 1980. — Вып. 33. — С. 93. — Рис. 4, 1—12.

⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 75. — Рис. 16.

Л. І. ІВАНЧЕНКО

Охоронні роботи в літописному Богуславі

Під час існування Давньоруської держави на її південних рубежах значну роль відігравала Пороська оборонна лінія, основу якої становили 13 укріплених пунктів, розмішених на лівому березі р. Рось¹. Крім автохтонних жителів, слов'ян-землеробів, київські князі садили на землі цього району і «своїх поганих» — групи кочовиків, які перебували на службі у руського володаря². На жаль, археологічні дослідження давньоруських пунктів Поросся все ще дуже фрагментарні³. Якоюсь мірою доповнюють наші знання про історію згаданого краю роботи в м. Богуславі Київської області, які в 1982 р. проводила експедиція ІА АН УРСР разом з Археологічним музеєм АН УРСР.

У давньоруських літописах Богуслав згадується під 1195 р. в зв'язку з бажанням суздальського князя Всеволода Велике Гніздо мати його наряду з деякими іншими південноруськими містами під своїм контролем⁴. Можна допускати, що в цей час Богуслав став одним із значних міських центрів на Росі⁵. Важливу роль відіграло місто в пізньосередньовічні часи. Так, Богдан Хмельницький кілька разів збирав тут війська, приймав антиохійського патріарха. Сьогоднішній Богуслав — районний центр Київської області.

В давньоруський час місто було значним економічним центром, за який точилися суперечки між феодалами різних земель. Відіграло воно важливу роль і в боротьбі з вороже настроєними кочовими ордами, яким іноді вдавалося прориватися у внутрішні райони Русі, якраз через землі, де були розміщені Богуслав, Корсунь і ще деякі укріплені пункти⁶.

До 1982 р. археологічні роботи на території Богуслава обмежувалися поверхневою розвідкою, в результаті якої в районі сучасної Троїцької церкви виявлено фрагменти кераміки XII—XIII ст. П. П. Толочко на основі цих знахідок локалізував дитинець давньоруського міста саме тут⁷. Звичайно, для виявлення основних деталей історичної топографії, для уточнення часу його виникнення і визначення стану збереженості культурного шару таких розвідкових робіт було замало.

Враховуючи порубіжне розташування пороських міст XI—XIII ст., роботи 1982 р. були сконцентровані на лівобережній частині сучасного населеного пункту, де в найбільш сприятливих для життя місцях було закладено два шурфи і проведено поверхневий огляд місцевості. На правобережній частині Богуслава велися спостереження за деякими земляними роботами, але культурного шару давньоруського часу (чи окремих знахідок) не виявлено. Відсутні знахідки XI—XIII ст. і на території гори Лобунки — високого мису на правому березі р. Богуславки, а також на території, що примикає до невеликої лівобережної притоки Росі — р. Карячинки.

Перші знахідки часів Давньої Русі знайдено на мисоподібному виступі, створеному лівим берегом Росі і правим берегом Карячинки, в районі клубу суконної фабрики. Висота мису над рівнем ріки досягає 25 м, його розміри 170 на 50 м. Материковий шар в шурфах було простежено на глибині 1,1—1,2 м від сучасної поверхні, а матеріали,

виявлені в них, відносилися до ранньослов'янського (пеньківська культура), давньоруського і пізньосередньовічного періоду. В пізні часи на території мису функціонувало християнське кладовище і стояла невелика церква чи каплиця, на що вказують знахідки кістяків і залишки масивного кам'яного фундаменту. Інтенсивна перекопка досліджуваної площі привела до того, що більш ранні прошарки ґрунту знаходяться в перевідкладеному стані: кераміка VI—VII і XII—XIII ст. часто виявлена разом з уламками горщиків XVI—XVIII ст., а іноді і вище останніх.

Кілька шурфів закладено в центральній частині лівобережного Богуслава на округлому (біля 100 м в діаметрі) мисоподібному виступі лівого берега Росі, який раніше називався «Замковою горою». Він піднімається над рівнем ріки на 25 м. В усіх шурфах, крім уламків двох вінець XII—XIII ст., знайдено лише уламки кераміки, кахлів, скляних посудин пізньосередньовічного часу, що свідчить про малу заселеність даного району в давньоруський час.

Найбільш перспективними виявилися дослідження в районі сучасної Троїцької церкви, садиба якої знаходиться на мисоподібному підвищенні лівого берега Богуславки (30 м над рівнем ріки), неподалік від місця впадіння її в Рось. Розміри мису 60 на 80 м, але його площа з усіх боків зрізана сучасними дорогами та будівлями і, звичайно, в давнину була значно більшою. Зняття верхніх прошарків землі було утруднено щільно зваленою цеглою минулого століття. Материк простежено на глибині 3,2 м, але деякі деталі стратиграфії дають можливість думати, що він в середньовічні часи був знятий під час будівництва житлових та господарчих об'єктів. У заповненні шурфів знайдено дві заглиблені в материк будівлі пізньосередньовічного часу, численні знахідки XVI—XVIII ст. — кераміка, кахлі, сокира, ножі, кістки тварин.

В перевідкладеному стані виявлено також уламки кераміки XI—XIII ст., шиферні прясла, залізні ножі. В передматериковому шарі, в стінці одного із шурфів (№ 12), розчищено піч-кам'янку наземного житла, черинь якої був підмазаний мергелевою глиною. В ній знайдено уламки давньоруського посуду. В північній частині цього самого шурфу досліджено заглиблене в материк помешкання також з фрагментами кераміки давньоруського часу. Вірогідно, це напівземлянкове житло, основна частина якого знаходилася за краями розкопу. Наявність багатьох знахідок XI—XIII ст. свідчить про заселеність території в цей час.

Знахідки XI—XIII ст. траплялися також в шурфі на території скверу поблизу пам'ятника героя Великої Вітчизняної війни, але в перевідкладеному стані. Материк виявлено на глибині понад 1,8 м від рівня сучасної поверхні.

(Ще в кількох місцях було досліджено аналогічну ситуацію: пізні перекопи, підземні ходи, фундаменти знищили прошарки, які відносились до часу існування Давньої Русі.

Крім шурфовальних робіт на території давнього Богуслава проведено дослідження залишків курганного могильника, розміщеного в 0,5 км на північ від садиби Троїцької церкви на пологому високому березі струмка, що впадав в р. Богуславку (урочище Татарські могили). На некрополі збереглося близько десяти невеликих насипів, частина яких зруйнована скарбощукачами і пізніми похованнями. Було розкопано два кургани.

Курган № 1 (висота 0,8 м, діаметр 7 м) з північного боку мав залишки ровика. Давня поверхня виявлена на глибині 1,2 м від вершини. В насипу розчищено залишки чотирьох пізньосередньовічних могил за обрядом трупопокладення давньоруського часу. Поховання здійснено на рівні давнього горизонту, орієнтоване в південно-західному напрямку. Похований покладений на спину, руки і ноги випростані. З лівого боку збереглися залишки дерев'яної труни.

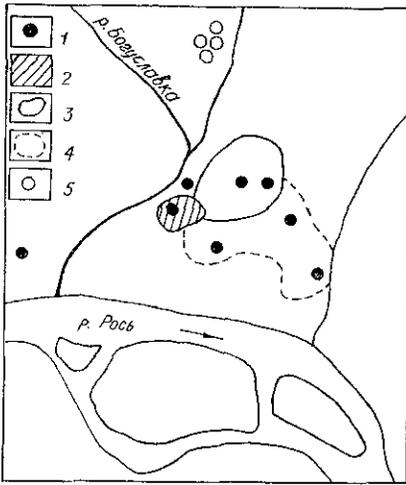

Рис. 1. План давньоруського Богуславля.

Умовні позначення: 1 — місця шурфів; 2 — дитинець; 3 — посад; 4 — неукріплена частина; 5 — могильник.

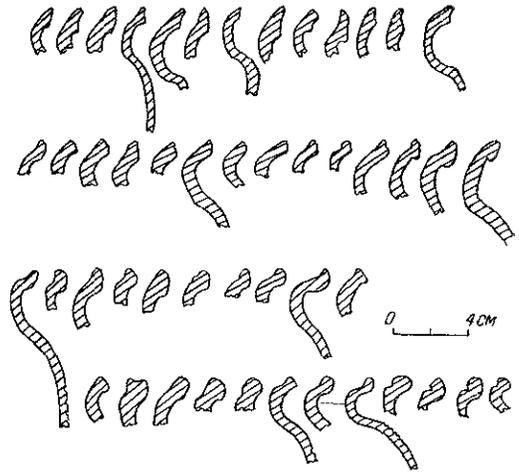

Рис. 2. Кераміка давньоруського часу з м. Богуслава.

Курган № 2 мав діаметр близько 5 м, піднімався над рівнем сучасної поверхні на 0,4 м. Насип (як і в кургані № 1) складався з чорнозему. Залишки поховального ґрунту простежено на глибині 0,7 м від вершини насипу, в якому виявлено три пізньосередньовічні поховання. На глибині 0,15 м від рівня давнього горизонту знайдено залишки дитячого поховання, орієнтованого в західному напрямку. В центральній частині кургану на глибині 0,6 м від рівня давнього горизонту виявлено основне поховання — трупопокладення на спині, орієнтоване в західному напрямку. Права рука витягнута вздовж туба, кістки лівої не збереглися.

Усі вищезгадані поховання були безінвентарними.

У результаті проведених робіт вдалося в загальних рисах відтворити історичну топографію літописного Богуславля. Насиченість археологічних матеріалів XI—XIII ст. дає можливість визнати місцезнаходження дитинця на території садиби сучасної Троїцької церкви. Міський посад містився на території сучасного базару і скверу з монументом героям Великої Вітчизняної війни, де також знайдено уламки кераміки XI—XIII ст., а культурний шар доходив до 2 м. На північ від міста розміщувався курганний некрополь (рис. 1).

Давньоруське місто займало територію між річками Богуславка і Карячинка, тому подальші будівельні роботи в цьому районі мають проводитися під контролем спеціалістів-археологів. Збереженість культурного шару погана, що пов'язано з інтенсивним життям тут в наступні століття.

Враховуючи наявність кераміки XI ст. на дитинці і посаді Богуславля (рис. 2), його появу можна відносити до першої половини згаданого століття, коли Ярослав Мудрий проводив будівництво нових фортець для захисту південних кордонів Русі.

Л. И. ИВАНЧЕНКО

Охранные работы в летописном Богуславле

Резюме

В работе изложены материалы археологических исследований одного из поросских летописных городов — Богуславля. В результате шурфования удалось установить местонахождение дитинца, посада, некрополя, древнерусского города, уточнить

время возникновения — вероятнее всего начало XI в. (время правления Ярослава Мудрого).

¹ Довженко В. И. Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 40.

² Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков // САИ. — 1973. — Вып. Е1-19. — С. 24—28.

³ Толочко П. П. Киевская земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. — М., 1975. — С. 45.

⁴ ПСРЛ. — М.; Л., 1962. — Т. 2. — Стб. 684.

⁵ Толочко П. П. Указ. соч. — С. 47.

⁶ Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества, X—XIII вв. — М., 1975. — С. 184, 268, 287.

⁷ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — Киев, 1980. — С. 151.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН ГССР	— Академия наук Грузинской ССР
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
ВИД	— Вспомогательные исторические дисциплины
ГЭ	— Государственный Эрмитаж
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛОИА АН СССР	— Ленинградское отделение Института археологии Академии наук СССР
МГУ	— Московский государственный университет
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК	— Отчеты археологической комиссии
ПВЛ	— Повесть временных лет
ПГКБ	— Помнікі гісторыі і культуры Беларусі
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
УІЖ	— Український історичний журнал

З М І С Т

Статті

<i>Коваленко В. П.</i> До типології літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII—XIII ст.)	1
<i>Моця О. П.</i> Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними поховальних пам'яток)	11
<i>Піскова Г. О.</i> Скарби стародавнього Ізяславля	16

Публікації та повідомлення

<i>Калюк О. П., Сагайдак М. А.</i> Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу	36
<i>Виногородська Л. І.</i> До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського	47
<i>Коренюк Ю. А., Фурман Р. В.</i> Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві	57
<i>Звіздецький Б. А., Серов О. В.</i> Пам'ятки давньоруського часу поблизу с. Миколаївка на Росі	67
<i>Брайчевський М. Ю., Шумаков В. В.</i> Нова знахідка вислої печатки на околицях Києва	76
<i>Королюк О. А.</i> Давньоруські житла Новгород-Сіверського дитинця	80
<i>Вільшанська О. Л.</i> Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокіл на Середньому Дністрі	85
<i>Приходнюк О. М.</i> Археологічні дослідження на Росі і Россаві	91

Охорона археологічних пам'яток

<i>Іванченко Л. І.</i> Охоронні роботи в літописному Богуславлі	100
Список скорочень	103

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Коваленко В. П.</i> К типологии летописных городов Чернигово-Северской земли (VIII—XIII вв.)	1
<i>Моця А. П.</i> Феодализация Черниговской округи в X в. (по данным погребальных памятников)	11
<i>Пескова А. А.</i> Клады древнего Изяславля	16
Публикации и сообщения	
<i>Калюк А. П., Сагайдак М. А.</i> Склад керамической продукции XII в. с киевского Подола	36
<i>Виноградская Л. И.</i> К вопросу о хронологии средневековой керамики из Новгорода-Северского	47
<i>Коренюк Ю. А., Фурман Р. В.</i> Фрагменты стеной живописи Десятинной церкви в Киеве	57
<i>Звиздецкий Б. А., Серов О. В.</i> Памятники древнерусского времени у с. Николаевка на Роси	67
<i>Брайчевский М. Ю., Шумаков В. В.</i> Новая находка вислой печати в окрестностях Киева	76
<i>Королюк Е. А.</i> Древнерусские жилища Новгород-Северского детинца	80
<i>Вильшанская О. Л.</i> Исследования древнерусских объектов в окрестностях с. Сокол на Среднем Днестре	85
<i>Приходнюк О. М.</i> Археологические исследования на Роси и Россаве	91
Охрана археологических памятников	
<i>Иванченко Л. И.</i> Охранные работы в летописном Богуславле	100
Список сокращений	103

«НАУКОВА ДУМКА»

АРХЕОЛОГІЯ, ВИП. 61, 1988, 1—106.